

7695

శ్రీ:

శ్రీమహాకవిభవభూతిప్రణీతమ్

ఉత్తర రామచరితనాటకమ్

వాఘాలవీరరాఘవాచార్యేణ విరచితయా

భవభూతిభావతలస్ఫుర్షినీ సమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సహితం

స టి పు ణం చ.

చెన్న పు ర్వా మః

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిలుండి సన్స్

ఇత్యేతైః ప్రకటితమ్.

1940.

All Rights Reserved.

Printed by
V. VENKATESWARA SASTRULU
of V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
AT THE 'VAVILLA' PRESS,
Madras.—1940.

శ్రీ:

శ్రీభవభూతివిరచితం

శ్రీమదుత్తరరామచరితనాటకమ్.

ఇదం కవిభ్యః పూర్వేభ్యో నమోవాకం ప్రశాస్తవేహ
పందేమహి చ తాం వాణీమమృతామాత్మనః కలామ్.

౧

వ్యాఖ్యాన ప్రారంభః.

పురి భువి మహితాయాం భూమిసారాభిధాయామధిభృగుమునితీర్థోపాంత
మారఙ్గభేలం, కిమపి నతశరణ్యం మంగళం మంగవల్లీజగదధిపతిసంజ్ఞం ద్వంద్వమా
నందయెన్నః. ౧. జ్ఞానం సర్వపథీనం చేత్రద్ధేతుశ్చేద్ధయాననః, సచేద్భుక్తపరాధీనస్తం
వినా కం వ్రజామ్యహం? ౨. భూసారపురవాస్తవ్యో వాధూలీ వీరరాఘవః, భవభూతి
కృతిం హృద్యాం వాచ్యప్తే కరుణామయా. ౩. భవభూతేః కపింద్రస్య క్వ గంభీరో
గిరాం భరః? క్వ మన్నతిరతిస్వల్పా సహాయోఽత్ర హయాననః. ౪. చాపల్యమథవా
బాల్యం కృతావస్థ్యాం ప్రవర్తకం, తథాపి కృపయా సంతస్తంతన్యంతాం శుభా దృశః.
౫. తత్రభవాత్ భవభూతిర్నామ కవికంఠీరవః “ఏకశృబ్జస్సమ్యక్ జ్ఞాతస్సృష్ట
ప్రయుక్తః స్వర్గే లోకే కామధుగ్భవతీ” త్యాని శ్రుత్యా పరినిష్ఠితశబ్దప్రయోగస్య
ధర్మత్వమవగచ్ఛత్ “కావ్యం యశసేఽర్థకృత” ఇత్యాదినా కావ్యరూపస్య తస్య ప్రకర్షం
విభాష్య ప. “కైవా పయం న భిలు తత్ర విచారణీయం పంచాక్షరీజపవరాః
నికరాం తథాపి, చేతో మదీయమతనీకుసుమావభాసం స్తేరాననం స్మరతి గోపవహూకి
శోరం,” ఇత్యాదిన్యాయేనాంకురితభగవద్భక్తికతయా. ప. “సవాగ్విసర్గో జనతాఘ
నిష్టవో యస్మిన్ ప్రతిష్ఠోకమబద్ధవత్సవి, నామాన్యనంతస్య యశోఽంకితాని శృణ్వంతి
గాయంతి గృణంతి సంతః,” ఇత్యాదిన్యాయేన. ప. “ప్రబంధానాం ప్రబంధూణా
మపి కీర్తిరతిష్ఠయోః, మూలం విషయభూతస్య నేతృర్గుణనిరూపణ” మిత్యాది
న్యాయేన భగవద్గుణాన్వివక్ష్యం, తత్రాపి “యది ట్టుణ్ణం పూర్వైర్విరిజపాతి రామస్య చరిత”
మితి న్యాయేన రామకథాం ప్రతిపాదయిష్యః దృశ్యస్య శ్రవ్యాపేక్షయా “దేవా

నామిదమామనంతి మునయాః కాంతం క్రతుం చాక్షుష" మిత్యుక్తసీత్యా నాట్య
 క్రయత్వప్రయుక్తప్రాధాన్యత్, ప్రకరణాదీనాం యథాయథం రసవత్సనాయకావ
 కర్తృణావకర్తౌ, తత్ప్రకర్తౌకర్తౌ వన్నాటకం చిక్షిద్దుః పూర్వచరితస్య మహావీరచరితేన
 వర్ణితత్వాదుత్తరం వర్ణయితుమభినందాయ పూర్వరంగప్రధానాంగభూతాం నాందీ
 మాహ-ఇదంకవిభ్యితి. ఇదం, కవిభ్య, ఇతి పదద్వయం; అతో ద్వాదశపదత్వసిద్ధ్యా
 న నాందీపదనియమభంగః. ఇదమితి చోద్దేశ్యసమర్పకం ద్వితీయాంతం విశేష్యవాచకం.
 నమోవాకమితి చ విధేయసమర్పకం విశేషణవాచకం; తథాచ ఇదం ప్రాప్తిగ్రంథా
 దో చిక్షిద్దీ తత్వేన బుద్ధిస్థం మంగళం పూర్వేభ్యః కవిభ్యో నమోవాకం ప్రకాశ్యమే.
 పూర్వకాల ప్రసిద్ధప్రాచేతసాదికవివిషయకనమఉక్తిం నిర్దిశామః ఇచ్ఛామిఇతి వా.
 'ప్రకాశనం తు నిర్దేశ' ఇతి శోకః. 'అజ్ఞాన ఇచ్ఛాయామి'తి ధాతోరాజ్-పూర్వ
 కత్వం ప్రాయికమిత్యుక్తేః ప్రపూర్వకత్వేనచీచ్ఛార్థకత్వం "నమఉక్తిర్నమోవాక" ఇతి
 శోకః; వచేర్భావే ఘోషే కుత్వం, ఏకన్తంగళోద్దేశ్యకపూర్వకవివిషయకనమఉక్తిత్వ
 విధేయకబోధజనకశబ్దప్రయోగవాసహమితి, ఏకన్తంగళోద్దేశ్యకపూర్వకవివిషయక
 నమోవాకత్వవిధేయకేచ్ఛావాసహ మితి వా బోధః, యే నమోవాకమితి పదైకదేశ
 నమశ్శబ్దాపేక్షయా కవిభ్య ఇతి చతుర్థి. నమస్సస్వస్తీత్యాద్యనుకాసనాత్; అత్ర
 నాందీప్రభృతిప్రకస్తిరూప చరమాంగవర్ణంతస్య కర్తవ్యస్య బుద్ధిప్రేక్షిం ప్రత్యాసత్తి
 న్యాయాన్న మోవాకమితి విధేయానుసారాచ్చ మంగళస్యైవేదమితి వివక్షా. ఇదమితి చ
 సామాన్యే నపుంసకం. నమోవాకమితి తు పుల్లింగమేవ; తథాచ శుక్తిం రజతం జానా

యే అత్ర కేచిత్. "కవిభ్య ఇత్యత్ర సామాన్యక్రియాద్యోగేన 'భావేన
 దూతో రఘవే విస్మయః' ఇత్యాదావివ 'క్రియయా యమభిప్రేత స సంప్రదానమ్'
 ఇతి చతుర్థి, అకర్తకథాత్మయోగే చతుర్థి తు తదర్థః ఇతి నిష్కర్త్యః యత్తు. కేచిత్
 'నమోవాక' మితి వృత్తీకదేశనమశ్శబ్దాపేక్షయా 'నమస్సస్వస్తీ' త్యాదినా
 చతుర్థీముఖ్యైః; తదేకదేశాన్వయక్షేపేన, 'జహత్స్వాన్ధా వృత్తి' రితి పక్షే నిరర్థకనమ
 శ్శబ్దే తదన్వయదౌర్లభ్యేన, 'సహ్యుపాధేయపాధిర్భవతి విశేషణస్య విశేషణ' మితి
 నయాద్వచనక్రియోపసర్జసిభూతనమశ్శబ్దార్థాన్వయస్యాన్వయ్యత్యేన, ప్రకృతన
 మోవాకపదస్థనమపదస్య వాకపదాన్వయలభాయానుపూర్వమాత్రార్థకత్వా వశ్యం
 భావేన తాదృశనమశ్శబ్దస్య 'నమస్సస్వస్తీ' త్యాదినీధచతుర్థిప్రయోజకత్వవిర
 హేణ, కారకవిభక్త్యపేక్షయా ఉపపదవిభక్తిదుర్బలత్వేన చోపేక్షణీయమ్." ఇతి
 చ్యాచక్షుః.

నాల్ రామలక్షణశత్రుఘ్ననాం త్రయాణామేవ కథాంశోపయోగిత్వేనాత్ర త్వు
 బహువచనస్య కపింజలాధికరణన్యాయేన త్రిత్వపర్యవసానమవ్యాహతం, కవిభ్య ఇత్యనేన
 యథా కవిషు వాల్మీకేరాద్యత్వేన ప్రాధాన్యం అన్యేషాం కవీనామానంతర్యాదప్రాధాన్యం
 ఏవం తత్సూచితవర్ణనాం మధ్యే రామచంద్రస్య వర్ణితాయాం జ్యేష్ఠత్వేన
 ప్రాధాన్యం లక్షణాదేకప్రాధాన్యమితి సూచ్యతే; ఏవం చ నానేకనాయకవత్తా
 ప్రయుక్తనాటకత్వహీని; అతఏవ లక్షణశత్రుఘ్నయోరుపసర్జనత్వావగమాత్ సీతా
 పరిత్యాగే లక్షణప్రేషణస్య లవణవధార్థం శత్రుఘ్నప్రేషణస్య చ ధ్వననాల్ ప్రథమాం
 కార్థమూచ్యతే; ఉత్తరాద్దే చ ప్రాజ్ఞా కాచన స్త్రీ వర్ణ్యేతి సూచ్యతే. అత్తనః కలా
 మిత్యుంలేన తస్యా దేవతాంశసంభవత్వం కన్యచిత్పత్నీత్వం చ సూచ్యతే. “అర్థో వా
 ఏవ అత్తనో యత్పత్నీ”తి పత్న్యా అవయవతోపచారాల్ కలాశబ్దస్య చావయవ
 వాచిత్వాల్, అతఏవ నాయకస్యాపి దేవతాంశసంభవత్వం సూచ్యతే, దేవతాంశ
 భూతాం స్త్రీయం ప్రతి తాదృశస్యైవ నాయకస్యోచిత్యాల్, అమృతామితి మరణస్య
 ప్రసక్తిపూర్వకం ప్రతిషేధాల్ గంగాసతనసంభావిస్య సీతామరణస్య గంగాపృథి
 వీభ్యాం సహతదాగమనేనాభావనిశ్చయరూపః ద్వితీయప్రభృతిసత్తమాంకపర్యంతార్థ
 మూచ్యతే, నమస్కారసముచ్చయేన సమప్రాధాన్యావగమాల్ కాకుంఠకౌదావివ న
 సాధ్యాయావర్ణ్యత్వం అపి తు సిద్ధాయా ఏవ వర్ణ్యత్వమితి సూచ్యత ఇతి సుధియో
 విభావయంతు, అస్య ఙ్గోకస్య యోజనాంతరమపి * ఇదమిత్యాది * ఇదం కవిభ్య ఇత్యే
 కం పదం నమోవాకమితి చ పదద్వయం, లేన ద్వాదశపదత్వసిద్ధ్యా న నాందీపదనియ
 మభంగః, అయమర్థః, పూర్వేభ్యః ప్రాచీనేభ్యః ఇదంకవిభ్యః అస్యాః బుద్ధిసరామకథా
 యాః కవిభ్యః రామకథాసంబంధికవిభ్య ఇత్యర్థః. వాల్మీకివసిష్ఠాదిభ్య ఇతి భావః.
 కథాయా బుద్ధిభ్రత్వాల్, “పాక్షభ్యశ్చ పునాతి వర్ధయతి చక్రేయాంసి సేయం కథ”
 త్యుపసంహారేవక్ష్యమాణత్వాచ్చ ఇదంశబ్దేన పరామర్శ ఉపపన్నః, ప్రాథమికకథాదర్శిత్య
 రూపముపకారం ఖ్యాపయితుం పూర్వేభ్య ఇత్యుక్తం, కథాంతరకవినమస్కారే
 ప్రయోజనాభావాదిదం కవిభ్య ఇత్యుక్తం; ఉచ్యతే అనేనేతి వాకం ఉక్తిసాధనీభూతం,
 కవేర్వశ్యవాక్త్యేఽపి ప్రారంభిశ్చగ్రంథసమాప్తా కవినమస్కారస్య సాధనత్వే తాత్పర్యం,
 కరణే ఘోష, తస్య చోపదేశాప్రవృత్తావిత్యలేన బాహుళ్యత్వం, అన్యథా బృహ
 బాధస్సాగ్రీల్, సంజ్ఞాయామితి చ ప్రాయికమిత్యుక్తత్వాన్న దోషః - యద్వా ఉచ్యతే
 యత్తద్వాకం కర్తృణి ఘోష, అకర్తరి చ కారక ఇత్యుపకాసనాల్, వాచికం నమః

ప్రకాశమే ఇచ్ఛానుః సిద్ధికామ ఇతి వా, తాం పూర్వోపస్థితాం ప్రసృతినిమిత్తవి
ధయా కవివదేనోపస్థితేః, అమృతామానుభూత్వా నిత్యాం. శబ్దనిత్యత్వవత్ స్యూరూ
పేణ నిత్యామిత్యర్థః. యద్వా అమృతం మోక్షః తదస్యాస్తీత్యమృతాం మత్స్యగ్గియో
ఽచ్యుత్యయః. తేన స్తీతోపపత్తిః, ప్రయోజకతాసంబంధేన మోక్షవలీమిత్యర్థః.
రామాయణాదీనాం మోక్షప్రయోజకత్వం తు “ఏకైకమక్షరం ప్రాక్తం మహాపాతక
నాశనమ్” ఇత్యాదిషు స్పష్టం, అత్ర హేతుమాహ—అత్తనః కలాం పరమాత్మప్రతి
పాదకవిద్యాం. ని. “విద్యాయాం కాలభేదే చ శక్తా శిల్పే కలేతి చే”తి వైజయంతీ.
రామాయణాదీనాం పరమాత్మప్రతిపాదకత్వం చ “వేదవేద్యే పరే పునీ” ఇత్యాదౌ
స్పష్టం, వాణీం రామాయణాధ్యాత్మ రామాయణాదిరూపాం గిరం వందేమహి ప్రణ
మేమ. వాగ్విదయమంగళం చ “నగుంభో వాణీనాం కవివృషనిషేవ్యో విజయతే” ఇతి
బాలరామాయణనాటకే స్పష్టం, అస్యాం యోజనాయాం ప్రాయేణ పూర్వవత్కా
వ్యార్థమాచనం బోధ్యం, కేచిత్తు ఇదమితి భిన్నం పదం, నమోవాకమితి చ పద
త్రయం, కవిభ్యః ఇదం నమః ప్రకాశమే ఇత్యన్వయః. వాశబ్దస్సముచ్చయార్థకః
కమిత్యస్య బ్రహ్మణమిత్యర్థః. ఏవం చ వాణీం కం వా సరస్వతీం బ్రహ్మణం చ వందే
మహి చ ప్రణమేమ చ క్రియాద్వయసముచ్చాయకశ్చకారః, వందనక్రియానిరూపిత
కర్తృద్వయసముచ్చాయకస్త వాశబ్ద ఇత్యాహుః, తన్న-వ్యవహితాన్వయాత్. “యత్రాప్త
భిర్దాదశభిరష్టాదశభిరేవ వా, ద్వానింశత్యా పదైర్వాపి సా నాందీ పరికీర్త్యత”
ఇత్యత్ర చతుర్దశపదానుక్తేశ్చ-అస్యే తు పూర్వవదేవ పదాని. ఇదం నమో వా పూర్వే
భ్యః కవిభ్యః కం ప్రతిప్రకాశమే, తాం చ వాణీం వందేమహిత్యన్వయముక్త్యా
ఇదం నమో వా పూర్వేభ్యః కవిభ్యోఽన్యం కంప్రతి ప్రకాశమే, తామేవ వాణీం
వందేమహి, ఇతిప్రాచీనం నమః పూర్వకవిభ్యోఽన్యం ప్రతి న కృతమేవ ఇదం వా
తదన్యం కం ప్రతి ప్రకాశమే ఇత్యర్థః. ఇతి వదంతి, తదసి న, ప్రతీత్యధ్యాహారావత్తేః,
న చ కాస్తేః దుహ్యుదిత్యాద్వికర్తృకత్వం మాణవకం ధర్మం కాస్తీలివదితి వాచ్యం,
తత్ర కాసు అనుభిష్టవిత్యన్వైవ గ్రహణాత్, న చ తదేవేదమితి వాచ్యం, తస్య పరస్పై
పదిత్వాదర్థాసంగలేశ్చ కారస్యావధారణార్థకత్వాశ్రయణ్యైకాశ్చదనియమాసిద్ధేశ్చ,
యదప్రయోగం, పూర్వేభ్యః కవిభ్యః ఇదం నమ ఇత్యేకం వాక్యం, వాకం ప్రకాశమే
ఇత్యపరం, వాకం. ప్రకాశమే వాచమిచ్ఛామ ఇత్యర్థ ఇతి, తదసిమందం, ఏకవాక్యత్వ
సంభవే వాక్యభేదస్యాన్యాయత్వాత్, కవేర్వశ్యవాక్తేన వాగ్విదయకేచ్ఛాయా
అసంభవాత్ప్రయోదశపదత్వావత్తేశ్చ, యదసి చోక్తం. ఇదం కవిభ్యః ఇదానింతన

కవిభ్యః పూర్వేభ్యో వా పూర్వకవిభ్యశ్చ నమః ప్రణామం కం శిరసా ప్రకాస్తమే,
 “కం శిరోంబునోరి”తి మాంతావ్యయత్వాత్ప్రతీయార్థలాభ ఇతి. తదపి న-పూర్వేభ్య
 ఇత్యుత్తర కవిభ్య ఇత్యధాహారావత్తే. కవిభ్య ఇత్యేతావన్నాత్క్తా ఉభయకవిలాభే
 నిర్దేశద్వయాశ్రయణే ప్రయోజనాభావాత్, భావికవిద్వేషే మూలాభావాత్,
 త్రయోదశపదత్వావత్తేశ్చ, యచ్ఛక్తం. పూర్వేభ్యో నమః ఇదం కవిభ్యః కం వా
 నుఖం చ ప్రకాస్తమే, ప్రాచీనకవిభ్యో నమః ప్రకాస్తమే, ఇదాసీంతనకవిభ్యనుఖం
 ప్రకాస్తమే ఇతి, తన్న, క్రమికాన్వయాలాభాత్, పూర్వోక్తదోషాచ్చ, యత్ప్రకృతం
 పూర్వేభ్యో వా పూర్వకవిభ్య ఇవ ఇదంకవిభ్యః ఇదాసీంతనకవిభ్యో నమ ఇత్యేకం
 వాక్యం, కం ప్రకాస్తహ ఇత్యుపరం నుఖమిచ్ఛామ ఇతి తదర్థ ఇతి, తన్న, విష్ణుభ్యంస
 న్యైవాపేక్షితత్వేన నుఖప్రార్థనాయా అసాంగత్వాత్ పూర్వదోషప్రసంగాచ్చ, కశ్చిత్తు
 పూర్వేభ్యః వైదికేభ్యః కవిభ్యో గజాననాయ, “గజానాం త్వాగణపతిగ్ వామామహే
 కవిం కవినా” మితి శ్రుతే, “కవీశుక్రగజాననావి”తి శోకాచ్చేత్యాహ, తన్న, బహు
 వచనాస్వారస్యాత్, పూజాయాం బహుశ్చస్య గురుపితృదివాచకశబ్దేభ్య ఏవ దర్శ
 నాత్, కించాత్ర గజాననమాత్రస్య ప్రాచేతసాదిసాధారణక్రాంతదర్శిత్యరూపకవిత్వేన
 కవివదాదుపస్థితిర్న శక్యా, సామాన్యశబ్దస్య విశేషే వ్యవస్థాపకాభావాత్. పూర్వేభ్యః
 ఇత్యస్య చ సాధారణత్వాన్న తద్వ్యవస్థాపకం, కవీ శుక్రగజాననావితి శోకాద్గజానన
 త్వేన తదుపస్థితిరితి న శక్యా, పూర్వశబ్దవైయర్థ్యావత్తే, న హ్యపూర్వః కశ్చిద్గజాననో
 ౨ స్తి యేన తద్వాన్యవృత్త్యా తస్మాద్భక్యం స్యాత్, “సంయోగో విప్రయోగశ్చ సాహ
 చర్యం విరోధితే” త్యారభ్య “శబ్దార్థస్యానవచ్ఛేదే విశేషస్తృతిహేతి” ఇతి హర్యుక్త
 రీత్యా శుక్రాదివ్యవచ్ఛేదపూర్వకం గజాననే వ్యవస్థాకప్రకరణాద్యభావాచ్చ, న చ
 వత్తరసి సంయోగాదిప్రమాణేష్యవ్యతమత్వేన పరిగణనాద్భవభూతేషు మాలతీమాధవే
 వైనాయక్యశ్చిరం వ ఇత్యుక్త్యా వినాయకభక్తత్వావగమాదత్రాపి తత్పరత్వం గురుక్త
 మితి వాచ్యం, తస్య మహావీరచరితే పరిత్యాగాత్, అత్రేచిత్త్యరూపదుర్బలప్రమాణ
 మవప్త్యధ్య బహువచనరూపశ్రుతే పూజాలాక్షణికత్వస్యాన్యాయత్వాచ్చ, యచ్చ
 తేనైవోక్తనుశాసితాకేత్యాది తత్త్వమాత్యనువర్తనపురస్కరాజదర్శనాదిన్యాయవిరో
 ధానుశేష్యం, యచ్చ తేనైవ “ఏవేంద్రా కల్పితే శ్శమసి విరించిప్రభృతయ”
 ఇత్యానందలహరీశ్లోకావృత్తం భేన చతుర్ముఖత్యుత్తమపక్షస్య కేకకీతుమేత్యాదినా ‘యా
 ల్లచ్చుత్యుతకంకరప్రభృతిభి’ రిత్యాదినా చ దూషితం, తత్తుచ్ఛం, “భవవ్రతధరా యే
 చ యే చ తాన్ సమనుప్రతా” ఇత్యాదిభాగవతప్రామాణ్యేన గజాననస్య నమస్కారా

(౧) (నాంద్యంతే).

సూత్రధారః— (౨) భగవతః కాళప్రియానాథస్య యాత్రాయా
మార్యమిత్రా నివిజ్ఞాపయామి.

నర్వత్వకాపాత్, 'యా బ్రహ్మతశంకరప్రభృతిభిస్తైస్సరైస్సేవితే'తివాణ్య
శృంకరాపేక్షయా ప్రాధాన్యే వినాయకాపేక్షయా తస్యైకముతకన్యాయసిద్ధత్వాచ్చేతి
గ్రంథగౌరవభియా విరమ్యతే—నాందీలక్షణం తు. 'యత్రాష్టభిరిత్యాది దశరూపకాదిషు
స్పష్టం, నాటకలక్షణంతు.—1 వీరశృంగారయోరేకః ప్రధానం యత్ర షష్ట్యతే,
ప్రఖ్యాతనాయకోపేతం నాటకం తదుదాహృత' మితి - యద్యపి కరుణరస వివాన్తి
న్నాటకే ప్రధానమితి సార్వజనీనం, సూచితం చ మరణస్య ప్రసక్తిపూర్వకప్రతిషేధో
నాటక ప్రతిపాద్య ఇతి సూచయతా నాందీస్థామృతామితి పదేన కరుణవివాన్తి
న్నాటకే ప్రధానమితి, 2 తథాపి వీరశృంగారా ప్రాయికావిత్వ్యక్షేరదోష ఇత్యాహుః.
పూర్వరంగలక్షణంతు - 'యన్నాట్యవస్తునః పూర్వం రంగవిఘ్నోపశాంతయే, ఘటిలవాః
ప్రకుర్వంతి పూర్వరంగస్య ఉచ్యతే,' ఇతి.—ప్రస్తావనాలక్షణంతు. 'సూత్రధారో
నటీం బ్రూతే మారిషం వా విదూషకం. స్వకార్యప్రస్తుతాక్షేపి చిత్రోక్త్యా యత్తదా
ముఖం. ప్రస్తావనా వా' ఇతి.

౧. నాంద్యంతే సూత్రధార ఇతి—నాంద్యః పూర్వోక్తాయా అంతే అవసానే
సూత్రధారః ప్రవిశ్య అహేతి కేషః. తదుక్తం "పూర్వరంగం విధాయాదా సూత్ర
ధారే వినిర్గతే, ప్రవిశ్య తద్వదవరః కావ్యమాసూత్రయేన్నట" ఇతి.

౨. ప్రరోచనాం ప్రస్తోతుం సామాజికావధానాయాహ.—భగవత ఇత్యాది.
భగవతః జ్ఞానశక్త్యాది గుణవతః కాళప్రియానాథస్య కాళప్రియానాథకాంబికా

1 ఏతదాదా, సాంగైర్ముఖప్రతిముఖగర్భమర్శోపసంహృతైః, పూర్ణం ప్రకృతిర
స్వేషామాధికారికవృత్తవత్, ఇతి శ్లోకో జ్ఞేయః. చింత్యమిదం, ప్రమాణాభావత్.
తర్హి వీరశృంగారాన్యతరప్రాధాన్యాభావాత్కథమస్య రూపకస్య నాటకత్వమితి చేత్;
అత్రేదం బోధ్యమ్, రూపకేఽస్మిన్ కరుణానిప్రలంభశృంగారస్య ప్రాధాన్యమ్. తత్స్వ
రూపస్త, శ్లో. యూనోరేకతరస్మిన్ గతవతి లోకాంతరం పునర్లభ్యే, విమనాయతే
యదేకస్తదా భవేత్కరుణానిప్రలంభాఖ్యుః. ఇతి; అత్రచ పునర్లభ్యాయాస్సీతాయా
లోకాంతరప్రాప్త్యా రామస్య విమనాయితత్వం స్పష్టమేవ, అతో న నాటకత్వభంగ ఇతి.

2 "కేషాం చిదేతత్ప్రియకతోఽర్హిర్హలా" ఇతి, కేచిద్వదన్తి.

(౧) ఏవమత్ర భవంతో విదాంకుర్వంతు

(౨) అస్తిఖలు కాశ్యపశ్రీకంఠపదలాంచనః పదవాక్యప్రమాణ
1 జ్ఞో భవభూతిర్నామ 2 కవిః.

యానాథ ఈశ్వరస్తస్య; ఇయం చ కథా పౌరాణికీ వేదితవ్యా, యాత్రాయాముత్సవే, ఆర్యాః పూజ్యాః మిత్రాః జ్ఞానవంశః తథావిధాన్ విజ్ఞాపయామి.

౧. ఏవం వత్సమాణప్రకారేణ. అత్ర భవంతః పూజ్యా యూయం, అత్ర భవత్తత్ర భవచ్ఛబ్దౌ పూజ్యాధావిత్కృతేః; యద్వాత్రాస్మిన్నగరే భవంతో యూయ మిత్కర్థః; విదాంకుర్వంతు జానంతు. మా. “విదాం కుర్వంత్యిత్కన్యకరస్యా” మితి సూత్రానుశిష్టోఽయం శబ్దః; యాత్రాయామితి కాల ఉక్తః, అత్రేతిదేశకోఽక్తః; నిర్దేశో దేశకాలయోరిత్యుక్తేః.

౨. అస్తిఖితి. కాశ్యపః కశ్యపగోత్రోద్భవః, ఋష్యుః ప్రత్యయః, కశ్యపః కశ్యపః భవతీతి నర్వజ్ఞతయా శ్రుతి ప్రసిద్ధకశ్యపవంశ్య ఇత్యర్థః; శ్రీకంఠఇతి పదం శబ్దోలాంచనం వ్యావర్తకం యస్య స తథోక్తః, శ్రీకంఠనామక ఇత్యర్థః; ద్వాదశే హని వీతా నామ కుర్వాదితి చైత్యకమిదం నామధేయం, పదవాక్యప్రమాణజ్ఞః వ్యాకరణ న్యాయమిమాంసాపరిజ్ఞాతేత్యర్థః; 3 భవభూతిర్నామ భవభూతిరితి ప్రసిద్ధిమాన్. ఏతత్కృత ‘సాంబా పురాతన భవభూతివచిత్రమూర్తిరి’తి శ్లోక శ్రవణనంతస్తు రాజా భవభూతిరితి ఏవం ఖ్యాపయామానేతి కథానామధేయా; ఏవమన్యత్రాపి తత్తత్కృతానుసారేణ తత్తన్నామధేయం ప్రసిద్ధం; యథా ‘రత్నఘటకః కోటిసార’ ఇతి, ఉదయరక్తం చంద్రబింబం రతిపతిరత్నఘటత్వేన ఉల్లేపిక్షితవానిత్యైతిహ్యస్య కామి సిస్తనమండలం, కులావలేంద్రాదపి కోటిసారం, ఇత్యుక్తవానిత్యైతిహ్యస్య చ తన్మూల త్వాత్: కించాస్తే కవయే ఈశ్వరవివ భిక్షూరూపేణాగత్య భూతిం దత్తవానిత్యసి వదంతి; ఏవం చ భవాద్భూతిర్యస్మైతి భవభూతిరితి తదర్థ ఇత్యాచుః.

1 “తత్త్వజ్ఞో.”

2 “జాతూకర్ణిపుత్రః.” “జాతూకర్ణగోత్రజాయాః పుత్రః జాతూకర్ణిపుత్రః పరిణయానన్తరం తస్యా అపి కాశ్యపత్వేనప్యేవముక్తిర్నాతామహకలప్రకాశనాయ.” ఇత్యర్థముపవర్ణయన్తి కేచన మహాశయాః.

3 “అస్య కవేః ‘కవస్వీ కాం గతోఽపస్సామితి స్మేరాననాదివ, గిరిజాయా స్తృణా వద్వే భవభూతిసీతాననా’ వితి పద్యప్రణయనాదేవం విరుదోపలబ్ధిరితి కిం వదన్తి” ఇతి వ్యాఖ్యానాన్తరపక్షి.

(౧) ఏహోఽస్మి 1 కవివశాదాయోధ్యక స్తదానీంతనశ్చ సంవృత్తః
(సమంతాదవలోక్య)

(౨) భో భో యదా తావదత్ర భవతః పాలస్త్యకులధూమకేతో
ర్మహారాజరామస్యాయం పట్టాభిషేకసమయో రాత్రిందివమసంహృతి త
నాందీకః తత్కిమిదానీం విశ్రాంతచార కి చరణాని చత్వరస్థానాని
నటః—(ప్రవిశ్య)

౧. ఏహోఽస్మి. కవివశాత్ కవ్యసురోధేన, ఆయోధ్యకః ఆయోధ్యాసంబంధీ,
'ధన్వయోపధాన్వయో' తిసుత్రాద్వ్యుత్, తస్యాకాదేశశ్చ; తదానీంతనశ్చ శ్రీరామ
పట్టాభిషేకకాలికశ్చ సంవృత్తోఽస్మి యోజనా; నిష్పన్నోఽస్మి త్యర్థః; ఆయ
మాశయః, యద్యపి భోజరాజమతరీత్యా సూత్రధారనటీప్రభృతిభిః ప్రకృతదేశ
కాలావలంబినిం ప్రస్తావనాముక్త్యా సూత్రధారాదిభూమికాం నిష్కాసభూమికాం
తరం ప్రవిశ్య వృత్తవర్తిమూలకావ్యాభినేయకథాసూచకవిష్కమోఽపి వక్తవ్యః,
తథాపి సూత్రధారనైవ కావ్యకథాఘటకదేశకాలసంబంధమంగీకృత్యవిష్కమృవర్ణ్య
కథోపన్యాసః; సూత్రధారత్వాపరిత్యాగాచ్చ ప్రస్తావనాత్వాహానిరితకవేర్మతమితి,
తదనుసారేణాహ—ఆయోధ్యకస్సంవృత్తోఽస్మి. 4 ఆయోధ్యాసంబంధిత్యం చాస్య
తస్యాం కాదాచిత్యావస్థానరూపం తేన వై దేశికోఽస్మి త్యుపరితనగ్రంథేన న
విరోధః.

౨. యదాతావదితి. ఆత్ర భవతః పూజ్యస్య పాలస్త్యకులస్య రావణవంశస్య
ధూమకేతోః అగ్నివద్భస్మీకర్తుః, తదుత్పాతకారిమచ్చగ్రవానిశేషభూతస్య వా, మహా
రాజశ్చాసౌ రామశ్చేతి విగ్రహః, తస్య రాత్రిందివమహర్నిశం, అవతురేత్యాదిసూత్రే
నిపాతితోఽయం శబ్దః; అసంహృతనాందీకః, అవిచ్ఛిన్నమంగళః, శేషాద్విభాషేతి
కపివకపీతి హ్రస్వప్రతిషేధః, ఆయం పట్టాభిషేకసమయో యదా పట్టాభిషేక
ముహూర్తో యస్మిన్ కాలే; యద్వా-సమయ ఆచారః పట్టాభిషేకరూప ఆచారోయదా
యస్మిన్ కాలే, ఇదానీమస్మిన్ కాలే పట్టాభిషేకసమయరూపే కాలే, చత్వరస్థా

1 'కారి' (పా)

2 "హృతానన్ద"

3 విశ్రాంతచరణాని'

4 కవివశాదితి హేతుత్వా ఆయోధ్యకత్వస్య కవివృత్తత్వావగమాదిమే ఆశం
కానమాధానే చిక్షే.

సూత్ర ధారః—(౧) ఆ అస్త్యేతన్ని మిత్రం.

నటః—అన్యచ్చ.

ప. వసిష్ఠాధిష్ఠితా దేవ్యో గతా రామస్య మాతరః,

అరుంధతీం పురస్కృత్య యజ్ఞే జామాతురాశ్రమం.

3

సూత్ర ధారః—వై దేశికోఽస్తీతి పృచ్ఛామి కః పునర్జ్ఞామాతా?

విక్రాంతచారచరణల్వే కో హేతురుక్తో భవతీత్యుక్తాహ—తత్సమారాధనాయేతి. ఏవం చ చారచరణహేతుర్గత ఇతి భావః.

౧. ఆ అస్త్యేతన్ని మిత్రమితి. ఆ ఇతి స్వరూపాచకం; అతఏవ 'నిపాతవికా జనాజీ'తి ప్రగృహ్యత్వాత్ ప్రకృతిభావే అఅస్తీతి సంధ్యభావః. 'వాక్యస్వరణయో రజి'దిత్యుక్తేః; ఏకన్నిమిత్రమస్తి మయాపి స్పృకమిత్యర్థః;

౩. అరుంధతీం పురస్కృత్య వసిష్ఠాధిష్ఠితా ఇత్యన్వయః; పత్నీత్వప్రయుక్త ప్రాధాన్యాదరుంధతీం సుఖ్యాం కృత్వా వసిష్ఠేన వ్యాపారితా ఇత్యర్థః; పసిష్ఠః కర్త వ్యసురుంధతీముఖమవలోకమానోఽనుకాన్తి, తతో దేవ్యోఽరుంధత్యనుమతాస్తనూ ననా కర్తవ్యమనుతిష్ఠంతీతి భావః, జామాతురీత్యేతన్నధ్యమణివ్యాయేన యజ్ఞా శ్రమాభ్యామన్వేతి. 1 యజ్ఞే యజ్ఞనిమిత్తాత్, 'నిమిత్తాత్కర్తయోగ' ఇతి సప్తమీ, సతీత్యధ్యాహారేణ యజ్ఞే సత్వాశ్రమం గతా ఇతి వార్ధక. విదేశే దేశాంతరే భవః వైదేశికః; ఆధ్యాత్మ్యాదిత్వాత్ తథా. విదేశకస్థస్యాపి కదాచిదయోధ్యాయామవస్థితి సంభవాదిత్యాహుః.

1 "యజ్ఞే ఇత్యుక్త. కేచిత్. 'నిమిత్తాత్కర్తయోగ' ఇతి సప్తమీముశన్తి. తస్యన్వయః; సవ్యాశ్రమో హస్తేః కర్త; నచ యజ్ఞాశ్రమయోః నిమిత్తకర్తణోరు బద్ధంభాఖ్యసంయోగోఽస్తి ననా ప్రాప్తమిత్యర్థయోగః. తథాచ కారికా 'హస్తేః కర్తణ్యుబద్ధంభాత్వాప్రమథే తు సప్తమీ, చతుర్థీభాధికామహుః చూర్ణిభాగురి బాహుటాః' ఇతి. ఏవృతా సేయం శబ్ద శక్తి ప్రకాశికాయాం జగదీశేన. 'చర్మణి ద్వీపి నం హస్తీ' త్యుక్త చర్మ ప్రాప్తం ద్వీపినం హస్తీత్యర్థః; చర్మణే ద్వీపినం బద్ధులి హి నస్తీత్యాదౌ ద్వీపిప్రభృతికం న హస్తేః కర్త; విత్తాయ విప్రం హస్తీత్యాదౌ కర్మణి విప్రాదౌ సంయుక్తమపి విత్తాదికం న తదుపవృత్తం; దస్తకేశత్యగదిష్టేన ప్రాణినాము

నటః—

ప. కన్యాం దశరథో రాజా శాంతాం నామ వ్యజీవన్,

అవత్యకృతికాం రాజ్ఞే రోమపాదాయ తాం దదౌ.

౪

(౧) విభండకసుతస్తామృత్యుశృంగ ఉపయేమే తేన ద్వాదశవార్షికం సత్రమారబ్ధం. తదనురోధాత్కరోరగర్భమపి 1 జానకీం విహాయ గురుజన స్తత్ర యంతః ఇతి.

౪. కన్యామితి. వ్యజీవన్-అజనయత్; 'జనీప్రాదుర్భావ' ఇతి ధాతోద్భిచి లుజీ చజ్; తాం శాంతాం రోమపాదాయ తన్నామే, అవత్యకృతి కృతిర్యాపారో యస్మాప్రథావిధాం; కేమద్విభాషేతి కవః; కన్యాం దదావిత్యుక్తే కళత్రాగ్మితి ప్రతీ లేస్తద్వారణాయావత్యకృతికామితి, దదౌ దత్తవాక్;

౧. తేన ఋశ్యశృంగేణ, ద్వాదశవర్షాణి భవిష్యతీతి ద్వాదశవార్షికం, 'తమ ధీష్టౌ భృతో భూతో భవీ' తృధికృత్య విహితే తథా వివక్షితే ద్విగుః; వర్షాల్లకేచి లుకః పాక్షికత్వాత్ లుగభావః; అయశలికాదిత్వాదుభయవదవృద్ధిః సతూత్తరపద వృద్ధిమాత్రం, అభవిష్యతీతి ప్రతిషేధాత్: సచ ద్వాదశవర్షాణి భూతమిత్యర్థోఽ స్త్వీతి వాచ్యం, అరబ్ధమిత్యుక్తేరసాంగత్వావత్తే; కించ తరోరగర్భేతి నాసీత్యా సీత్యుక్త్యా సీతాయా గర్భిణీదకాయామేతత్ప్రత్యారంభః ఇతి స్పష్టమవగమ్యతే, ఏవం చ ద్వితియాంకవిష్కంధే "సమనంతరం చ గర్భకాదశే వర్షే తాత్రేణ కల్పేనోప నీయత్రయీమవ్యధ్యాసితౌ" ఇతి వక్ష్యమాణతయూత్రత్యద్వాదశవార్షికకలహస్య ద్వా పప్తంభాఖ్యసంయోగస్యోపగమాత్; అతఏవ హస్తా ప్రాప్తమిత్యాదౌ హస్తే హరిణం హస్తీత్యాదితో న ప్రయోగః; నమవాయినా సమం ద్రవ్యస్య తదభావాత్; 'ముక్తాఫలాయ కరిణం హరిణం పలాయ సింహం నిహన్తి భుజవిక్రమసూచనాయ, కా నీలిరీతి రియతీ రఘువంశవీర కాభామృగే జరతి యస్తవ బాణమోక్షః' ఇత్యాదౌ కరిణ్యుపవృద్ధిపసి ముక్తాఫలం ప్రాప్తమితి నార్థః, కిన్త్వాహర్త మిత్యాదీతి" ఇతి కైశ్చి ద్విశదకమముపపాదితం గ్రంథాంతరే.

1 'వధూ' మితి. పాతాన్తరం-తత్ర వధూమానన్నప్రసవామప్యపేక్ష్య గురు జనగమనోక్త్యా ప్రకృతికాస్త్రయోరనుసరణం స్నేహదయాదితోఽసి ప్రజలమిత్యా గామికథాంశస్య సూచకమిదమ్; పసిష్ఠాదినన్నిధా సీతాపరిత్యాగకల్పనైదనాచిత్య మాశంకమానేన కవినేదం కల్పితమ్; యదాచుః 'యత్స్యాదనుచితం కించిన్నాయకస్య రసస్య వా, విరుద్ధం తత్పరిత్యాజ్యమన్యథా వా ప్రకల్పయేత్' ఇతి కేచిద్వ్యాచక్షుః.

సూత్రధారః—(౧) తత్కిమనేన ? ఏహి రాజద్వారమేవ స్వజాతి
సమయేనోపతిష్ఠావః

నటః—(౨) లేన హి నిరూపయతు రాజ్యస్సపరిశుద్ధాముపస్థాన
స్తోత్రపద్ధతిం భావః.

సూత్రధారః—ప. సర్వథా వ్యవహారవ్యం కుతోహ్యవచసీ
యతా? R C

దశవర్షాణి భూతమిత్యుద్ధాభ్యుపగమే తద్విరోధావత్తితి ధ్యేయం. తదనురోధాత్
తదనుసారేణ కథేతోః; కఠోరగర్భాం పూర్ణగర్భాం; కఠోరశబ్దః పూర్ణవాచీ. తదుక్త
ముదాదిషు వైయాకరణైః - 'అయం పూర్ణతాయామపి' తి. యాత ఇతి. అనా
హూతోఽధ్వరం గచ్ఛేదితి విధేః ఆహ్వానే సతి కింపునర్నాయాదితి భావః.

౧. స్వజాతిసమయేన స్వజాతిమర్యాదయా, ఉపతిష్ఠావః స్తోమ్యావః; రామస్య,
1 ఆత్మానం మానుషం మన్యే రామం దశరథాత్మజమి' తి దేవతాత్వాభావనాన్తంత్ర
కరణశత్యాభావాచ్చ 'ఉపాదేవభాజే' త్యాదినా నాత్మనేపదం తథాచ స్వజాత్యనుగుణ
వృత్తిరూపం యత్ స్తోత్రం తత్కుర్వ ఇతి బోధః.

౨. లేనేతి. స్తోత్రవ్యమితి యత్ లేనేత్యర్థః; సుపరిశుద్ధాం సుష్ఠుదోషరహితాం
స్తువంత్యనేనేతి స్తోత్రం గ్రంథః తస్య పద్ధతిరామపూర్వీ, ఉపస్థానాయ గుణినిష్ఠ
గుణాభిధానాయ స్తోత్రపద్ధతిత్యర్థః; సమాసస్తు పద్యంతస్య బోధ్యతే; నిరూపయతు
పుష్పాదయతు పదత్విత్యర్థః;

౩. నమ యదుక్తం స్తుతిం నిరూపయత్వితి తదభ్యుపగచ్ఛామి, సుపరి
శుద్ధామితి తు నాభ్యుపగచ్ఛామి దోషరహితత్వరూపపరిశుద్ధత్వస్య ప్రయోజనాభా
వాత్. స్తుతిపచనం తు కర్తవ్యమేవ తస్య స్వజాతినియతవ్యాపారత్వాదిత్యాహ—
సర్వథేతి. సర్వేణ ప్రకారేణ సర్వథా, వ్యవహారవ్యం వ్యవహారః కర్తవ్యః
భావే తవ్యత్ప్రత్యయః; ఇహ వ్యవహారశబ్దః స్తుతికరణరూపవ్యాపారవరః; అపచ
నీయతా, పచనీయం దోషవర్తద్రహితతా సుపరిశుద్ధలేత్యర్థః; కుతః కిం నిమిత్తా?
యద్వా - కుతః కన్తే? ఆద్యాదిత్వాత్ చతుర్థ్యవైత్యసీ, ఆయమాశయః - దోష
వర్తయా వా దోషరహితతయా వా గుణవర్తయా వా గుణరహితతయా వా స్తుతి

1 'ఆత్మానం మానుషం మన్యే' ఇత్యుక్తే రామస్య స్పన్దిః దేవతాత్వా
జ్ఞానేఽపున్యేషాం రామాయణాదితస్పన్దిః దేవతాత్వజ్ఞానమేవ వర్తత ఇతీదం సమా
ధానం మూలస్థం పరస్మైపదభ్యా చిన్త్యమ్.

యథా స్త్రీణాం తథా వాచాం సాధుత్వే దుర్జనో జనః. R.C.గ

నటః—(౧) అతిదుర్జన ఇతి వక్తవ్యం.

ప. దేవ్యా 1 అపి * హి నై దేవ్యా 2 స్సావవాదో యతో జనః,
రక్షోగృహస్థిలిర్దూలమగ్న శుద్ధోత్సవిశ్చయః. ౬

కరణరూపవ్యాపారః కర్తవ్యః, తస్య స్వజాతిధర్మత్వాత్ త్వదుక్తసుపరిశుద్ధతా తు
కింఫలికా? తస్యాః ఫలాభావాదితి. నను జనాభినందనమేవ తత్ఫలమస్తు కుతః ఫలాభావ
ఇత్యత్రాహ—యథా స్త్రీణామిత్యది. పూర్వపాదస్థహిశబ్దస్యాత్ర సంబంధః. హి
యస్తాత్ జనః స్త్రీణాం సాధుత్వే యథా దుర్జనస్తథా వాచాం సాధుత్వే దుర్జనస్తస్మా
దవచనీయతా కిమర్థేతి పూర్వేణ సంబంధః. జనః స్త్రీణాం సాధుత్వే యథా స్త్రీణాం
పాతివ్రత్యవిషయ ఇవ వాచాం సాధుత్వే మాధుర్యా జ్వల్యాదివిషయే దుర్జనః దోష
దర్శిః; దోషదర్శిత్యమేవ హి దౌర్జన్యమితి భావః. యస్తాత్ యథా స్త్రీణాం సాధుత్వే
జనో దుర్జనస్తథా వాచాం సాధుత్వే దుర్జనస్తస్మాదవచనీయతా కిమర్థేత్యర్థః. ప్రకృత
కథాసంగతయే, స్త్రీణాం యథేతి దృష్టాంత ఉక్తః, తదుపదీప్య ప్రకృతమవలగయతి—

౧. అతిదుర్జన ఇతి. తత్ర హేతుమాహ—

౬. దేవ్యాఇతి. ఆత్ర హి యత ఇత్యనయోర్యథాక్రమం పూర్వోత్తరార్థయో
రన్వయః. హి యస్తాదేవ్యాః దీప్తిమత్యాస్సభావతో దోషప్రతిభటాయా ఇత్యర్థః.

(పా.) 1 మః. 2 సా.

* 'హి ప్రసిద్ధా; అస్య హేతుకే వ్యవధానాత్ జనస్యాతిదుర్జనత్వసాధనే
నుపయోగాచ్చ కేమంచిత్తథా వ్యాఖ్యానం చిన్త్యమ్'. ఇతి కేమంచిద్వ్యాఖ్యానమ్.

† 'కుశ్టో భేదమభిధత్తే; అనిశ్చయః నిశ్చయవిరుద్ధః సంశయ ఇతి యావత్;
యదాహుః. 'తత్సాదృశ్యమభావశ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా, అప్రాశస్త్యం విరోధశ్చ
సంభాష్యదేతి; యద్వా అనిశ్చయః నిశ్చయస్యాభావః; నన్వత్ర 'అన్యయం విధత్తే'
త్యాదిసాఽన్యాయాభావే 'నాన్యాయాభావాదతోఽన్వయపంచమ్యా' ఇత్యమాదేశేన
భావ్యమ్; నైతదస్తి; అభావవాచినో నశ్చ క్రియాసాపేక్షత్వేనానమర్థస్యాని 'సుదన
పుంసకస్యేతి జ్ఞాపకేన క్వచిత్సమాసాంగీకారేణానన్యాయాభావత్; యథాహ కైయటః
'అనమర్థసన్యమానస్య క్వచిత్సాధుత్వజ్ఞాపనార్థమన్పుంసకస్యేతి ప్రసజ్యప్రతిషేధ ఆక్రి
యతే' ఇతి; యద్వా-పర్యదాసేఽని 'అద్రుతాయామసంహితమ్' 'రక్షోహాగమలఖ్య
సన్దేశః ప్రయోజనమ్' ఇతి నిర్దేశద్యయప్రామాణ్యాత్; అథాభావేన నహ

సూత్రధారి:— (౧) యది పునరియం కింవదంతీ మహారాజం
ప్రతి 1 స్థందేతతతః కష్టతరం స్యాత్ సర్వథా ఋషయో దేవతాశ్చ
శ్రేయో విధాన్యంతి.

(ఇతి పరిక్రమ్య ఆకాశే లక్ష్యం బద్ధ్వా.)

భోభో: క్వేదానీం మహారాజః?

వై దేవ్యవిదేహరాజపుత్ర్యః. సంబంధసామాన్యే వృష్టియం, సాపవాదః. అపవాదో
దోషకథనం, లేన సహిత ఇత్యర్థః. శకాచ వై దేహీసంబంధ్యపవాద సహిత ఇత్యర్థః. నిత్య
సాపేక్షత్వాత్పమానః. తదుక్తం 'సంబంధితబ్దస్సాపేక్షో నిత్యం సర్వస్థమన్యతే' ఇతి.
యతశ్చ రక్షోగృహస్థితిః రాక్షసగృహోపస్థానమాత్రం న త్యన్యదితి భావః. మూలం
దోషకథనమేతుః, అగ్నిశుద్ధా అనిశ్చయః నిశ్చయభావశ్చ. తుశబ్దకృత్తర్థః. అత్ర
దేవ్యా ఇతి స్వతో దోషభావ ఉక్తః. వైదేవ్య ఇతి సంస్కరాధీనదోషప్రసక్త్యభావః
ఉక్తః. రక్షోగృహస్థితిత్వనేనాసాధారణమేకత్వభావ ఉక్తః. అగ్నిశుద్ధావిత్వనేన
బాధకప్రమాణముక్తం, తథా చ ఏతత్సర్వమసి నాపహితమితి భావః; అయమాశయః,
విద్యమానస్యాసి దోషస్య కథనం దుర్జనకార్యం, తత్రాప్యసత స్తస్య కథనం తతోఽసి దుర్జ
నకార్యం విషయప్రభావమవిగణియ్యాసతోఽసి తస్య కథనం సుతరాం దుర్జనకార్యం,
తత్రాప్యసాధారణమేతుమదృష్ట్యా విషయప్రభావమప్యవిగణియ్యాసతోఽసి దోషస్య
కథనం తతోఽసి దుర్జనకార్యమ్. తత్రాపి బాధకప్రమాణమప్యవిత్వస్యాసాధారణకా
రణమప్యదృష్ట్యా విషయప్రభావమప్యవిగణియ్యాసతోఽసి దోషస్య కథనం తతోఽస్యతి
దుర్జనకార్యమితి, అత్ర హి యస్తాత్ జనః సాపవాదః యతశ్చ రక్షోగృహస్థితిర్నూల
మగ్ని శుద్ధావనిశ్చయశ్చ జనస్య తస్మాజ్జనోఽతిదుర్జన ఇతి వక్తవ్యమితి పూర్వేణా
న్వయః.

౧. కింవదంతీ లోకాపవాదః, స్థందేత ప్రప్రవేత్ శ్రవణవిషయాధవేదితి
యామాత్. అనేన ప్రథమాంకార్థస్సూచితః. సర్వథా ఋషయ ఇత్యాది అనేనశేషం
కార్థస్సూచితః. ఏష ఋషికర్తృశ్రేయోవిధానరూపబీజస్య న్యాసాదుపక్షేపాఽంగం;
యథోక్తం- 'బీజస్యాన ఉపక్షేప' ఇతి.

అవ్యయాభావస్య పికల్పనాత్ అనిశ్చయ ఇత్యయం తత్పురుషఏవ' ఇతి నిపుణతరం
పుష్పాదయామానుః కేచిత్.

1. స్మృతే.

(ఆకాశే ఆకర్ణ్య) (౧) † కిం బ్రవీషి? ఏవం జనాః కథయంతి.

ప. స్నేహాత్సభాజయితుమేత్య దినాన్యమాని సీతోత్సవేన
జనశోఽద్య గతో విదేహాః,

దేవ్యాస్తతో విమనసః పరిసాంత్యనాయ ధర్తాసనాద్విశతి రాజ
గృహం నరేంద్రః ఇతి.

(ఇతి నిష్క్రాంతౌ.)

(౨) (తతః ప్రవిశత్యుపవిష్టో రామస్సీతా చ)

రామః—(౩) దేవి సమాశ్వాసేహి ౨. * స్వతవ గురవో న శక్ను
వంత్యస్తాన్విహతుం.

౧. ఆకాశఇతి. ఇదమాకాశభాషితముచ్యతే తదుక్తం - 'ఆప్రవిష్టైస్సహాలాహో
భవేదాకాశభాషితమి'తి.

౨. స్నేహాదితి. సభాజయితుం ఆనందయితుం, ఉత్సవేన హర్ష జనకవ్యాపారేణ,
విమనసః దుఃఖతప్రదయాయాః. పరిసాంత్యనాయ దుఃఖాపనయనానుమాలాత్కర్ణ
మధురవచనప్రయోగాయ, తుమర్థాచ్చేతి చతుర్థి; ధర్తాసనాత్ క్షత్రియధర్తభూత
రాజ్యపరిపాలనార్థసింహాసనాదిత్యర్థః. రాజగృహం స్వవాసగృహం, విశతి ప్రవిశతి,
ఏవం ప్రస్తావనా ప్రస్తుతా.

౩. అథాంకః ప్రస్తుతయతే - తతః ప్రవిశతీత్వాది. ఆంకలక్షణం తు,
'ప్రత్యక్షనేతృచరితో బీజవృక్షిపుష్కృతః. ఆంకో నానాప్రకారార్థసంవిధానర
సాశ్రయః' ఇతి.

౩. సమాశ్వాసేహి సుతోషం ప్రాప్నుహి, విహతుం త్యక్తుం.

† కిం బ్రవీష్యేతిమిత్యాది వినా వాత్రం బ్రవీతి యత్, శ్రుజ్ఞేనానుక్రమపేష్ట
కస్తత్సాన్యదాకాశభాషితమ్' ఇతి చ. రూపకేషు ప్రత్యుక్త్యవసరలాభార్థమాకాశభా
షితం కల్పయిష్, తదుక్తమ్-ప్రశ్నో దూతశ్చ లేభశ్చ నేపథ్యోక్తిస్తథైవ చ. ఆకాశభా
షితం చైవ ప్రత్యుక్త్యవసరప్రసాః' ఇతి.

* 'తే హి' ఇత్యపి పాఠః. తథా సతి కేదిదేవమర్థముపర్యయన్తి. 'తే గురవః
జనకనైర్లకల్నేఽపి 'ఇమాన్యేచాంగాని కదాఽత్సాన్యకస్త్రేణ వివక్షితాని భవన్తి'తి
మహాభాష్యకారోక్త్యా భక్త్యాది హేతుశోఽయమవయవబహుత్వస్యావయవివ్యుపచారః,
వసిష్ఠాదీనస్తర్భావ్య చా బహుత్వమ్. ఇతి.

ప. కింత్వనుష్ఠాన †నిత్యత్వం స్వాతంత్ర్యమవకర్షతి,
సంకటాహ్వహితాగ్నినాం ప్రత్యవాయైర్గుహాస్థతా.

౮

సీతా—¹జాణామి అయ్యపుత్ర, కిండు సందాపరిణో గురు
బంధువిటల హోంతి.

రామః—(౧) ఏవమేతే హృదయమర్చచ్ఛిద ॥ స్సంసారభాగాః,
యేభ్యో బీభత్సమానాస్సర్వాన్కామాన్ పరిత్యజ్యారణ్యే మనీషి
ణో విశ్రామ్యంతి.

ఛాయా—¹జానామ్యర్చపుత్ర, కింతు సంతాపకారిణో గురుబంధువియోగాః
భవంతి.

౮. కింత్వంతి. అనుష్ఠానస్య నిత్యత్వమితి కాదికర్తకలాపనిర్వర్తనస్య నిత్యత్వం
నియతతా అనుష్ఠానాభావవిరహరూపనియమ ఇత్యర్థః. స్వాతంత్ర్యం నైవరావస్థా
నం అవకర్షతి న సహతే; అవకర్షతీత్యుక్త్యా అతిక్రాంతమపి నైవరావస్థానం, నిరుంధే
ఇతి లాభేన కదాచిదంగీకృతమపి నైవరచారం తదాననఃపృథితకర్తానుష్ఠాపనేన తదనుష్ఠా
నాభావప్రాప్తితానుష్ఠాపనేన చ ముధాకరోతీతి లభ్యతే. పశ్చాత్ ద్విగుణితా
యాసజనకమితి తదాశయః; తదాహ - సంకటాహితా. హి యస్తాత్ ఆహితాగ్నినాం
గృహస్థతా గ్రాహస్థాశ్రమః ప్రత్యవాయైర్విహితానాచరణజన్యపాతకైస్సంకటా నిబిడా
దుఃఖరూపా వా, జాగ్రత్ప్రత్యవాయైత్సర్థః.

౯. యేభ్య ఇతి. సంసారభాగేభ్యః సంసారావశ్యానుభావ్యభాగేభ్య ఇత్యర్థః.
సంసారో హి శరీరసంబంధానుబంధీ సుఖదుఃఖసముదాయః, తథా చ గురుబంధు
వియోగానాం తదేకదేశత్వం సంగతం. బీభత్సమానాః జగుప్సమానాః ఏకద్వోషాను
సంధానజనితచిత్తవృత్తివృత్తియుక్తా ఇత్యర్థః; బీభత్సస్య జగుప్సస్థాయికత్వాదిత్థం
వ్యాఖ్యాతం, అతఏవ బీభత్సమానా ఇత్యస్య యోగే జగుప్సావిరామేత్వాదినా వంచ

† అనుష్ఠాననిత్యత్వాదిత్యసి పాతో దృశ్యతే; తదా, ప్రత్యవాయైర్గుహా
గృహస్థతా, అనుష్ఠాననిత్యత్వాత్సాన్వితస్త్వమవకర్షతీతి యోజనా. గురవః స్వతో
ఽస్తాన్ విమోక్షుః న శక్నువన్తి, కిన్తు అనుష్ఠాననిత్యత్వాదేవ, ప్రత్యవాయైర్గుహా
ఆహితాగ్నినాం గృహస్థతా స్వాతంత్ర్యమవకర్షతీతి వా' ఇతి కేచిద్వ్యాఖ్యచఘ్నః.

‡ 'సంసారభావా' ఇతి స్వరసంపాతం పరిత్యజ్య భాగా ఇతి పాతం పరికల్పాన్య
యం వ్యాఖ్యానశ్లేషః కిమర్థ ఇతి న జ్ఞాయతే; సంసారభావాః సంసారధర్మాః బంధువి
యోగాదయ ఇతి తదర్థః.

కంచుకీ (ప్రవిశ్య)

విజయతాం రామభద్ర ఇత్యర్థోక్తే సాశంకం. మహారాజః.

రామః—(౧) సస్తితం నను రామభద్ర ఇత్యేవ మాం ప్రత్యుప
చారశ్చోభతే తాతపరిజనస్య, తద్యథాభ్యస్తమభిధీయతాం.

కంచుకీ—(౨) ఋశ్యశృంగాశ్రమాదష్టావక్రస్సంప్రాప్తః.

సీతా—¹కిం విశంబీఅది.

రామః—త్వరితతరం ప్రవేశయ.

కంచుకీ—తథేతి (నిష్క్రాంతః)

అష్టావక్రః—(ప్రవిశ్య) స్వస్తి వాం.

రామః—భగవన్నభివాదయే ఇత ఆస్యతాం.

సీతా—(౩)²ణమో దే అవి కుసళం సజామాదుఅస్య గురుఅణస్య?

రామః—(౪) నిర్విఘ్న సోమవీధీ మే భావుకో భగవాన్మశ్య
శృంగః.

సీతా—అప్యే వా సుమరేది.

అష్టా—(ఉపనిశ్య) అథకిం! దేవి భగవాన్వసిష్టస్తామాహ.

ఛా. ¹కిం విలంబ్యతే. ²సమస్తే అపికుశలం సజామాత్మకస్య గురుజనస్య?

³ అస్తాన్వాస్తరతి

మీ, బధబుధన ఇత్యస్తాత్ స్వాధీ సని రూపమిదం, 'బధేశ్చిత్తవికార' ఇతి వార్తికా
దస్య చిత్తవికారే వృత్తిః. కామ్యంత ఇతి కామాః. కర్తృణి ఘోః; గృహక్షేత్ర
పుత్రాదయః తానిత్యర్థః. విక్రామ్యంతి శ్రమమవనయంతీత్యర్థః.

౧. ఉపచారః వ్యవహారః, యథాభ్యస్తమభ్యస్తమనలిక్రమ్య. యథార్థత్వాదవ్య
యాభావః. అభిధీయతాముచ్యతాం.

౨. అష్టావక్రః తదాఖ్యః అష్టా వక్రాణి యస్మేతి విగ్రహః. యోగరూఢ
శబ్దః; 'అష్ట సస్సంజ్ఞాయామి' తి దీర్ఘః. హాస్యానుప్రవేశార్థమష్టావక్రప్రవేశః.

౩. సజామాదు అస్మేతి. కగేతి కకారలూపే అవశిష్టాకారస్య ఈషత్సంప్రప్త
యకారశ్రుతిః ప్రాకృతవ్యాకరణసిద్ధా.

౪. సోమవీధీ సోమపాఇత్యర్థః, భావుకః పూజ్యః, కాంతాపలిత్వాది భావః,

ప. విశ్వంభరా భగవతీ భవతీమసూత రాజా ప్రజాపతిసమో
జనకః పితా తే,

తేమాం వధూ స్త్వమసి *నందిని పార్థివానాం యేమాం కులే స స
వితా చ గురుర్వయం చ.

F

౯. విశ్వంభరేతి. నందిని గుణపూర్ణే, 'ఋషినివృద్ధావ' త్యస్తాద్భావే ఋషా
స్తాత్, 'అత ఇని తనావ' తి ఇనిప్రత్యయః. 'ఏకాక్షరాత్కృతో జాతావ' తి నిషే
ధస్తు ప్రాయికః; గృహ్యుదిత్యాదినిర్వా; నాంతత్వాన్తిష్; నందిని పుత్రీతి సంబోధనం.
ఇదం చ "అస్తాకం తు జనకసుతాదుహితైవ" ఇతి వక్ష్యమాణరీత్యా దశరథమతాను
సారేణ; భగవతీ షడ్గుణ్యపరిపూర్ణా విశ్వంభరా భూమిః. భూరిత్యాద్యనుక్తాస్
విశ్వంభరేత్యుక్తిః త్వాంతిప్రధానతాసూచనాయ, భవతీం పుత్ర్యాం త్వమసూత,
ప్రసూతవతీ, 'పూజ్ ప్రాణిగర్భనిమోచనే' లజి శవో లక్. విశ్వంభరాశబ్దస్తుసంజ్ఞా
యాం; 'భృత్యూవృజీ' త్యాదినా ఖశ్ ప్రత్యయే 'అరుద్విషది' త్యాదినా ముమాగమే
చ నిష్పన్నః; ప్రజాపతినా బ్రహ్మణా సమః, స్వాధ్యాయాదినా బ్రహ్మతుల్య ఇత్యర్థః.
"మాంధాతారమపారసంసది మహద్భావే యశోరాశిష" †ఇత్యుక్తరీత్యా బ్రహ్మస్తా
హత్త్యకాలీతి వార్థః. రాజా, రాజలే దీప్యతే ఇతి రాజా, "కనిన్యాయ వృషితక్షరాజీ"
త్యాదినా కనిన్యత్యయః. బ్రహ్మజ్ఞానపరిపూర్ణతయా రైక్వవన్నిరతిశయదీప్తియుక్త
ఇత్యర్థః. ఇదం చ ఉత్తరమీమాంసాయాం 'క్షత్రియత్వగలేశ్వే' తి సూత్రవిషయ
వ్యాప్తిప్రకరణే జానశ్రుతినామక క్షత్రియవృత్తాంతే స్పష్టం. యద్వాజ్ఞానభక్తివైరా
గ్యైరస్తదాదీనః సంజయతీతి రాజా, ధాతూనామనేకార్థత్వాద్రంజనే పుత్రిక, తదుక్తం
"రాజా ప్రకృతిరంజనాత్" ఇతి శ్లోకవ్యాఖ్యానే మహాపాధ్యాయమల్లినాథేన
ధాతూనామనేకార్థత్వాదితి. జనకః పూర్వోక్తప్రకారేణ శ్రుతిస్తృతిషు "జనకోహ
నైదేహః" "కరణైవ హి సంసిద్ధిమాస్థితా జనకాదయః" ఇత్యాదిషు ప్రసేద ఇత్యర్థః.
తే పితా, యేమాం రాజ్ఞాం కులే, కులేష్వి' తి బహువచనాంతపాతే పూజాయాం బహు

* 'నన్దసి' ఇతిపాఠం పరికల్ప్య. 'నన్దసి అనన్దయి' నన్దిగ్రహీతచాదిభ్యో ల్యుణి
న్యచః' ఇతిల్యుః, 'యవోరనాకా' 'విశ్వనాదేశశ్చ' ఇత్యపి వ్యాఖ్యా పరిదృశ్యతే
శోకాస్తరే.

† అన్య శ్లోకస్య ప్రథమశ్లోకీయచతుర్థపాదాస్తు, 'అంభోజం కలయన్ సదృ
క్షమవనే సాహిత్యరీత్యాం దృశోః శత్రుణాం పురిభంజనే భృతిగణే కింహం గేంద్రో
నుమాభాష్యే న విభాతి సాహున్యపతిః పాకాహిత ప్రాధవః—ఇతి.

(౧) తత్త్వమన్యదాశాస్త్రమే కేవలం వీరప్రసవా భూయాః.

రామః—(౨) దేవి అనుగృహీతాస్త్రీ వయం.

ప. లోకాకానాం హి సాధూనామర్థం వాగనువర్తతే.

పదనం; ఉద్భూతావయవభేదవివక్షయా వా: కులం హ్యుత్పాదకప్రబంధః, సర్వం జగత్సునతి నియమయతి కర్తామహానే ప్రేరయతీతి వా. సవితా సూర్యః గురుః పితా, వయమహం, అస్తదోద్వయో శ్చేత్యేకత్వే బహుపదనం; 'సవిశేషణస్య ప్రతిషేధః; ఇతి తు సవిధేయవిశేషణవిషయే, "తతోఽను త్వం ప్రేమాన్వయమపి హతాశాః ప్రియ తమా" ఇత్యాని ప్రయోగాత్, యద్వా. 'యథా వసిష్ఠాంగిరసాపృష్టిప్రాచేతసస్తథే' తి పక్ష్యమాణీత్యా వాల్మీకీః జృంభకాస్త్రసంప్రదాయేన విశ్వామిత్రస్య వామదేవాదే ర్వాగ్రహణాద్వయమితి బహుపదనం, గురురిత్యనువక్తస్య పదసవిపరిణామాద్గురవః హితోపదేష్టార ఇత్యర్థః. గృంభీతి గురవః. 'కృగ్రోరుచ్చేత్యై' ణాదికసూత్రేణ నిష్పన్నోఽయం శబ్దః. 'గుశబ్దస్త్యంధకారే స్వాద్రుశబ్దస్త్యువర్తక' ఇతి నిరుక్త్యా ఆజ్ఞానానివర్తకా ఇతి వార్థః. యద్వా గురవః పితర ఇత్యేవార్థః. 'స హి విద్యాతస్తం జనయతీ'తి స్మృతేః. 'పుత్రకా ఇతి హోవాచ'త్యాది పురాణాద్వ, లేహం పార్థివానాం "సర్వాపూర్వమియం యేహమాసీక్రృత్వాన్ పసుంధరే" త్యుక్తముఖ్యపృథివీపతిత్వవతాం పధూరసి స్మృతాసి.

౧. తత్త్వస్థాత్ అన్యత్ పక్ష్యమాణాదన్యత్ కిమాశాస్త్రమే? 'అజక్మాను ఇచ్ఛాయాం' అయం భావః, తప గుణాతిశయో నాశాస్యః, తస్య విశ్వంధరా భగవతీత్యుక్తమాత్మసంబంధవశాదేవ సిద్ధేః, నాపి జ్ఞానభక్తికైరాగ్రాదికం, తస్య బ్రహ్మ విత్తమజననసంబంధవశాదేవ లాభాత్, నవాహితగ్రాహిత్యం విశ్వర్యం భర్తృసంబంధప్రయుక్తసికర్తాభావశ్చ ప్రార్థ్యః. లేహం సద్గురుసంబంధకాలిమహారాజమహాకులప్రసూత రాజకులన్నపాత్వాదేవ సిద్ధత్వాత్. తస్మాదేలేహం నాశాస్యత్వం కింతు వీరప్రసవత్వస్యేతి. ఏష ఋషిశ్రేయోవిధానసిదానభూతవసిష్ఠానుగ్రహరూపబీజస్య బహూకరణాత్పరికరః. తమక్తం, 'బీజస్య బహూకరణం పరికర' ఇతి.

౨. దేవీత్యాది ఏష ఋష్యనుగ్రహరూపబీజాంగీకరణరూపం సమాధానం నామ సంధ్యగమ్, తమక్తం, 'బీజాంగీకరణం సమాధానమి'తి.

౧౦. లోకాకానామితి. హి యస్మాత్ అనేకే ఆప్తజ్యేన ప్రసిద్ధాః లోకాః లేహం బ్రహ్మప్రపాదరసితానామిత్యర్థః. సాధూనాం పరోపకారరతానాం, సాధయతి. పరకార్యాణీత్యర్థే 'కృవాపాదే'త్యాదినా ఉక్తప్రత్యయః. విప్రలిప్సా రహి

ఋషీణాం పునరాద్యానాం వాచమర్థో (నువర్తతే) (నుభావతి).

అష్టా—(౧) ఇదం చ భగవత్పాదుంధత్యా దేవీభిశ్చాంతయా చ భూయోభూయస్సందిప్తం, దేవ్యా వత్సయాస్సీతాయా యది కశ్చిద్గర్భః దాహ్యదోదయో భవేత్ సోఽవశ్యమచిరాంతాన యితవ్యోఽస్మి.

తానామిత్యర్థః. వాక్ ఉక్తిః ఆర్థం అభిధేయం అనువర్తతే తదధీనా భవతి, తే హి భ్రమప్రమాదప్రలిపాద్యభావాద్యభావస్థితమర్థం వదంతీతి భావః. భూతార్థ వాదిన ఇతి హృదయం; ఆద్యానాం వేదప్రసిద్ధానాం లోకానామిత్యర్థో వ్యతిరేక నిర్దేశాత్, లోకాదవ్యవస్థ వేదవైస్థవ యుజిత్వవస్థితేః, ఋషీణాం పునః తవస్వీనాం తు వాచమర్థోఽనువర్తతే వాగధీనోఽర్థో భవతీత్యర్థః. తవస్వీనాముక్తిర్ని తవః ప్రభావేనానంతమప్యర్థముత్పాదయతీతి భావః; యద్వా, 'ఋషు గతావీత్యవ్యు బుద్ధ్యర్థత్వాత్కాలత్రయవర్తివస్తు సాక్షాత్కర్తృత్వమృషిపదప్రవృత్తినిమిత్తం, తథా చ భావినమర్థం దృష్ట్వా తే వదంతి. తతః స్వకాలే ప్రాప్తసోఽర్థస్థామనుసరతీతి భావః; హి యస్తాదేవం తస్మాదనుగృహీతా వయమిత్యవ్యయః. ఏష ఋషీశ్రేయో వితరణబీజగుణవర్ణనాద్విలాభనం నామ సంధ్యంగం. యథోక్తం - 'బీజగుణవర్ణనం విలాభనమి'తి.

౧. గర్భస్య దాహ్యదం లక్షణం, 'సకీచకైర్వారతపూర్ణరంధ్రైరితి వత్ విశేషమాశ్రయం. అన్యథా దాహ్యదశబ్దవైస్థవ గర్భచిహ్నవాచిత్యాత్ గర్భశబ్దవైయ థ్యాత్; తచ్చ విశిష్టవస్తువిషయాభిలాషాదిరూపం, తస్యోదయ ఆచిర్యావః మానయితవ్యః సంభావయితవ్యః. తథా సంపాదనేన సఫలీకార్య ఇతి భావః.

† అత్ర కేచిత్. మూలే. 'యః కశ్చిద్గర్భదోహదోఽస్యా సోఽచిరాత్సంపాద యితవ్యః' ఇతి పాతానుసారేణ పక్ష్యమాణరీత్యా వ్యాచఖ్యుః. యథా-గర్భస్య దోహదః ఇచ్ఛా; 'అథ దోహదమిచ్ఛా కాంతాస్సృహే' త్యమరః; పుంస్త్యం ప్రయోగాత్; ఆచి రాత్, విశంబే హి వైరస్యం సంభావ్యతే; దోహదావమాననే మహతః ప్రత్యవాయస్య దర్శనాదాదరోక్తిః; తథా చ సుశ్రుతః. 'గర్భవృద్ధయప్రవృత్తభావాచ్చేతనాథాతు రభివృత్తో భవతి; కస్తాత్? తత్థానసత్వాత్! తస్మాద్గర్భశ్చతుర్థే మాస్యభిప్రాయమింద్రియా క్లేష కరోతి; ద్వివృద్ధయం నారీం దాహ్యదనీమాచక్షతే; దాహ్యదవిమాననాత్కుబ్జం టణిం ఖంజం జడం వాచుసం విశ్రాంతమనక్షం వా నారీసుతం జనయతి; యేష యే ప్సింద్రియాక్లేష దాహ్యదే వై విమాననా, ప్రజాయేత సుతస్యార్తిస్త్వం సస్తిం స్తథేంద్రియే' ఇతి.

రామః—(౨) క్రియతే యద్యేషా కథయతి.

అష్టా—(౨)ననాదుః పత్యా చ దేవ్యాస్సందిప్తమృశ్యశృంగేణ, వత్సే
కఠోరగర్భేతి నానీతాసి, వత్సోపి రామభద్రస్త్వద్విదనోదనార్థ
మేవ స్థాపితః, తత్పుత్రపూర్ణోత్పన్నగామాయుచ్ఛతీం ద్రత్యౌమ
ఇతి.

రామః—(సాత్సుక్యస్థితం.) తథాస్తు! భగవతా వసీష్ఠేన న కించిత్సంది
ప్తోన్స్థి ?

అష్టా—శ్రూయతాం.

ప. జామాతృయజ్ఞేన వయం నిరుద్ధాస్త్యం బాలవవాసి నవం
చ రాజ్యం,

యుక్తః ప్రజానామనురంజనే స్వాః స్వస్థాద్యశో యత్పరమం
ధనం వః.

౧౧

౧. ఏషా కథయతి యది క్రియత ఇత్యన్వయః.

౨. ననాదుశ్చాంతాయా ఇత్యర్థః; దేవ్యా ఇత్యస్య పూర్వోత్తరాభ్యాం
సంబంధః, తథా చ దేవీసంబంధిననాందృపతినా దేవీం ప్రతిసందిప్తమిత్యర్థః. పుత్రపూర్ణః
ఉత్సంగః అంశో యస్యా ఇతి బహుప్రీహిః. అత్ర † పూర్ణపదేన జనివ్యమాణపుత్ర
యమావిత్వసి సూచ్యతే అన్యథా పుత్రవదుత్సంగామితి కథం న బ్రూమాత్? ద్రత్యౌమ
ఇతి. ఏతేన బీజానుగుణప్రయోజనవిభావనారూపం యుక్తిర్నామసంధ్యంగముక్తం,
తదుక్తం. 'బీజానుగుణప్రయోజనవిభావనా యుక్తిరి'తి.

౧౧. జామాలితి. ఋశ్యశృంగేతి వక్తవ్యే జామాలిత్వ్యక్తిః పూజ్యతాస్ఫీర
ణాయ; ఏవం చ తదింగితం జ్ఞాత్యైవాస్థాభిస్తత్రాసితవ్యం కిం పునస్తత్ప్రత బహు
నిర్బంధే సతీత్యాహ—నిరుద్ధాఇతి. అనేన సర్వప్రకారేణాపి పురం ప్రత్యాగమనే
త్వరాలికయో వసిష్ఠస్య వ్యజ్యతే, నను కుత ఈదృశత్వరాలికయ ఇత్యత్రాహ - త్వం
బాలవవాసీతి. న తు రాజ్యతంత్రవిచారోపమద్ధాభిజ్ఞ ఇత్యర్థః. అథవా దశరథజామా
తరమృశ్యశృంగం జామాలేతి నిర్దిశక్ వసిష్ఠః సస్య దశరథస్థానీయత్వమభిప్రేతి,
తచ్చ రామబుద్ధ్యా స్యబుద్ధ్యా చ, ఏవం చాత్రత్యబాలశబ్దప్రయోగః పుత్రత్వాభి
ప్రాయమూలకః. తతశ్చ నను యద్యత్రాచార్యకం ప్రస్తుతిం స్వాత్తదా స్యాదాగమనే

† ఏవం చ సతి, పుత్రపూర్ణోత్సంగామిత్యత్రాపి పుత్రపూర్ణాపుత్సంగం
యస్యాః ఇతి విగ్రహప్రదర్శనం యుక్తమ్.

రాముః—(౧)నుథా భగవాన్వైత్రావరుణి స్సమాదిశతి.

ప స్నేహం దయాం చ సౌఖ్యం చ యచి వా జానకీమపి,

ఆరాధనాయ లోకస్య ముంచతో నాస్తి మే వ్యథా. ౧౨

త్వరాతిశయః స త్వత్త్ర తథేతి చేత్. స కేవలమహమాచార్యః కింతు త్వద్గుప్త్యా దశ రథస్థానీయశ్చ, తథా చ త్వదీయరాజ్యతంత్రవిషయకాస్థానానర్థశంకా మామసన్ని కృష్టం బాధత ఇత్యాహ—త్వం బాలవివాసీతి. స త్వ(స్య)న్యాదృశ) రఘుకులరాజ వత్ శిష్య ఇత్యర్థః. తథా చ తవ శిష్యమాత్రస్యే పారోహిత్యాదికం, వామదేవాదయో నిర్యానాయవ్యంబీతి తదర్థం నాస్థాకం త్వరా, కింతు తవ పుత్రత్వాత్ త్వం యవ రాజకృత్య మహారాజస్థానీయేన మనూ రాజ్యతంత్రం విచారయితవ్యం, అన్యథా స మా ములిశంకాముంచతీతి భావః. నన్యస్తేవం తథాపి యుద్ధాదిషు లబ్ధవర్ణస్య రాజ్యపాలనే సహాయాపేక్షా నాస్తీత్యత్రాహ—నవం చ రాజ్యమితి. నవం చ నవమేవ, స తు యుద్ధాదివత్పరిచితభూర్మిత్వర్థః. నను తస్మి కిం కర్తవ్యమిత్యత్రాహ—యుక్తఇతి. సన్నద్ధ ఇత్యర్థః; యోగస్పన్నహనేత్యాదిశ్శాత్. స్వస్థాదాత్తన ఆత్మీయాద్వాపరమం సర్వోత్కృష్టం, ప్రసిద్ధధనస్య క్షయిత్వమితి తద్వ్యావృత్తిః పరమశబ్దేన వివక్షితా. ధనం, లబ్ధాంశపరిపాలనాలబ్ధాంకార్జనాభ్యాం ధనతుల్యమిత్యర్థః.

౧. మైత్రావరుణితి. మిత్రావరుణయోరవత్సమిత్యర్థే బాహ్యద్విత్యాదిభో ప్రత్యయః. 'దేవతాద్వంద్వే చే'త్యానజ్ఞః; ఇయం చ కథా పారాణికీ వేదితవ్యా. సమా దిశతి, అజ్ఞాపయతి; తథా కరోమితి శేషః.

౧౨. స్నేహమితి. స్నేహో హి స్వయం సుఖరూపస్సఖాంతరహేతుశ్చ, కించ 'శరీరం పసువిజ్ఞానం మిత్రార్థే సంపరిత్యజే'దిత్యుక్తరీత్యా సర్వాపేక్షయాభ్య ర్హితశ్చ, అపి చ, "అహేతుః పక్షపాతో యస్తస్య నాస్తి ప్రతిక్రియే"త్యుక్తరీత్యా దుర్నివర్త్యశ్చ, తథా చ, తత్పరిత్యాగోఽపి మమ న దుఃఖాయేతి భావః. కించ స్నేహస్య వ్యవస్థితవిషయస్యేనైవైవ గుణత్వం, అన్యథా తు దోషత్వమిత్యస్తి నికర్షః, దయా తు సర్వవిషయాపి గుణత్వం న ముంచతి, 'దయయా సర్వభూతేషు సంకుప్త్యా యేన కేనచిత్, సర్వేంద్రియోపకాంత్యా చ తుష్యత్యాశు జనార్దన' ఇత్యుక్త్యా ధర్మ రూపా; కించ పరదుఃఖాధీనసత్తాకతయా తన్నివృత్తిం వినా దుర్నివర్త్యా చ; తామపి ముంచతో న వ్యథేతి భావః; కించ † దయాయా గుణస్యేఽప్యంతతో దుఃఖరూపత్వ మవస్థనీయమ్ ఇత్యస్తి నికర్షః. సౌఖ్యం తు సర్వదామకూలైశ్చికవేదం సర్వారంభా

† అత్రకవచితిశేషః; వ్యాధాదిభిష్ఠాన్యమాన వ్యామ్రదాచితదర్థః.

సీతా—¹(౧) అదో ఏవ్య రాహవధురందరో అయ్యవుతో.

రామః—(౨) కస్కోత్ర భోః? విశ్రామ్యతాదప్తావక్రః.

అప్తా—(ఉత్తాయ పరిక్రమ్య) అయే కుమార లక్ష్మణః ప్రాప్తః
ఇతి (నిష్కా)తః)

లక్ష్మణః—ప్రవిశ్య (జయత్వార్థ్యః)

ఛా. 1 అకవివ రాఘవధురందర ఆర్యపుత్రః.

రామప్యేతదర్థతయా ప్రధానభూతం చ; తదసి ముంచతో మమ న వ్యథేతి భావః; ఏలేహం మధ్యే ఏకైకస్య మోచనమసి దుష్కరం; మమ తు ఏతత్సముదాయమోచనమసి న దుఃఖాయేతి చకారద్వయేన లభ్యతే; కించ పూర్వోక్తాని సర్వాణ్యసి ఆత్మార్థతయా తం ప్రతి గుణభూతాని; ఏలేహం వ్యతిరేకేఽప్యాత్మనో న వ్యతిరేక ఇత్యేహ మపకర్షః; సీతా తు ప్రాణేభ్యోఽసి గరియసీత్యుక్తిరీత్యా జీవితం ప్రత్యసి ప్రధానభూతా, కించాద్యావసితం రామస్య జీవితప్రయోజనమితి వత్స్యమాణరీత్యా మద్వ్యతిరేకప్రయోజకవ్యతిరేకవతీ పూర్వోక్తస్నేహదయాసాఖ్యానామవలంబనభూతా చ; తామసి ముంచతో మమ న వ్యథేతి భావః. సీతామిత్యాద్యనుక్త్వా జానకీమిత్యుక్తిః లోకారాధనాపేక్షయా మమ బ్రహ్మచిత్తమజనకానురోధోఽప్యకించితక్రర ఇతి సూచయతి, లోకే హ్యభిమతవస్తుపరిత్యాగాత్పూర్వకాలే తస్య సన్నిధానాన్న దుఃఖభూయస్త్యం; పరిత్యాగాత్పరమసి, తస్మాదీతత్వాన్న దుఃఖభూయస్త్యం; పరిత్యాగకాలే తు భవతి దుఃఖభూయస్తా; వర్తమానత్వాత్, మమ తు, తస్య వర్తమానత్వేఽసి న దుఃఖమితి వర్తమానార్థకముంచత ఇతి పదస్థత్రా లభ్యతే, వ్యథేతి సామాన్యశబ్దేన మనోవ్యాధిరసి నేత్యర్థః.

౧. రాఘవధురందరః. ధ్రువంశజశ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః. రాఘవపదోపాదానం సాభిప్రాయకం. శరణాగతసంరక్షణవ్రతవత్తయా లోకారాధనైకపరధ్రువంశజస్య తవేదమనురూపమిత్యభిప్రాయః.

౨. విశ్రామ్యతాత్. విశ్రమం ప్రాప్నోతు, ఆశిషి లోట్; తుహ్యోరితి తాకజ్, విశ్రామ్యతామితి పాతే తు పరిజనైరితి శేషః. విశ్రమవాక్ క్రియతామిత్యర్థః. ణిజంతాత్కర్తృణి లోట్.

(౧) అర్జునేన చిత్రకారేణాస్తదుపదిష్టమస్యాం వీధికాయామా
ర్యచరితమభిలిఖతం, తత్పశ్యత్వార్థ్యః.

రామః—(౨)జానాసి వత్స దుర్జనాయమానాం జానకీం వినోదయితుం
తత్క్రియానవధిః ?

లక్ష్మణః—(౩)యావదార్యాయా హుతాశనశుద్ధిః.

రామః—(౪) శాంతం పాపం † ససాంత్యవచనం

ప. ఉత్పత్తిపరిపూతాయాః, కిమస్యాః సావనాంతరైః?

అర్ తీర్థోదకం చ వహ్నిశ్చ నాన్యతశ్శుద్ధిమర్హతః.

౧౩

౧. అర్జునేన తన్నామ్నా, వీధికాయాం చిత్రమయశ్రేణ్యం.

౨. దుర్జనాయమానాం దుఃఖతమనస్కాం, జనకస్య స్వదేశం ప్రతి గమనా
దితి భావః, 'కర్తుః కృత్ సలూపశ్చేతి' కృశిజిత్యాదాత్త నేపథం కానచ. వినోదయితుం.
దుఃఖవిస్తరణపూర్వకం సంతోషం గ్రహయితుం; నుద ప్రేరణే, ఉపసర్గబలేనోత్తర
లాభః. తత్క్రియానవధిః, తదిత్యవ్యయం తస్యేత్యర్థః. అవధిః అంతః కియాం కిం ప్రమా
ణకః ఇత్యర్థః 'కావచిత్కః కియాం న్నదవధిరితి' పాతన్త్ర సమ్యగేవ, అనేకసంఖ్యాకేష్వస్త
ద్వ్యాపారేషు కీప్యశసంఖ్యాయుక్తోఽస్తద్వ్యాపారోఽస్య చిత్రస్యావధిత్వర్థః.

౩. యావదితి. హుతాశనేన శుద్ధిరితి విగ్రహః. యావచ్ఛబ్దోఽవధారణార్థకః.
హుతాశనశుద్ధిరేవావధిత్వర్థః. అవధిత్వస్య పూర్వస్మాదనువంగః.

౪. శాంతం పాప మితి. ఏతదభీశోపన్యాసజన్యపీడాహేతుభూతం పాపం కామ్య
త్విత్యర్థః. లోకోక్తిరియమిచ్చజనం ప్రత్యనిష్టవచనాక్షమజనాశీర్వచనరూపా. ససాంత్య
వచనం. అత్యర్థమధురవాక్సహితమిత్యర్థః.

౧౩. ఉత్పత్తిత్యాది. ఉత్పత్త్యా పరిశుద్ధాయా ఇత్యర్థః. హేత్వంతరనిరా
సార్థమిదం; స్వభావతో దోషప్రతిభటాయా ఇతి భావః. అస్యాః సీతాయాః. పాప
యంతితి పావనాని నంద్యాదితాల్ల్యప్రత్యయః; అన్యాని పావనాని పావనాంత
రాణి తైరిత్యర్థః; కిం? నకిమపీత్యర్థః; శుద్ధిన్వి దోషసర్వరణం అవిద్యమానదోషాయా
స్తవస్యాః కథం శుద్ధిరితి భావః; కించ అంతరశబ్దేన దోషరహితవస్తుమాత్రస్య
పావకన్తవ్యపేక్షా నాస్తి; పావకవస్తునస్తు తస్మైర్నైవేత్యం కైముతికం, ఇయం చ న
కేవలం దోషరహితా కింతు పావనీ చేతి సూచ్యతే; 'అపి మాం పావయేత్సాధ్వీ
న్నా త్వేతిచ్ఛతి జాహ్నువీతి' న్యాయాల్. ఉత్తమర్థం తటస్థే దర్శయతి - తీర్థోదకమితి.

† ఆశంసాయాం భూతవచ్చేతి నిష్ఠా.

[౧) దేవి దేవయజనసంభవే! ప్రసీద౨.

(౨) ఏష తే జీవితావధిః † ప్రణామః

స. క్లిష్టో జనః కులజనైరనురంజనీయస్తన్నో యదుక్త మశిషం నతు తత్త్వమంతే,

గంగాదిపావనజలం, † తీర్థశబ్దో విశేషణమాత్రపరః. అన్యథా తీర్థశబ్దస్యైవ పరిశుద్ధో దశవాచితేనోదకశబ్దవైయర్థ్యాత్. యద్వా తీర్థానాం గురూణాం ఉదకం పాదావనే జనాంభః; 'అపః పాదావనేజనీర్ద్విషంతం నాశయంతు మే' ఇతి శ్రుతేః. పహ్నిశ్చ అన్యతః శుద్ధిం అన్యహేతుకశుద్ధిం నార్హతః. యథా పావకత్వాత్తీర్థోదకపహ్నోర్విరత ర్వాపేక్షా నాస్తి. తద్వదస్యా అపి పావకత్వావిశేషాత్తదపేక్షా నాస్తీశ్చర్థః. కించ వినిగమనావిరహాద్వహ్నిర్వా సీతానంబంధతశ్శుద్ధిః కిం న స్యాత్? అన్నిప్రవేశాను మతిస్తు మూఢప్రత్యాయనార్థా పహ్నిప్రాశస్త్యార్థా వా.

౧. దేవయజనసంభవే. దేవా ఇశ్యంతే యస్మిన్నితి వ్యుత్పత్త్యా దేవయజనం యజ్ఞభూమిరిత్యబ్ధేదుశేఖరాదావృత్తం, యజ్ఞభూమిజన్యే ఇత్యర్థః.

౨. జీవితావధిరి. జీవితస్యావధిర్యస్మేతి బహువ్రీహిః. యదీయావధిర్జీవితావధిస్స ఇత్యర్థః. 'అంజలిః పరమా ముద్రాక్షిప్రం దేవప్రసాదిని' త్యుక్తరీత్యాబహుకరప రాధానాం క్షిప్రతామశ్చైవమంజలిరపరాధభూయస్త్యానుగుణ్యాచ్ఛరీరపాతపర్యంతమ న్యృదనుష్ఠేయః న చాశక్త్యా తంత్రేణాఘష్ఠీయత ఇతి భావః.

౩. ప్రతి. యత్ యస్తాత్ క్లిష్టో జనో దుఃఖతో జనః కులజనైరనురంజ నీయః క్లేశం విస్తార్య లాలసీయః. న తు పూర్వానుభూతదుఃఖస్తారణేన క్లేశయితవ్య ఇత్యర్థః. తత్ తస్మాత్ అశిషం అమంగళం తే త్వయి విషయే; శేషే షష్ఠీయం; నమమ, అవయోరితి. వా; 'అస్తదోద్వయోశ్చే'తి ద్విత్వే బహువచనం, యదుక్తం అస్తత్కర్తృ కం యద్వచనమిత్యర్థః. నపునకే భావేత్తః. యావదార్యాయా హుతాశనశుద్ధిరిత్యుక్తల

† అత్ర 'ఏష తే జీవితావధిః ప్రవాదః, ప. 'కష్టో జనః కులజనైరనురంజనీయ స్తన్నో యదుక్తమశిషం న హి తత్త్వమంతే' ఇతి సాంప్రదాయకః పాఠః.

‡ 'తీర్థం పుణ్యభూమిః; తత్ర స్థితముదకమ్;' 'మస్త్రాదయోఽస్త్రాదక పుణ్యభూ మిః పాత్రం జలం స్త్రీకుసుమం చ తీర్థమితి నానార్థరత్నమాలయామ్, తీర్థముదకమితి, సామానాధికరణ్యేనాన్వయే 'కుర్యాం హరస్యాపి వినాకపాణే' రిత్యాదివ తీర్థశబ్దశ్శుద్ధి మాత్రవాచీ; ఇతి శైలిన్నిరూపకైః తీర్థశబ్దార్థో షష్ఠతః.

నై సర్గికి సురభిణః కుసుమస్య సిద్ధా మూర్ధ్ని స్థితిర్న చరణైరవ
తాడనాని. ౧౪

సీతా.—(౧) 'హోదు ఆయ్యవుత్త వేళ్ళమ్మ దే చరిఅం.

సర్వే ఉత్తాయ పరిక్రమంతి.

భా. 1 భవత్సార్వపుత్ర ప్రేక్షామహే తే చరితం.

క్షణవచనమిశ్యర్థః. అత్ర లక్షణవచనస్య రామణ స్వోక్తిర్వోక్తిరై క్యాభీసంధిః; 'రామస్య దక్షిణో బాహుస్త్వం ప్రాణో బహిశ్చర' ఇత్యాద్యుక్తేః. తత్ తద్వచనం; న ఇత్యనువజ్యతే; నః త్వదేకజీవితయోగ్దవ నిర్దోషతాం చ జానతోరిత్యర్థః. న త్సమం నోచితం; ఆయం భావః-బంధుత్వమిత్ర త్వానాదరేణ జనత్వయావసామాన్యధర్మ ఏవా నురంజనీయూనురంజకభావే వర్యాప్తో హేతుః తత్ర 'ప్రేయో మిత్రం బంధుతా వా సమగ్రా సర్వే కామాస్సంపదో జగతం వా, స్త్రీణాం భర్తా ధర్మదారాశ్చ పుంసా మితృకరీత్యా సర్వప్రకారప్రియకమాయాగ్దవ విషయే తథావిధానానుస్థాకం పూర్వానుభూతమఃఖస్థానమహావరాణో నోచితవివ తత్రాప్యభీకనిబంధనతత్త్వానరణం తు సుతరాం; కించ నిర్దోషతాం చ జానతోరావయోగ్దవత్కథనం తు దూరాపేత మితి. సురభిణః కుసుమస్య సుగంధప్రధానస్య పుష్పస్య మూర్ధ్నిస్థితిః నై సర్గికి, నిసర్గ వివ నై సర్గికి; వినయాదిత్వాత్సన్ధిర్థే తక్ ప్రశ్నయః, సిద్ధా ప్రసిద్ధా చేతనాచేతనసా ధారణ్యేన ప్రసిద్ధా, చేతనైశ్చిన్మృవచూడరూపేణ, అచేతనైః కాఖాగ్రే చ ధారణాత్, చరణైరవతాడనాని న సిద్ధాని న దృష్టానీత్యర్థః; ఆయం భావః - త్రివిధాని తా వదవచూడనీయాని, సౌరభ్యప్రధానాని కాంతిప్రధానాని ఉభయప్రధానాని చేతి, తత్ర సౌరభ్యప్రధానాని దమనకాదీని, కాంతిప్రధానాని కాల్పలీకుసుమాదీని, ఉభయ ప్రధానాని మాలతీప్రభృతీసీతి, తత్ర సౌరభమాత్రప్రధానస్యాపి న చరణావతాడ నార్హత్వం, తస్య మ్రాణైకనిరంతరానభావ్యత్వాత్, ఏవం న ద్వితీయస్యాపి, తస్య దర్శనై కానుభావ్యత్వాత్, ఉభయప్రధానస్య తు సుతరాం న చరణావతాడనార్హత్వ మితి, సురభిణః కుసుమస్యేతి పదద్వయోపాదానాదభిం వ్యాఖ్యాతం, 'అత్ర న ముస లైం'తి కేచిత్పఠంతి, అత్ర ప్రాజ్ఞస్య పూజనీయస్య లక్షణస్యై స్త్రికస్య సకృత్క్రించిద్వచన ముపమేయముక్త్వా సిహీనబహుచరణకరణకానాం బహూనాం తాడనానా ముపమానతాకథనాత్ తాద్భుతతాడనజన్యం సురభికుసుమస్య యావదత్యాహితం తావ ల్లక్షణవచనజన్యం సీతాయా ఆత్యాహితమితి వ్యజ్యతే.

౧. ప్రేక్షామహే పశ్యామ ఇత్యర్థః.

లక్ష్యణః — (౧) ఇదం తావదాలేఖ్యం

సీతా. — (నిర్వర్ణ్య.) ¹ (౨) కేదాశిం ఏదే ఉచరి ణిరందరట్టిదా ఉపత్తువందివిల అయ్యపుత్రం.

లక్ష్యణః — (౩) ఏతాని తాని సరహస్యాని జృంభకాస్త్రాణి యాని భగ

వతో కృశాశ్వాత్కాశికమృషిముపసంక్రాంతాని తేన చ తాట కావధే ప్రసాదీకృతాన్యార్హస్య.

రాముః — వందస్య దేవి దివ్యాస్త్రాణి

ప. బ్రహ్మదయో బ్రహ్మహితాయ తప్త్యా పరస్పహస్రం శరద స్తపాంసి,

ఛా. 1 కే ఇదాసీమేతే ఉచరి నిరంతరస్థితా, ఉపస్తువంతీవార్యపుత్రం.

౧. ఆలేఖ్యం చిత్రం ;

౨. ఉచరి నిరంతరస్థితా అవిరళస్థితా ఇత్యర్థః. అవచవిప్తా ఇత్యాశయః తేషాం దివ్యత్వాదుపనిలిద్యుక్తేత్యుచరి లేఖనం ; ఉపస్తువంతి స్తోత్రం వర్వంతి ;

౩. ప్రయోగప్రతిసహారాపయికమత్రాదయో రహస్యాని, తత్సహితాని త్యర్థః ; జృంభకాస్త్రాణి తన్నామకాస్త్రాణి ; కృశాశ్వాత్తన్నామ్నో మునేః. కాశిక మృషిం విశ్వామిత్రం ఉపసంక్రాంతాని ప్రాప్తాని ; ఆత్ర ఉపసంక్రాంతానీతి కర్తృప్రత్యయేన న్యయమేవ తాని కాశికం ప్రాప్తానీతి లభ్యతే ; తథా చ, కృశాశ్వః పరస్పహస్ర పరివత్సరాంతేవాసినే కాశికాయేతి వక్ష్యమాణా పరస్పహస్రపరివత్సరాంతేవాసిత్యం జృంభకాస్త్ర రూపఫలగౌరవమపేక్ష్యసత్కల్పమితి హృదయం తేన చ. విశ్వామిత్రేణ ; ప్రసాదీకృతాని ; ప్రసాదతత్కార్యజృంభకాస్త్ర యోగభేదాధ్యవసాయాదిత్యముక్తిః ; కేవలం ప్రసాదేన దత్తాసీత్యర్థః.

౧౧. బ్రహ్మదయ ఇతి. పురాణాః పురాతనాః నిత్యా ఇత్యర్థః. బ్రహ్మదయ శ్చతుర్దుఖప్రభృతయః గురవో హితోపదేష్టారః తమోనివర్తకా ఇత్యర్థః ; తపాంసి అంతఃకరణవైర్తల్యాపాదవద్వారా భగవత్సాక్షాత్కారహేతుభూతకాయశోషణప్ర తాని ; పరస్పహస్రం, సహస్రాక్షరా ఇతివిగ్రహః, పంచమితి యోగవిభాగాత్సమానః సుప్తుపేతి వా, పారస్కారాదిత్వాత్సహస్రశబ్దశ్చ సుడాగమః ; సహస్రసంఖ్యాధిక సంఖ్యాకా ఇత్యర్థః ; 'వింశత్యాద్యాస్సదైకత్వే సంఖ్యాస్సంఖ్యేయసంఖ్యయోరి' త్య

ఏతాన్యదర్శనురవః పురాణాః స్వాన్యేవ తేజాసి తపోమ
యాని. ౧౫

సీతా.—Iణమో ఏదాణం. /

రామః—(౧)సర్వథై తాని త్వత్ప్రసవముపస్థాస్యంతి.

సీతా.—²అణుగహీదమ్మి.

లక్ష్మణః.—ఏష మిథిలావృత్తాంతః.

ఛా. 1నమ ఏతేభ్యః.

ఛా. ²అనుగృహీతాస్తి.

సుకాసనాదేకత్వం + శరదస్సంవత్సరాఽ-అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా; తథా చ
సహస్రసంఖ్యాధికసంవత్సరేషు నిరంతరం తప్తే ఇత్యర్థః. బ్రహ్మ పరమాత్మా ప్రధానం
చ, తత్కార్యత్వాజ్ఞగదృష్టశబ్దేనోచ్యతే; తదుక్తం; 'తాదర్థ్యాదుపచారోఽస్తి
కృదిత్స్యస్వామిభావతః; అంగాంగిభావాత్కార్యైదైర్విపరీత్యాదపీవ్యత' ఇతి;
తస్య హితాయ తదపేక్షీ లేష్టానిష్ఠప్రాప్తిపరిహారసాధనాయ; తవఃఫలభూతజ్ఞంభవోప
దేశేన రాజ్ఞి భిర్విరోధినిరసనేన జగతః పురుషార్థసాధననిర్వర్తనసిద్ధిరీతి భావః;
అథవా బ్రహ్మ వేదస్తస్య, హితాయ ధారణాయ, ధారణార్థకథాధార్యోచ్ఛేదక
దధాత్వీరితి హిభావశ్చ; అనుత్సాదాయేతి భావః; తపోమయాని తపస్సరూ
పాణి; స్వాస్థికో మయత్: స్వాని స్వకీయాని తేజాసి ఏతాన్యదర్శన్ జృంభకాస్త్రాణ్య
వశ్యేన్ కార్యకారణభావనిబంధనమిదం సామానాధికరణ్యం 'దృశీర్ ప్రేక్షణ' ఇతి
ధాతోరిరిత్వాదజి గుణః; తథా చ బహుకరతవఃకార్యభూతానామేతేషాం కేవలగురు
ప్రసాదసాధ్యత్వం న తు శుశ్రూషాదిసాధ్యత్వమితి భావః.

౧. త్వత్ప్రసవం త్వత్ప్రత్రావిత్యర్థః; అనేన 'ద్విధా గర్భగ్రంథిస్తదను దివనైః
కైరసి తయే'తి వక్ష్యమాణరీత్యా యమరత్వవల్ పుంప్రజాత్వమునిష్ఠితమితి సూచ్యతే,
అన్యథా స్త్రీప్రజాత్వే జృంభకాస్త్రాభ్యనుజ్ఞానమసంగతం స్యాత్, ఉపస్థాస్యంతి ప్రాప్ను
వంతి మామివ స్తోష్యంతీతి వార్థః.

+ చింత్యమిదమ్; యత్ర వింశత్యాదిశబ్దార్థస్య ప్రాధాన్యం తత్రైవ 'వింశత్యా
ద్యాః. ఇత్యనేనైకవచనాంతత్వమ్; అత్ర తు సహస్రశబ్దార్థస్య పరశబ్దార్థం ప్రతి విశే
షణలేవైన తస్యానవకాళాత్; ఇదమేవాభిసంధాయ సామాన్యేనోక్తం నామలింగాను
కాసనే - 'పరశ్శతాద్యాస్తే యేషాం పరాసంఖ్యా శతాదికాల్' ఇతి. ప్రామాణికపుస్త
కాంతరేషు పరస్పరసా ఇత్యేవ పా యుక్తః.

సీతా — (౧) ¹అష్టమే దళిదణీభుష్పళ సామళసిణిధమసశేణ దేహసోహ
గ్గేణ విష్ణిదత్తిమిదతాదణఅరజణదీసంత సోమ్మసోందేరసిరీ అణాదర
త్తుడిఅసంకరసరాసఃసోసిహండముద్ధముహమండలో అయ్యవ్రత్తో
అహిళిహిదో.

లక్షణః—ఆర్యే పశ్యౌ.

ప. సంబంధినో వసిష్ఠాదీనేషతాతస్తవార్చతి,

గౌతమశ్చ శతానందో జనకానాం పురోహితః.

౧౬

రామః.—(౨) సుశ్లిష్టమేతత్.

ప. ¹జనకానాం రఘుణాం చ సంబంధః కస్య న ప్రియః?

ఛా. 1 ఆశ్చర్యం, దళితసీహాత్పలశ్యామలస్నిగ్ధమవృణమాంసలేన దేహసౌభాగ్యేన
విస్తృతస్తిమితతాతనగరజనదృశ్యమానసౌమ్యసౌందర్యశ్రీః అనాదరత్రుటికళంకరశరా
సనశ్శిఖండముగ్ధముఖమండలఆర్యపుత్రోఽభిలిఖతః.

౧. దళితసీహాత్పలవత్ శ్యామలం స్నిగ్ధం చాకచక్యయుక్తం మాంసలం స్పీతం
లేన తథావిధేనేత్యర్థః. విశేషణసమాసః. దేహసౌభాగ్యేన శరీరసౌందర్యేణ విస్తృతాః
ఆశ్చర్యయుక్తాః అతఏవ స్తిమితా నిశ్చలాః యే తాతనగరజనాః తైః దృశ్యమానా
సౌమ్యా అష్టాదశరీ సౌందర్యశ్రీః యస్య న తథోక్తః; ప్రాకృతే అత్తనేవదనియమాభా
వాద్దీపంలేత్యుక్తిః; త్రుటితం భగ్నం శంకరశరాసనం యేనేతి తథోక్తః.

౧౬. జనకానాం. జనకాపత్యభూతానాం లాక్షణికోఽయం శబ్దః. పురోహితః
గౌతమః గౌతమపుత్రః; ఋష్యంధకేత్యణ్ ప్రత్యయః; శతానందః తన్నామః; తథా
చ ఏష తవ తాతః వసిష్ఠాదీన్ సంబంధినోఽర్చతి పూజయతి; జనకానాం పురోహితో
గౌతమశ్చ శతానందశ్చ, (అర్చితీత్యన్యాయవంగః. యద్వా-యథాక్రమమేష తవ తాతో
జనకస్సంబంధినో దశరథప్రభృతీనర్చతి, జనకానాం పురోహితో గౌతమశ్చ శతానం
దశ్చ) వసిష్ఠాదీనర్చితీత్యన్వయః.

౨. సుశ్లిష్టమితి. హేమారవిదపరిమళన్యాయాదిలి భావః.

౧౭. జనకానామితి. జనకానాం జనకవలశోద్భవానాం, రఘుణాం రఘువంశో
ద్భవానాం చ, లాక్షణికోఽయం శబ్దః; సంబంధః అపత్యసంబంధః కస్య న ప్రియః ?
సర్వస్యాపి ప్రియ ఇత్యర్థః; యత్ర సంబంధే కుశికనందనః విశ్వామిత్రస్వయం
దాతా స్వయం ప్రతిగ్రహీతా చ; దశరథం ప్రతి దాతా జనకం ప్రతి ప్రతిగ్ర

† యత్ర దాతా గ్రహీతా చ స్వయం కుశికనందనః.

౧౭

సీతా.—(౧) 1వదేఖు తక్కాళకిదగోదాణమంగళాచత్తారోవిభాదరో

ఛా. 1వీ ఖలు తత్కాలకృతగోదానమంగళాశ్చత్వారోఽపి భృతరో వివాహదీక్షితా యూయంతిశ్చర్యం, జానామి తస్మిన్నేవావసరే వరేణి.

హీతా చేత్యర్థః; అయం భావః తవ మమ చ పరిణయరూపాఽయం సంబంధః. జనకదశరథయోరావయోర్జనానాం చ మధ్యే కస్యచిదపి నాప్రియః; తథాపి, జనకానాం రఘూణామిత్యనేన జనకవంశ్యాన్ రఘువంశ్యాన్ ప్రతి నాప్రియత్వమితి లభ్యతే; అత్ర నిమీనామిత్యాద్యనుక్త్యా జనకానామితి పదోపాదానేన “కర్తృజైవ హి సంసిద్ధిమస్థితా జనకాదయ” ఇతి జనకవిషయే ప్రసిద్ధం కర్తృయోగశీలత్వం సోఽర్థ్యతే; ఏవం కఠ్థానామిత్యనుక్త్యా రఘూణామిత్యుక్త్యా ‡ “శ్రుతస్య యాయాదయమంతమర్షకస్తథా పరేషాం యుధి చేతి వార్థివః” ఇత్యాది కాళిదాసనిరుక్త్యలంఘేర్నలోపశ్చేత్యాద్యనుకాసనేన చ లబ్ధయా సంజ్ఞయా లంఘతే జానాతి సర్వమితి పుష్పత్వైః చ మనుష్యాకవేదబ్రవీద్యైత్యైకవంశజరఘుకులాసాధారణం జ్ఞానయోగశీలత్వం సూచ్యతే; తథా చాన్యాద్యశజనవిషయే జాతోఽప్యుపత్యసంబంధస్సంబంధినామత్యభిమతో భవతి; తస్య తీరశర్కరావదన్యోన్యసంవర్కరమణీయజ్ఞానకర్తృశీలజన విషయత్వే తు హేమరవిందపరిమళన్యాయేనాతిక్లాఘ్యత్వమితి తాన్ ప్రత్యప్రియత్వ వ్యాప్యత్యైః యత్ర దాతేత్వాదినాపి జనకదశరథా ప్రత్యప్రియత్వం వ్యావర్త్యతే; తత్ర దశరథం ప్రత్యయాచితోపసతత్వాత్ జనకం ప్రతి దుష్కరధనుర్భంగప్రతిజ్ఞా నిర్వర్తనరూప మహాపకారకరణాచ్చ; గుర్వనుజ్ఞాప్రాప్తత్వాన్తహ్ని కారితత్వాచ్చనావాం ప్రత్యప్రియత్వం, స్వయమిత్యనేనాగ్రహణీయమాలకలీశంకుయాజవహరిశ్చంద్రోపప్లవవ్యాప్యత్యైః. అతఏవ జనాన్ప్రిత్యప్రియత్వం నిరస్తం; శిష్టానుమతస్య ధర్మత్వే శిష్టకారి తత్వస్య కైములికన్యాయసిద్ధత్వాత్; తథా చావస్తంబస్సృతిః; యత్నైర్యాః క్రియమాణా ప్రశంసంతి స ధర్మో యద్ధర్మంలే సోఽధర్మ ఇతి; బ్రహ్మద్విర్విశ్వామిత్ర ఇత్యాద్యనుక్త్యా కుశికనందనపదోపాదానేన విశ్వామిత్రః స్వస్య బ్రహ్మద్విత్వమవిగణయ్యైవ భూతపూర్వగత్యా క్షత్రియత్వం స్వీకృత్య బంధభావేనాస్మిన్ సంబంధే కృషిం కృతవానితి వ్యంజయతి.

౧. గోదానమంగళం. క్షౌరకర్త; తస్య మంగళార్థత్వాన్తంగళత్వం; వివాహేన

† అత్ర దదాల్నిర్గజ్ఞాతి కాంతర్భావికణ్యార్థ - దాపయితా గ్రాహయితా చేత్యర్థః. ‡ రఘువంశే ౨ సగ్గే ౨౧ స్లోకోఽయం.

వివాహాదిక్లిదాతుమ్మే ఆప్తు హే జాణామి తస్మిం ఏవ్యపదేనేతస్మిం ఏవ్యటసరేవట్టామిత్తి.

రామః—ఏవం.

ప. సమయస్సనర్తత ఇవైష యర్హి మాం సమనందయత్సు ముఖ గౌతమార్హితః,

అయమాగృహీతకమనీయకంకణస్తవ మూర్తిమానివ మహోత్సవః కరః.

౧౮

లక్షణః.—(౧)ఇయమార్యా ఇయమప్యార్యా మాండవీ ఇయమపి వ ధూశ్చృతకీర్తిః.

దీక్షితా ఇతి విగ్రహః, వివాహహేతుక ప్రతపంత ఇత్కర్థః. 'దీక్షమాండ్యేజ్యోపవయన సియమ ప్రతాదేశీప్తి'తి ప్రతపాచి దీక్షధాతోః కర్తృ క్తః; జస్మిన్నేవ ప్రదేశ ఇత్యు నేన ప్రత్యభిజ్ఞాదార్థ్యం గమ్యతే.

౧౮. సమయఇతి. యర్హియస్తిన్ సమయే గౌతమార్హితః పురోధసా శతానం దేవప్రతిపాదితః ఆగృహీతకమనీయకంకణః సమంతాద్గృహీతరిమణీయవలయః తథా మూర్తిమాన్ మహోత్సవ ఇన స్థితః తవ కరః మాం సమనందయత్ స ఏష సమ యోఽననర్తత ఇవేతి స్మృతివైశమ్యమిదం; అత్ర సముఖ ఆగృహీతకమనీయకంకణ ఇత్యుక్త్యా సిద్ధసాధ్యసమభివ్యాహారన్యాయేన ఆగృహీతకమనీయకంకణత్వం ప్రతి సీతాయా పదనకమలసౌందర్యాతిశయో హేతురిత్యవగమ్యతే, అన్యథా పాణిం గృహీష్టా పాణినేత్యుక్త్యా పాణిపీడనస్య ప్రసక్తత్వేన ప్రకోష్టవర్తిమణివలయగ్రహణానంగతేః; తథా చ సీతాముఖచంద్రసందర్శనానందపారవశ్యేన సమ్యక్సగ్రహణా భావః. తదా తస్మిన్ సపాణిర్హృదిమాన్ మహోత్సవ ఇవ స్థితః సమ్యక్సృజ్యే తు సీస్మి మానందకందకర ఇతి వ్యజ్యతే; అత్ర ఆగృహీతాస్సమ్యక్ గృహీతాః కమనీయా శృంగారమూలకసాత్త్వికభావవిశేషరూపత్వేన స్పృహణీయాః కంకణాస్త్వేద జలబిందవో యస్తిన్ సతథోక్త ఇత్యుపాహుః, ఆగృహీతవైవాహిక ప్రతిసర ఇత్యపి కేచిత్.

౧. ఇయమార్యా. మాండవీతి. భరతభార్యత్వాత్. ఇయమపి వధూరితి. శత్రుఘ్నభార్యత్వేన స్మృతాత్వాత్.

సీతా.—(సస్థితం) ¹ఇలంవిలవరాకా?

లక్ష్మణః.—సలజ్జ స్థితం (స్వగతం)

అయే ఊర్కిళాం పృచ్ఛత్యాత్యా భవత్స్వగతః ప్రసారయామి.
(ప్రకాశమ్)(౧) ఆర్యే దృశ్యతాం బహుద్రప్తవ్యం అయమితో
భగవాన్ భార్గవః.

సీతా.—(౨) శిశంపిదమ్ని.

రామః.—ఋషే నమస్తే.

లక్ష్మణః.—(3) ఆర్యే పశ్య అయమసావార్యేణ.

రామః.—(౪)సాక్షేపం. అయి వత్స బహుద్రప్తవ్యమన్యతో దర్శయ.

సీతా.—(సన్నేహబహుమానం నిర్వర్ణ్య స్వగతం)

(౫) శిశోహసి అయ్యపుత్ర ఇమిణా విణలమాహపేణ.

లక్ష్మణః.—(౬) ఏతే వయమయోధ్యాం ప్రాప్తాః.

రామః.—సాస్త్రం. స్థరామి హంతృ

ప. జీవత్సు తాతపాదేషు నూతనే దారసంగ్రహే, *V.V. Singh*
మాతృభిశ్చింత్యమానానాం తే హి నో దివసా గతాః. ౧౯

ఛా. ¹ఇయమప్యపరా కా?

ఛా. శిశంపితాస్తి.

ఛా. శిశోభసే ఆర్యపుత్ర అమునా వినయమాహత్యేన.

౧. భార్గవః పరశురామః;

౨. కంపితాస్తి; భయనేలి శేషః.

3. అయమసావార్యేణేత్యాది. ఆత్ర వైష్ణవం ధనురారోహ్య సమాకృష్టలేజ
స్కం ఇతి పక్షముద్యుక్తవాక్ లక్ష్మణః, తావదేవాత్మప్రశంసామసమానో రామః
ప్రతిషిద్ధవానిత్యాశయః;

౪. సాక్షేపం సప్రతిషేధం; 'క్షిపు నిరసన' ఇత్యస్తాద్భావే ఘోషో ప్రత్యయః;
అన్యతో దర్శయ; అన్యత్ర లిఖితం దర్శయేత్వర్థః;

౫. వినయస్య సోపేక్షార్థానావిష్కరణరూపస్య స్వస్తి స్మితార్థానుసంధానరూపస్య
మాహాత్మ్యం ఘోషస్తా, లేనేత్యర్థః;

౬. ఏతే వయమయోధ్యాం ప్రాప్తాః; తథా చిలే లిఖితా ఇత్యర్థః;

౧౯. జీవత్సితి. తాతపాదేషు పితరీత్యర్థః; పూజాయాం పాదశబ్దబహు
వచనే; 'ఉత్తమానాం స్వరూపం తు పాదశబ్దేన భిన్నైక' ఇత్యుక్తేః; జీవత్సు సప్రా

ఇయమపి తదా జానకీ.

ప. పతనవిరళప్రాంతోన్మిలన్తనోహరకుట్టలైర్దశనకుసుమైర్బుద్ధాలోకం
శిశుర్దధతీ ముఖం,

లలితలలితైర్జ్యోత్సాన్నిప్రాయై రకృత్రిమవిభ్రమై రకృతమధురై
రంగానాం మే కుతూహలమంగైః. ౨౦

శేష సత్పు, యస్య చ భావేనేతి సప్తమి. దారసంగ్రహే చ నూతనే సతి మాతృభి
శ్చింత్యమానానాం నః తే దివసా గతా హిత్వన్వయః; గతా దివసా స్తేహితి స్మరణా
కారప్రదర్శనం వా; అబంధోరపి రక్షకస్య జీవనమానందాయ; అరక్షకస్యాపి పిత
ర్జీవనమానందాయ; సర్వవిధసంరక్షణశీలస్య పితర్జీవనం తు నిరపధికాన్లబ్ధజనకం; కింద
దారాణాం సతతపరిచయే ప్రియైకవేషత్వం నూతనసంగ్రహే తు అమందానందహే
తుత్వం; అపి చ స్వరూపసత్వేష మాతా నిరతిశయసౌఖ్యకారిణీ, తత్రాపి సా లోక
ప్రసిద్ధసర్వవిధసంరక్షణాని కృత్వా తతోఽప్యుధికాని చింతయతి చేన్నిస్సీమానంద
లాభః; ఏవమపరిచ్ఛిన్నానందకందళహేతుత్వాద్దివసానాం తచ్ఛుజ్జేన సిద్ధేశః; ఆత్ర
మాతృభిరితి న యథాస్వం సంబంధః; కింతు సర్వాసాం మాతృజ్ఞాం రామాదిసర్వవిష
యకహితచింతావత్త్వం; సంకోచే మానాభావాత్; కైకేయ్యాః క్రూర్యం త్వోపాధికం;
ఏవం చేదమప్యతిశయితానందహేతుః; సపత్నీమాతృప్రయుక్తోపప్లవస్య ధ్రువసగరా
దిషు ప్రసిద్ధత్వేన తదభావస్యాత్మభిమతత్వాత్; తాతపాదజీవనాదీనాం మధ్యే ఏకైక
మేవానందహేతుః సముచితాని తు సుతరామితి భావః.

౨౦. నూతనే దారసంగ్రహే ఇత్యుక్తం విశిష్టి-ఇయమపి తదేత్యాదినా. శిశుః
కైకవాంకవతీ శిశుప్రానుత్కర్షః; 'పతిసంయోగసులభం వయో దృష్ట్యా చ మే పితే'
త్యుక్తేః; పతనేన ప్రాంతస్థితదశనపతనేనేత్యర్థః; ప్రాంతోన్మిలదిత్యుక్తేః, విరళైః సాంత
రైః. ప్రాంతేత్యాది. ఆత్మోన్మిలచ్ఛబ్దః ప్రరోహద్దంతవరః దశనకుసుమైరితి రూపకసాహ
చర్యాత్; తథా చ ఉన్మిలక్ ఉద్బుద్ధశనఏవ మనోహరకుట్టలః ఉన్మిలన్తనోహర
కుట్టలః ప్రాంతే ఉన్మిలన్తనోహరకుట్టలః యేషామితి బహువ్రీహిః; యద్వా కుట్టల
శబ్దః కుట్టలసదృశదశనవరః; ప్రాంతోన్మిలంతః మనోహరకుట్టలా యేషామిత్యర్థః;
రూపకాతిశయోక్త్యులంకారః; దశనకుసుమైరితి తు రూపకముపమావేతి సంకర ఇత్యపి
వదంతి; దశనకుసుమైః; దశనా ఏవ దంతా ఏవ కుసుమాని తైః భావశ్రోతిభిరిత్వాదినా
సాదృశ్యాద్రూపకం; హేతుభిః ముగ్ధస్సందర ఆలోకో యస్య తత్తథోక్తం; యద్వా

లక్షణః—(౧) ఏష మంథరావృత్తాంతః.

రామః—సత్వరమన్యతో దర్శయన్ దేవి వై దేహి!

దశనకుసుమైరితీతంభూతలక్షణే తృతీయా; దశనకుసుమైరుపలక్షితమిత్యర్థః; ముగ్ధాలోకం
 సుందరకటాక్షం ముఖం దధతీ ఇయం సీతా లలితాదపి సుకుమారాదపి లలితై
 స్సుకుమరైః; యద్వా; లలితం నామ హావాద్యన్యతమవిశేషః; తదుక్తం; 'సుకుమారాంగ
 విన్యాసో లలితం పరిక్షీర్తితమితి; తేన లలితైర్విలసితైరిత్యర్థః; లడ విలాసే కర్తరి క్తః;
 డలయోరేకత్వం; జ్యోత్స్నాస్రామైః జ్యోత్స్నాసప్యతైః; జ్యోత్స్నా చంద్రికా;
 యద్వా, జ్యోత్స్నా కాంతిర్దావణ్యమితి తూపల్; తత్ప్రాప్తియైః తత్ప్రచరైరిత్యర్థః;
 ప్రాయశః ప్రచరవాచీ; జలప్రాయో నేత ఇతి వల్; లావణ్యస్వరూపం తు; 'భూ
 యిష్టం తేజసివాచ్ఛిర్భూతాభిర్వృద్ధాకృతం. చక్షురానందజనకం లావణ్యమితి కథ్యత'
 ఇతి; అకృత్రిమాస్సాన్విభావికాః విభ్రమా విలాసా యేషా తానీతి విగ్రహాః తైః;
 విభ్రమకట్టోగోబలిపద్మన్యాయేనాధుర్యలలితాన్విహః; యద్వా * 'విభ్రమస్తవరయా
 కాలే భూషా స్థానవిపర్యయః' ఇత్యుక్తవిభ్రమపరః; సోఽకృత్రిమో యేష తైః
 తథోక్తైరిత్యర్థః; మధురైః ప్రియైరిత్యర్థః; యద్వా 'అభూషణేఽపి రమ్యత్వం మాధుర్య
 మితి కథ్యత' ఇత్యుక్తమాధుర్యమైరిత్యర్థః; అంగకైరనుకంపసియైరంగైః; 'అనుకం
 పాయామితి కక్ష ప్రత్యయః; అతిసుకుమారాయా గాఢాలింగ నిషు దయసియైరిత్యర్థః;
 ఇదం చ కవిసనుయసిద్ధః; 'దాహ కాలిదాసః, 'సవయం సుందరీ గృహ్యతే రసోఽన్య
 ఇతి; సీతం మనూ సదయ మేన రతోత్పవేష్య'తిచ; ఉద్గండకవిత్వ, ఇమామాకాంక్షేహ
 మిత్యారంభ్య ఉరసి సదయమితి; యద్వా; ఆలై నరంగైరంగకైః అల్పఇతి సూత్రేణ
 కక్ష; అల్పత్వం చేహ తనుత్వవిభిప్రేతం; తదుక్తం; స్వభావతనుకా నూనమితి; అనేన
 సుశ్లిష్టసంభింధత్వం సౌందర్యమితి కథ్యత ఇత్యుక్తసౌందర్యమపుక్తం భవతి; తేన
 వినా తనుత్వస్య దోషత్వాల్; షే అంగానాం కుతూహలం అకృత కృతవతీ; డుకృష్
 కరణే లక్షణే సిచో లాపః; అత్త కర్తృభిప్రాయ అత్త నేపదేన రామాంగకుతూహలకరణ
 ఫలం సీతాయా ఇత్యవగమ్యతే; 'అదైవతం సుఖదుఃఖయోరనుగతమితి వక్ష్యమాణ
 త్వాల్; కేచిత్తు అంబానామితి పాఠ ఇత్యాహుః.

౧. మంథరావృత్తాంతః తత్ప్రయత్నఫలపట్టాభిషేకాంతరాయరూపః

* 'విభ్రమస్తవరయా కాలే భూషాస్థానవిపర్యయః' ఇత్యుక్తోఽలంకారవిశేష
 ఇతి వాఖ్యానస్తు ప్రకృతానుయోగాదుపేక్ష్యమితి కేచిదాహుః.

ప. ఇంగుదీపాదపస్పీయం శృంగిభేరపురే పురా,

నిషాదపతినా యత్ర స్నిగ్ధేనాసీత్సమాగమః.

౨౦

లక్షణః—(౧) విహస్య, (స్వగతం)అయే మధ్యమాంబావృత్తాంతమంత
ర్హితమార్యేణ.

సీతా—1వసో జటాసంజమణపుత్రంతో.

లక్షణః—(ప్రకాశం)

ప. పుత్రసంక్రాంతలక్ష్మీకైర్యద్యృధ్ధేత్వాకుభిర్భృతం,

ధృతం బాల్యే తదార్యేణ పుణ్యమారణ్యకప్రతమ్.

౨౧

ఛా. 1 ఏవ జటాసంయమనవృత్తాంతః.

౨౦. స్నిగ్ధేన స్నేహవతా నిషాదపతినా గుహేన సమాగమస్సంబంధః.

౧. * మధ్యమాంబావృత్తాంతమితి క్షీబత్సం ప్రామాదికం: అంతశ్శబ్దం త్యక్త్యా
మధ్యమాంబావృత్తమంతర్హితమితి పతనీయమిత్యాహుః. అథవా మధ్యమాంబాయాః
కైకేయ్యా వృత్తస్య వరద్యయలిప్సయా మహారాజనిర్భూధనాదిరూపస్య అంతం చిత్రా
త్తనా నిశ్చయసౌందర్యం వాంశ్చర్మితం సౌజన్యేన దృష్టిదోషభయేన వా పిహితం;
'అంతోఽస్త్రీ నిశ్చయే నాశే స్వరూపేఽగ్రేఽంతరికేఽంతర'ఇతి రత్నమాలా; ఆత్ర
సౌందర్యోక్తిర్యతిరేకలక్షణయా; విధానోక్తిరపి తత్ప్రయుక్తా జటాసంయమనం
జటాబాధనం.

౨౧. పుత్రేత్యాది. పుత్రేఘ సంక్రాంతా స్వయమేవాశ్రయకైభిర్యాదాగతా
న తు తైస్సంక్రమితేశ్శర్కరః. † గత్యర్థానిసూత్రేణ కర్తృ క్తః; తథావిధా లక్ష్మీరేషాం లే

* 'మధ్యమా మధ్యే స్థితా' 'మధ్యాన్తః' ఇతి మః. మహిషీత్రయస్య భోగినీ
నాం చ తృతీయా మధ్యమా భవతీతి మధ్యమపాణ్డన ఇతి వన్నిదేశః. అతః, * కస్య
చిత్. ద్వితీయాయాః మాతురితి వ్యాఖ్యానమాకరవిరుద్ధమ్. ఇతి మధ్యమాపదార్థో
నిరూపితః కైచిత్.

† ఇనమయుక్తమ్ - ప్రవయస్త్యేఽపి రాజ్యలోభాదిప్రబీతిద్వారాఽపకర్ష
ప్రతీత్యాపత్యై తస్మాత్ పుత్రేఘ సంక్రాంతా సంక్రమితా శ్రీరాజ్యలక్ష్మీరైస్సైః;
అంతర్భావికణ్యార్థోఽత్ర సంక్రమితి వ్యాఖ్యానం యుక్తమ్, కులధర్మశ్చాయమిత్యా
కూణాం యుద్ధరీణే పుత్రే రాజ్యమాసజ్య స్వయం వానప్రస్థాశ్రమాశ్రయణమితి;
తథాచోక్తం కాలిదాసేన రఘువంశే. శ్లో. 'అగ్ర సవిషయవ్యావృత్తాత్కా యథావిధి
సూనవే నృపతికమదం దత్త్వాయూనే సితాతపవారణమ్. మునిజనతరుచ్ఛాయాం దేవ్యా
తయా సహ శక్రియే గళితవయసామిత్యాకూణామిదం హి కులవ్రతమ్.' ఇతి.

సీతా:—(౧) ఏనా పసన్లుపుణ్ణసలిలా భలవ ఈ భా-ఈరహీ.

రామ:—రఘుకులదేవతే నమస్తే.

ప. తురగవిచయవ్య గ్రామర్వీభిదస్సగరాధ్వరే

కపిలమహసా రోహ ఘ్నప్తాన్వితుః ప్రపితామహాః,

అగణితతనూసాతం (తాపం) తప్తా తపాంసి భగీరథో

భగవతి తవ స్పృష్టానద్భిశ్చిరాదుదతీతరత్.

౨౩

(౨)నా త్వమంబ స్నుషాయాం సీతాయామరుంధతీవ శివాను
ధ్యానా భవ.

చా. 1 ఏహ ప్రసన్నపుణ్ణసలిలా భగవతీ భాగీరథీ.

కథోక్తేః ఉరఃప్రభృతిత్వా త్కవః; వృద్ధాశ్చ తే ఇత్వాకవశ్చేతి విగ్రహాః; ఇత్వాక
వంశీయా గాజాన ఇత్యర్థః; తైర్భద్యగ్రం భృతం తత్పుణ్యం బాల్యే వ్రతమార్చ్యేణ
భృతమితి యోజనా; అరణ్యకానాం వ్రతం అరణ్యచరమమవ్యసంబంధివ్రతమిత్యర్థః;
ఆత్ర పుత్రసంక్రాంతలక్ష్మీకైర్భ్యనేన పుత్రవత్త్వముపభుక్తరాజ్యకత్వం, సంక్రాంతేతి
కర్తృప్రత్యయేన యావచ్ఛరీరైశ్చ ధిల్యముపభుక్తరాజ్యకత్వం, వృద్ధేభ్యనేన వార్ధకం
చావఃస్యతే; ఏవం చైతేహం సముదితానాం సత్త్వవివ పూర్వేహమారణ్యకవ్రత
ధారణం న తు యత్కించినైస్తే; రామస్య త్వేతేహం సర్వేహమభావేఽపూర్వరణ్యక
వ్రతధారణం; బాల్య ఇత్యనేన పుత్రవత్త్వోపభుక్తరాజ్యకత్వశరీరైశ్చిల్యవార్ధకాభావా
నాం లాభః; వ్రతమిత్యనేనాసమంజాదిన్యావృత్తిః వ్రతస్య పుణ్యత్వావ్యభిచారా
త్పుణ్యమితి విశేషణం ప్రసిద్ధవ్రతవ్యావృత్త్యర్థం; తద్ధి అనుష్ఠాతురేవ పుణ్యఫలసాధనం;
ఇదం తు సకలభువనాభిష్టసాధనమితి; ఆర్యేణేత్యనేన నానామర్థ్యనిర్బంధబాకవాద
భీత్యాదినా కృతం. కింతు వైదిక శ్రద్ధామూలకమిత్యవగమ్యతే.

౧. ప్రసన్నపుణ్ణసలిలా స్వచ్ఛపరిశుద్ధజలా.

౨౩. తురగేత్యాది. సగరాధ్వరే తురగస్య ఇంద్రాపహృతాశ్వమేధాశ్వస్య విచ
యే ఆన్వేషణే వ్యగ్రాన్ ససంభ్రమాన్ ఆశ్రయ ఉర్వీభిద భూమిఖాతినః; భిదేః క్విప్;
కపిలమహసా తన్నామకముసితేజసా రోహద్యేతోః ప్లుష్టాన్ దగ్ధాన్; ప్లుష దాహే
కర్తృణి క్తః; తవ అద్భిస్సప్లుష్టాన్ ఉదతీతరత్ ఉత్తరాయతి స్త; తరత్త్వే చిలుజి చక్ష.

౨. నా త్వమితి. శివే మంగళే అనుధ్యానం యస్యా ఇతి విగ్రహాః; ఏతద్భి
జానుగుణప్రాత్సాహనరూపం భేదాఖ్యం సంధ్యంగం; తదుక్తం; 'బీజానుగుణప్రాత్సా
హనంభేద' ఇతి;

లక్షణః—(౧) అసౌ భరద్వాజనివేదితశ్చిత్రకూటవర్తని కాళిందీతతః
వనస్పతిర్వటశ్శ్యామో నామ.

రామః—సస్పృహమాలోకతే.

సీతా—¹సుమరేది వా తం పదేసం అయ్యపుత్తో?

రామః—అయి కథం విస్తర్యతే?

ప. అలసలలితముగ్ధాన్యధ్వసంపాతభేదా

దశిథిలపరిరంభైర్దత్తేనంవాహనాని,

పరిమృదితమృణాళీదుర్బలాన్యంగకాని

త్వమురసి మమ కృత్వా యత్ర నిద్రామవాప్తా.

౨౪

భా. ¹స్తరతి వా తం ప్రదేశమార్యపుత్రః!

౧. వనస్పతిః. అభ్రువవత్తే సతి ఫలవాక్; శ్యామో నామ తథా ప్రసిద్ధః.

౨౪. అలసేత్యాది. అధ్వని మార్గే సంపాతస్సమృద్ధమనం రామలక్షణాపేక్ష
యా త్వరితగమనమితి భావః; 'అగ్రతస్తే గమిష్యామి మృద్వంతీ కుశకంబకా ని'త్యా
ద్యుక్తత్వాత్; లేన యః ఖేద ఆయాసస్తస్మాదేతోః అలసలలితముగ్ధాని అలసాని ప్రసా
రణాకుంచనాద్యసమర్థాని లలితాని మృదువాని ముగ్ధాని సుందరాణి; స్వభావతస్సాందర్య
సౌకుమార్యయోగ్యత్వేనైవ అధ్వసంపాతభేదాదలసలలితముగ్ధానీత్యుక్త్యా మార్గగమనా
యాసేన తయోర్ద్విగుణిభావ ఇతి భావః; తథాసి దృశోః ప్రియ ఇత్యుక్తేః; అశిథిలపరి
రంభైర్దృఢతరాలింగసైః బహువచనమాలింగనాపుత్యభిప్రాయకం; కలాతంత్ర
ప్రసిద్ధాలింగనభేదాభిప్రాయకం వా; దత్తాని సంవాహనాని యేభ్య ఇతి చతుర్థిబహు
ప్రీహిః; సంవాహనం నామాంగానాం గమనాదిజనితాయాసశమనౌపయికదృఢతమ
స్పర్శవిశేషః; పరితస్సాకలేన మృదితా నిష్పీడితా యా మృణాళీ తద్వద్దుర్బలాని
స్వస్వధారణసామర్థ్యరహితాని ఆంగకాని అనుకంపనీయాన్యంగాని; అనుకంపాయా
మితి కథ ప్రత్యయః; త్వం మమోరసి కృత్వా యత్ర యస్మిన్ ప్రదేశే నిద్రా
మవాప్తా స కథం విస్తృత ఇతి భావః; ఆయం భావః; పూర్వమధ్వసంపాతభేదః
తతోఽలసత్వం తతస్సానుమగ్నద్విగుణిభావః; తతస్తద్ధర్మవశాదశిథిలాలింగనాపాపశ్యం
తతశ్చ దత్తసంవాహనత్వం తతస్స్వధారణసామర్థ్యనిరహపదార్థల్యం తతో
రామ పక్షాన్ధలే ఏవ లగనం తతస్తథియసౌకుమార్యసుఖపారవశ్యాత్తత్రైవ నిద్రా
వాప్తిరితి.

లక్షణః—వష వింధ్యాటవీముఖే విరాధసంగోధః.

సీతా—(౧) ¹అళం దావవదేణ, పెళ్ళామి దావ అయ్యపుత్తస్స సహతృధరి
దతాళవెంటాదవత్తం అత్తణో అచ్చాహీదం దాహితారణ్యపహి
అత్తణం

రామః—ప. ఏతాని తాని గిరినిర్మరిణీతశేషు
వైఖానసాశ్రితతరూణ తపోవనాని,
యేష్వాతిథేయపరమా (యమి) శృమిణో భజంతే
నీవారముష్టిపచనా గృహిణో గృహాణి. ౨౫

సీతా—²ఏసో కుసుమిదకదంబతండవిదబరిహీ కిం తామహేట గిరి.

ఛా. ¹అలం తావదేతేన, పశ్యామి తావదార్యపుత్రస్య స్వహస్తధృతతాల
వృంతాకపత్రం ఆత్తనోఽత్యాహితం దక్షిణారణ్యపథికత్వం.

ఛా. ²ఏష కుసుమితకదంబతాండవితబర్హీ కిం నామధేయో గిరిః.

౧. స్వహస్తధృతం తాలవృంతమేవాతపత్రం యస్మిన్నితి విగ్రహః ఆత్తనోఽత్యా
హితం జీవితనిరపేక్షక్రియారూపం; దక్షిణారణ్య పథికత్వమితి విగ్రహః.

౨౫. ఏతానీతి. యేష తపోవనేషు అతిథిషు విషయే సాధురాలిఖేయోఽతిథి
సత్కారః స పరమో యేషం లే; అతిథిషు సాధవోయే లేషు పరమా ఇతి వార్ధః. య
మిణః. ద్వితీయాంతం; పశ్యాన్నాధికారిణో యతీ భజంతే సేవంతే; కించ నీవార
ముష్టేః పచనం యేషం లే గృహిణః గృహస్థాః గృహాణి భజంతే; యద్వా యమిన
ఇతి గృహిణాం విశేషణం ప్రథమాంతం యమవంతః నియమాదీనామప్రపలక్షణమిదం;
ఆతిథేయపరమాః గృహిణః గృహస్థాః గృహాణి భజంతే ఇత్యన్వయః; యద్వా; యేష
ఆతిథేయపరమా ఆతిథ్యాపేక్షిణః నీవారముష్టేః పచనం యేధ్యః లే తథోక్తాః యమినః
పశ్యాన్నాధికారిణః కర్తారః గృహిణో గృహస్థస్య గృహాణి భజంతే తాని, వైఖానసై
ర్దునిభిరాశ్రితాస్తరవో యేష తథోక్తాని ఏతానీత్యన్వయః.

† ఆత్త; 'పెళ్ళామి దావ అయ్యపుత్త హస్తధరిది తాలవెంటాదవత్తం అత్తణో
దక్షిణారణ్యపువేసారంభమ్; ఇతి ప్రాచీనపాఠస్పృశసః.

ఛా. పశ్యామి తావదార్యపుత్రహస్తధృతతాలవృంతాకపత్రమాత్తనో దక్షిణ
రణ్యప్రవేశారంభమ్,

లక్షణః—(౧) అయమవిరళానోకహనివహనిరంతరస్నిగ్ధనీలపరిసరారణ్య
పరిణాధగోదావరీ ముఖ (౨) కందరః సంతతనివ్యంబమానమే
ఘమేదురితనీలిమూ జనస్థానమధ్యగో గిరిః ప్రసవణో నామ.

రామః—ప. స్మరసి సుతను తస్మిన్ పర్వతే లక్ష్యణేన

ప్రతివిహితసపర్యాసుస్థయోస్తాన్యహాని,

స్మరసి సరసనీరాం తత్ర గోదావరీం వా

స్మరసి చ తదుపాంతేష్యావయోర్వర్తనాని.

౨౬

కించ—కిమపి కిమపి మందం మందమాసక్తి + యోగా
దవిరళితకపాలం జల్పతోరక మేణ,

౧. అయమవిరళేత్యాది. అరణ్యపరిణాధా గోదావరీ ముఖేషు యేషాం తాని కంద
రాణి యస్య స తథోక్తః, 'అరణ్యానీపరిణాధగోదావరీముఖరకందర' ఇతి పాతః, అర
ణ్యాన్యాపరిణాధా వికాలా యా గోదావరీ తయా ముఖరాణి కందరాణి యస్యేత్యర్థఇతి
కేచిత్; పర్వతానాం స్వతోఽపి నీలత్వాన్నేదురితేత్యుక్తం.

౨౬. స్మరసితి. సుతను శోభనా తనూర్యస్యా ఇతి విగ్రహః; సుతనూరితి దీర్ఘాంతా
త్సంబుద్ధా ప్రాన్యః; తస్మిన్ పర్వతే ప్రసవణే ఇత్యర్థః; విహితాశ్చ తా సుపర్యాశ్చ
విహితసపర్యాః విహితసపర్యాసు విహితసపర్యాసు ప్రతివిహితసపర్యం వీష్నాయామవ్య
యభావః; తత్ర ఆసమంతాత్ సుఖేన స్థితయోరిత్యర్థః; 'సుః పూజాయామి'తి కర్త
ప్రవచనీయత్వాత్తత్వాభావః; యద్వా ప్రతివిహితాభిః ప్రత్యుపకారీకృతాభిరిత్యర్థః;
అస్తత్కృతవనానుగమనానుజ్ఞామహోపకారస్వీతి శేషః; ఆవయోరిత్యాకృప్యతే; సరస
నీరాం స్వాభావికమధురరసయుక్తజలవతీం; ఆనేన సముద్రసంగమసమీపస్థజలం వ్యావ
ర్త్యతే; తత్ర తస్యాః త్కరత్వసిద్ధేః; వా కిమిత్యర్థః; (అకవివ పూర్వోత్తరయోః కిమితి
లభ్యతే) అత్ర ప్రాశమికత్వాద్వాహ్యత్వాచ్చ ప్రథమం తాన్యహానీతి దినచర్యోక్తిః
ఆనంతర్యాద్రహస్యత్వాచ్చవయోర్వర్తనానీత్యస్థానంతరోక్తిః; తదుభయోపకారి
త్వాత్ గోదావర్యానుభ్యోక్తిరితి ధేయం.

౨౭. కిమపికిమపీతి. ఆసక్తిరభినివేశః; విషయానభుక్త్యానవస్థానలక్షణః తస్య
యోగాత్ సంబంధాద్ధేతోః అవిరళితే నిరంతరీకృతే కపాలే యస్మిన్ కర్తరి
తత్తథోక్తం మందం మందమతిసూక్ష్మాక్షరం యథా తథా అక్రమేణ అన్యోన్యస్వభా

† ఆసత్తియోగాత్. ఇతి; ప్రా.పా. సాన్నిధ్యయోగాదిత్యర్థః.

అశిథిలపరిరంభవ్యాపృతైకైకదోష్టః

రవిదితగతయామా రాత్రిరేవ వ్యరంసీత్.

౨౭

పవరుద్ధప్రక్రియయా కిమపి కిమపి ఇదం చ గుప్తకథనం; జల్పితోః; అశిథిలే గాఢే పరి
రంభే వ్యాపృతం ఏకైకం దోర్భయోస్తయోః అపయోరిత్యస్య పూర్వస్తాదనుషంగః
శేషే వష్టీయం ; అవిదితం యథాతథా గతాయామా యస్యాస్తథావిధా రాత్రిరేవ
వ్యరంసీత్ విరమతిస్త ; న త్వాప్రక్రియాగస్తథేతుకక్రీడా విశేషా వేత్సర్థః † వ్యాజ్ పరి
భ్య ఇతి పరస్తై పదం; యమరమేతి సగితా; అత్రావిదితగతకారే తి వా అవిదితగతనాడీ
తివాసుక్త్వా యామపదోపాదానాదయమాశయోఽవగమ్యతే; 'ప్రజతి రతిసుఖార్థం
చిత్రిణీమగ్రయామే ప్రజతి దినరజన్యోర్వస్తినీం చ ద్వితీయే; గమయతి చ తృతీయే
శంఖసీమార్ద్ర)వానాం రమయతి రమణీయాం పద్మినీం తుర్యయామే ఇత్యుక్తప్రకారేణ
పద్మిన్యాదీనాం సురతసౌఖ్యాతిశయాం యామవిశేషా విధీయంతే; తథా చ పద్మినీ
పాంచాలాదీనాం స్వస్యవిహితయామప్రతీక్షణం విహితేతరయామానాం కథంచితతివా
హనం చ సిద్ధం; ఏవం చ సీతారామయోః పద్మినీపాంచాలయోస్తురీయయామనైవ
సురతయోగ్యతేన నిరతిశయసుఖావచ్ఛేదకకాలత్వాత్తస్యావిదితగతత్వం న వక్తవ్యం;
కింతు తదుచ్యమానం తదితరయామేషు పర్యవస్యతీతి తద్వల్లేషామతిశయతసుఖ
కాలత్వం సిద్ధ్యతి; లేషాం చాతిశయితసుఖకాలత్వం బాహ్యసంభోగేనైవేతి కిమపి కిమ
పీత్యానిభిరవగమ్యతే; తథాహి ; కిమపి కిమపీత్యస్య సురతకాలీనవక్తవ్యజాశమేవార్థః;
గుప్తకథనాత్ ; ఏవం చ కిమపి కిమపి జల్పితోరిత్యుక్త మందంమందమవిరళితకవాలం
అక్రమేణేతి విశేషణానామవిశేషేణాన్వయేఽప్యచిత్యాద్యధాయోగ్యమన్వయః ;
తత్ర మందం మందమితి సీతాజల్పనేఽన్వేతి; 'మామామానదమాతిమామలమితి త్వామా
క్షరోల్లాపిసీ'తి వత్; అవిరళితకవాలమిత్యుభయజల్పనేఽన్వేతి; అక్రమేణేత్యపి తథా;
ఏవం చ సురతకాలీనజల్పనస్య మాంద్యాతిశయకథనాద్ద్రావాత్త్వం సీతాయాః గమ్యత
ఇత్యుక్తానరతివిశేషాత్పుల్లజృంభితాఖ్యబంధవిశేషా సూచ్యతే; తదుక్తం కాంచీనా
థేన; 'ఉత్పుల్లజృంభితయోః స్త్రీయా ఆర్ద్ర)ం పచో న క్రోధ' ఇతి; తల్లక్షణం తు రతిర
వాన్వే. *కరయగ్ధృతత్రికమూర్ధ్వ లసజ్జనునం పరిహస్తనిరస్తపచం; స్ఫిగ్భింబబహి

† న త్వాప్రయోర్జల్పనమితి వివరణం యుక్తమ్.

* అత్ర. రతిరహస్యైకకరణలక్షణప్రదర్శనస్యానభిమతత్వాత్. కైశ్చన.
'శేషాఞ్చైత్కరణ కాశలప్రదర్శనాచికం రసభంగ కారిత్వాదుపేక్ష్య' మితి. స్వీయవి
పుత్ర ప్రదర్శకమ్.

లక్షణః—(౧) ఏష పంచవత్యం శూర్పణఖాసంవాదః.

సీతా—¹హా అయ్యపుత్ర వీత్తి అందేదంసణం.

రామః—(౨) అయి విప్రయోగత్రస్తే చిత్రమేతత్.

సీతా—(౩) ²జహతహవా దుజ్జణో అసుహం ఉప్పావది.

రామః—హంత వర్తమానశ్చ మే జనస్థానవృత్తాంతః.

లక్షణః—ప. అథేదం రక్షో భిః కనకహరిణచ్చుద్ధవిధినా
తథావృత్తం పాపైర్వ్యథయతి యథా త్కాలితమపి,

ఛా. ¹హా ఆర్యపుత్ర ఏతావత్తే దర్శనం.

ఛా. ²యథా తథా నా దుర్జనోఽనుభవముత్పాదయతి.

ర్థృతపార్థియుగం హ్యుత్పలకముక్తమిదం కరణం; యది తిర్యగుదంబితమూరుయుగం దధతి రమణం రమణీ రమలే' ఇత్యాదికం ద్రష్టవ్యం, అవిరళితకపోలక్షిముపవిష్టయో రేవ సులభమిత్యాస్థితరతివిశేషయుగపదవితర్ద కాఖ్యబంధవిశేషా సూచ్యేతే; తల్లక్షణం తు గ్రంథాంతరే ద్రష్టవ్యం; ఆక్రమేణేతి పురుషాయితం సూచ్యతే; తచ్చ భ్రామరాది భేదాత్రివిధమపి తత్రైవ బోధ్యం; ఆత్ర పురుషాయితస్య 'స్వేచ్ఛయా శ్రమిణి వల్లభే ౭థవే' త్యుక్తత్వాత్ స్వేచ్ఛైచ్ఛవ నిమిత్తమితి బోధ్యం; ఆశిథిలేత్యాదినా పార్శ్వ కాయినోన్మురకం లభ్యతే. అన్యథా ఉభాభ్యామేవ బాహుభ్యాం కిం న స్యాత్; ఏవం కలిపయైరేవ బంధవిశేషై రాత్రే రవసితత్వాద్బహూనాం క్రిడావిశేషణం తద్ధేతు భూతాసక్తియోగస్య నా అవిరతత్వాద్రాత్రి రేవ వ్యరంసీదిత్యుక్తం; ఇదమేవాభిసంధాయ 'బిందుమాత్రం విశిష్యత' ఇతి కాళిదాసేనోక్తం; వస్తుతస్తు సల్లాపాదిబాహ్యసంభోగ ఏవ స్వారస్యమితి సుధియో విభావయంతు.

౧. ఏష పంచవత్యం శూర్పణఖా సంవాదః రామేణ లక్షణం ప్రతి లక్షణేన రామం ప్రతి ప్రేషణాదితి భావః; 'నఖముఖాత్సంక్షాయామి'తి జీహా నిషేధః; శూర్పణఖ్యా పచక్కులేవేతి త్వార్థం; పూర్వపదాత్సంక్షాయామగ ఇతి లక్ష్యం;

౨. విప్రయోగాత్త్రస్తేతి విగ్రహః; పంచమాలియోగవిభాగాత్సమాసః;

౩. అనుఖం. దుఃఖం.

౨౦. అథేదమితి. అథ వికలకరణైరార్యచరిత్రైః యథా గ్రావాపి రోదితి వజ్ర స్యాపి హృదయం దళతి తథా పాపై రక్షోభిర్దవస్థానే హాస్యే సతి కనకహరిణ చ్చుద్ధవిధినా పృత్తం ఇదం త్కాలితమపి వ్యథయతిత్వన్వయః † అథనా అథ

† అత్ర; ఇదం రక్షోభిర్యన్యైకపదత్వమంగీకృత్యార్థవర్ణనముచితమ.

జనస్థానే శూన్యే వికలకరణై రార్యచరిత్రై

రపి గ్రావా * రోదిత్యపి దళతి వజ్రస్య హృదయం.

౨౮

సీతా—సాస్త్రం. (ఆత్మ గతం) ¹అప్యై దీణానరకుటాణందణో ఏత్తిలం
మహాకాళణాదోక్షితోఆనీ.

లక్ష్యణః—(౧) రామం (నిర్వర్ణ్య సాకూతం) ఆర్య కిమేతత్ ?

ప. ఆయం తావద్భాష్యస్తుటిత ఇవ ముక్తామణిసరో

విసర్పక్ ధారాభి ర్లుతతి ధరణీం జర్పురకణః,

నిరుద్ధోఽప్యై వేగస్సుర్నదధరనాసాపుటతయా

పరేమామున్నే యో భవతి చిరమాధ్మాతహృదయః.

౨౯

భా. 1అహో దినకరకుటానందన ఏతావన్తమ కారణాత్కాంత ఆనీత్.

శూర్పణఖాసంవాదానంతరం యథా యేన ప్రకారేణ వికలాని స్వస్వవ్యాపార
శూన్యాని కరణాని చక్షురాదీని యేషు తథోక్తైః ఆర్యచరిత్రైర్నూర్భాప్రభృతివ్యా
పారైర్గ్రావా¹ని శిలాని రోదితి రోదనం కరోతి; దుదాదిభ్య ఇటిట్; వజ్రస్యాపి వజ్ర
దన్యేనాభేద్యస్య వజ్రస్యాపి హృదయం మధ్యప్రదేశో గళతి శతధా భిన్నం భవతితథా
తేన ప్రకారేణ వృత్తమితి సంబంధః; జనస్థానే పాతై రక్షోభిశ్శూన్యే సతి ఖరదూష
ణాదిపథానంతరమిత్యర్థః; కనకహరిణచ్చద్వవిధినా స్వర్ణమయమారీచ మయికమ్మగవ్యా
జకరణేన పుత్రం నిష్పన్నం ఇదమితి సీతాహరణాదేచ్చిత్రస్యాంగుళ్యానిర్దేశః; త్కళిత
మసి ప్రతికృతమసి వ్యక్తయతి దుఃఖం జనయతి; శూర్పణఖాచిత్రానంతరం సీతాహరణం
లిఖితమితి భావః; అత్ర గ్రావాని రోదితీత్యాదికం నాయోగే యోగకల్పనం; కింతు
వాస్తవమేవ; అసి వృక్షాః పరిష్టానా ఇతి పదుపపత్తేః, 'తస్తంభేయమునాశిలాజల
మయా' త్యాదీనాం ప్రసిద్ధేశ్చ; రాగవిశేషాలాపేన మేఘవర్షణదీపదీపనశిలాద్రవ
ణాదిపదుపపత్తేశ్చ; లటా స్వృత్వాద్యాని రోదితీత్యవగమ్యతే.

౧. ఆర్య కిమేతత్; ఏతద్వత్కమాణం;

౨౯. క్రుత్తితః భిన్నః. అవేగః దుఃఖాలిశయః. అధరశ్చ నాసాపుటశ్చేతి
విగ్రహే తయార్ద్రత్వం; అతో న నాసాశబ్దే న్రాస్యః; ఉన్నేయః అనుమేయః;

'అసి గ్రావా రోదిత్యపి దలతు వజ్రస్య హృదయ' మిత్యపి పాతో దృశ్యతే;
ఇదం పద్యం గోవర్ధనాచార్యేణాఽర్యానర్తకత్వాం ప్రశంసితమ్; 'భవభూతేస్సంఖం
ధాద్భూధరభూతేన భారతీ భాతి; ఏతత్కృతకారుణ్యే కిమన్యథా రోదితి గ్రావా' ఇతి
కవచిద్వాఖ్యానే దృశ్యతే.

రామః—వత్స.

ప. తత్కాలం ప్రియజనవిప్రయోగజన్తా

తీవ్రోఽపి ప్రతికృతివాంఛయా విసోధః,

* దుఃఖాగ్నిర్త్వనసి పునర్విపచ్యమానో

హృన్వర్త్యవ్రణ ఇవ వేదనాం తనోతి.

30

సీతా—(౧) ¹హద్ధి-౨. అహంవిఅదిభూమిం గదేణ రణరణవణ అయ్య
పుత్తసుణ్ణం విఅఅత్తాణం పెక్ఖామి.

లక్ష్మణః—(స్వగతం). (౨) † భవత్వాక్షిపామి, (చిత్రం విలోక్య)

ఛా. ¹హః ధిక్ ౨ అహమప్యతిభూమిం గతేన రణరణకేనార్యపుత్రశూన్యమివా
త్తానం పశ్యామి.

అద్భుతహృదయః గద్గదశబ్దయుక్తకంఠః; 'ద్భా శబ్ద' ఇతి ధాతోః కర్తృణి క్తః; నేదం
చిత్రకథనం కింతు తాదాత్మికవాస్తవవస్తాకథనమేవ; తత్కాలమిత్యాప్రతిపచనాను
రూప్యాత్.

30. తదితి. ప్రతికృతిషు ప్రతిక్రియాను వాంఛనూ అదరేణ; విపచ్యమానః
స్వయమేవ పరిపాకమాశ్రిత ఇత్యర్థః; కర్తృణః కర్తృత్వవివక్షయా కర్తృవత్కర్తృణే
త్యాదిదేశికేయగాత్త నేపదే; ఇనం చ మధ్యమణిశ్చాయేన పూర్వోత్తరాభ్యామన్వేతి;
తనోతి విస్తారయతీత్యర్థః.

౧. భూమిమతిక్రాంతోఽతిభూమిః; అత్యదయ ఇత్యాదినా గతిసమాసః;
భావప్రధానో నిర్దేశః; అతిభూమిత్వం గతేనేత్యర్థః; వైపుల్యం ప్రాప్తేనేతి గూఢత్;
రణరణకేన భయసంభ్రమేణ;

౨. అక్షిపామి అన్యతో మనః ప్రవర్తనేన పూర్వోక్తం విస్తారయామి;

* 'దుఃఖమేవాగ్నితి దాహసదృశభేదమేతుత్వాత్ తయా రూపకమ్; న
తూపమితసమాసః; తీవ్రత్వరూపసామాన్యధర్మప్రయోగాత్. న చాత్ర 'భాష్మృద్ధిః
క్వాతిగంభీరః ఇతి క్రైయటోక్తావిప ధర్మాన్తరముభయసాధారణమాదాయ పరిహారాదు
ఇతి సాంప్రతికమ్; సంభవతి గత్యన్తరే క్లిప్తమార్గాదుధావనస్యావహానమేతుత్వాత్'
ఇతి వ్యవృణ్వన్తకేచన మహాశయాః.

† 'భవత్వన్యతః శ్చిపామి'.

(ప్రకాశమ్) (౧) అక్షతేన్ద్రన్వంతరపురాణస్య గృధ్రరాజస్య తత్రభవత
స్తాతజటాయుషశ్చరిత్రవిక్రమోదాహరణం.

సీతా—(౨) ¹హ తాద నిర్వాహో తువ అపచ్ఛసజ్జేహా.

రామః—(3) హ తాతకాశ్యప శకుంతరాజ! క్వ పునస్త్యాదృశస్య మహా
త స్తీర్థభూతస్య సాధోస్సంభవః ?

లక్ష్మణః—అయమసౌ జనస్థానపశ్చిమః కుంజవాన్నామ దనుకబంధాధి
ష్ఠితో * దండకారణ్యభాగః, తదిద † మముష్యపరిసరే మతం
గాశ్రమపదం, ఇయం శ్రమణానామ సిద్ధశబరీ, తదేతత్పంపానా
మ పద్మసరః.

సీతా-²ఏదగ్గళ విచ్ఛిన్నామరిగధీరం అయ్యపుత్రేణముక్కకంతం పరుణ్ణం ఆసీ.

రామః—దేవి రమణీయమేతత్పద్మసరః.

ప. ఏతస్మిన్దకలమల్లికాక్ష పక్ష

వ్యాధూతస్సురదురుపుండరీకాః,

ఛా. ¹హతాత నిర్వాహస్తన్వయాఽపశ్యన్నేహః.

ఛా. ²అత్ర కిల విచ్ఛిన్నామర్షదైర్యమార్యపుత్రేణ ముక్తకంతం ప్రరుదిక
మాసీత్.

౧. ఆనోయ ముత్తన్ద్రన్వంతరం; మయూరవృంసకాదిత్వాత్సమాసః; దివ్యయ్యుగైక
సత్తతిర్వా; మన్వంతరాత్పురాణస్మృతి విగ్రహః; సుపుషేతి సమాసః; తాతజటాయుషః;
పితృసఖత్వాత్తాతవ్యవదేశః; చరిత్రం సద్వృత్తం విక్రమః శౌర్యం తయోః ఉదాహ
రణం చిత్రే లేఖనమిత్యర్థః;

౨. నిర్వాహస్సంభవతః;

3. కాశ్యప కశ్యపపుత్రః; తీర్థభూతస్య హితోపదేష్టుః.

3౧. ఏతస్మిన్మితి. † మదేన కలః మధురావృక్తకూజితధ్వనిః యేషాం తే
తథోక్తాః కథావిధానాం మల్లికాక్షణాం హంసవిహారాం వత్సైర్గుర్భిర్వాహితాః

* 'దండక-రిశ్యేత్యస్య ముడి కత్తరణ్యం దుండకారణ్యమ్; దణ్డస్య రాజ్ఞో విష
యస్య కాపాదరణ్యత్వప్రాప్తిని పౌరాణికం పదస'మితికైశ్చిన్వివరణం కృత్.

† 'మృశ్యమూకపర్వదే' ఇతి పాతాన్తరమ్.

‡ 'మదోత్కటో మదకల' ఇతి ప్రసిద్ధార్థం విహాయాయం క్షేతో విఫలః.

బాష్పాంభః పరిపతనోద్గమాంతరాళే

సందృష్టాః కువలయినో మయా విభాగాః.

30

కంఠిః స్ఫురంతః ఉరవో దండా యేషాం తాని పుండరీకాణి యేషు తే తథోక్తాః
కువలయినశ్చ విభాగాః ప్రదేశాః బాష్పాంభసః పరిపతనోద్గమయోగంతరాళే మయా
సందృష్టాః సమృద్ధృష్టాః సక్తం దివం నిరంతరం దృష్టా ఇత్యర్థః; తథాహి. కువల
యిన ఇత్యత్ర ప్రశంసాయాం మతుపా ప్రశస్తకువలయయుక్తా ఇతి లాభేన
రాత్రౌ దృష్టా ఇతి సూచ్యతే; మదకలేత్యాదివిశేషణేన చ దివా దృష్టా ఇతి సూ
చ్యతే; *కేచిత్తు మదకలమల్లికాక్షపక్షవ్యాధూతస్ఫురదురుదండపుండరీకా విశస్తిన్వి
భాగాః బాష్పాంభఃపరిపతనోద్గమాంతరాళే కువలయినో దృష్టా ఇత్యన్వయముక్త్యా
బాష్పాంబు ప్రసరణమలీనీకృతపుండరీకాః విభాగాః కువలయనంతో దృష్టా ఇత్యర్థ
మాహుః; పరే తు మదకలమల్లికాక్షపక్షవ్యాధూతస్ఫురదురుదండపుండరీకాః కువలయ
నశ్చ. విభాగాః విభజ్యంత ఇతి విభాగాః పరస్పరాసంక్షిప్తప్రదేశాః బాష్పాంభః
పరిపతనోద్గమాంతరాళే సందృష్టాః వికీకృత్య దృష్టాః సమిత్యేకీకారే; అవిభాగేన
దృష్టా ఇత్యర్థ ఇత్యాహుః; ఇతరే తు నను రమణీయమేతత్పద్యసర ఇత్యుక్తం త్వయా,
తత్ప్రథమపద్యతే? విరహోద్దీపకకలకూజితయుక్తహంసాధిష్ఠితపుండరీకయుక్తస్య
సరసో ద్రష్టుమశక్యత్వాదిత్యత్రాహ-విశస్తిన్నితి. మల్ ఆలేతి పదచ్ఛేదః; మదితి
చ పంచమ్యేకపచనం పృథక్పదం సమస్తం వా, మల్ మన్నిమిత్తం విరహవ్యభాతుర
మద్ధేతోరిత్యర్థః. న విద్యతే కలః కూజితం యేషాం లేషాం మల్లికాక్షాణాం హంస
విశేషాణాం పక్షైః వ్యాధూతాని గాఢం కంఠితాని యావత్పతనం కంఠితానీతి యావత్.
అతఏవ స్ఫురదురుదండాని నివృత్తభారతయా చలదురుకాండాని పుండరీకాణి యేషు
తథోక్తాః; కువలయినః పుండరీకవద్దివావికాసాద్యభావేనాకించిత్కరత్వాల్, హంసైర
వ్యాధూతతయా కువలయనత్రైమాత్రవంశః విశస్తిన్విభాగాః బాష్పాంభఃపరిపతనోద్గ
మాంతరాళే సందృష్టాః సమృక్ దృష్టాః పరిహాససంభావితత్వవస్థిలిప్యతిచేకనిశ్చయ
పర్యంతం దృష్టా ఇత్యర్థః. నివృత్తోపప్లవతయా సమృక్ దృష్టా ఇతి భావః; మల్లికాక్షాః
ఖలు విరహోద్విగ్నస్య మమ కృతే స్వయం విరహోద్దీపకాని పుండరీకాణ్యవ్యసాశ
యక్ తతోఽహం నివృత్తోపప్లవతయా నాంశరీయితత్వవస్థిలిప్యతిసంశయనివృత్తిపర్యంతం

* 'కువలయిన ఇత్యత్ర కేచిద్విధేయసమర్పకత్వమభిప్రాయస్తి; పదన్ని చ తథా
త్వం బాష్పవ్యవధానేన దృశోః; తత్తు తత్పరిపతనోద్గమాంతరాంభవం దర్శనమభిదధతా
కవినాంగీకృతమిత్యభిప్రాయః' ఇతి కేహంచిత్యుచయనాముక్తిః.

లక్షణః—అయమారో హనూమాన్.

సీతా—(౧) 1వసో చిరనిర్వాధజీవలో అపచ్ఛుద్ధరణగురూపఅరీ మహాబు
హవో.

రామః—ప. దిప్త్యా సోఽయం మహాబాహురంజనానందవర్ధనః,

యస్య వీర్యేణ కృతినో వయం చ భువనాని చ.

3.౨

సీతా—(౨) 2వచ్ఛకుసుమిదకదంబతండవిదబరిహిణో కింకామహేట

ఛా. 1వప చిరనిర్వాధ జీవలోక 'ప్రత్యుద్ధరణగురూపకారీ మహాసుభావః.

ఛా. 2వత్స కుసుమితకదంబతాండవిదబర్హిణః కింకామధేయోఽయం గిరిః ?
యత్రాసుభావసౌభాగ్యమాత్ర పరిశీడధూసరితశ్రీః మూర్ఖం స్వయా ప్రరుదితోఽవలం
విక స్తయతలే అర్ధపుత్రోఽభిలిఖతః.

తా. విభాగా. దృష్టవానితి భావః; యుక్తం చైతత్; విరహాన్నిం రామం ప్రతి
మల్లికార్జుణం - 'అపిగ్రావరోదితి' తిన్ద్రాయేన కరుణాయాస్సంభవత్; దృష్టచక్ర
వాకకాపదర్శనేన చక్రవాకకాపదాతా రామోఽస్తాకమపి కదాచిచ్ఛాపం దద్యాదితి
భీతిసంభవాచ్ఛ; 'కంఠేషు ఘ్రితం గతేఽపి శిశిరే పుంస్కోటిలానాం రుకమి'త్యాదౌ
తిరక్చామపి విరహిజనానురోధప్రసిద్ధేశ్చేతి వదంతి.

౧. నిర్విణ్ణేతి పాఠే నిర్విణ్ణస్య జీవలోకస్య; చిరాన్నిర్వాధం నిష్పాదితం
యత్ జీవలోకప్రత్యుద్ధరణం తేన గురు యథా భవతి తథా ఉపకరోతీత్యుపకారి. దశ
మాసపరిమితరావణగృహవాసస్యాతిభూయస్తాభిసంధినా చిరేత్యుక్తం; తదా స్వస్య
మగ్నతయైవ జీవలోకస్య మగ్నతాసంభావనయా సోఽద్ధరణేనైవ తదుద్ధరణసమ్భావన
యా చ జీవలోకప్రత్యుద్ధరణేత్యుక్తం.

3.౨. దిప్త్యేత్యానందే; యస్య వీర్యేణేత్యాది; వయం లక్షణభరతశ త్రుష్టుసీతా
విభీషణసుగ్రీవవానరా అహం చేత్యర్థః. కృతినః సుకృతినః, యద్వా కృతముపకారః
తద్వంతః ఉపకృతా ఇత్యర్థః. అన్యోన్యవృత్తాంతకథనేన సీతారామయోః స్వానవధా
నప్రయుక్తసీతావిరహపరిహారేణ లక్షణస్య వన్నీప్రవేశచరిహారేణ భరతశ త్రుష్టుయోః
శరణాగతస్వపరిగ్రహసిద్ధాంతకథనేన విభీషణస్య సఖ్యోత్పాదనేన సుగ్రీవస్య మధువన
భంగాపరాధనివారణేన వానరాణాం స్వానీతసుజీవన్యాదినా భువనానాం చ కృతిత్వ
మితి యథాయథమాహసీయం.

౨. కదంబో పృథ్వీశేషః. బర్హిణో మయూరః, అనుభావః ప్రభావః. సా

అయం గిరీ, జద్ధఅణుహావసోహగ్గమే త్తపరిసేనధూనరిదసిరీ ముచ్చం
తోతు వపరుణ్ణో ఓశంబిదో తరులలే అయ్యపుత్తో అహిలిహిదో.

లక్ష్మణః—ప. శైలసోఽయం కకుభసురభిర్తాల్యవాన్నా మ యస్మి
న్నీలస్నిగ్ధశ్శ్చయతి శిఖరం నూతనస్తోయవాహః,

ఆర్యేణాస్తిక్.

రామః—వత్తై నతస్సాద్విరమ విగమాతః పరం న త్తమోఽస్మి

ప్రత్యావృత్తస్స పునరివ మే జానకీవిప్రయోగః.

33

లక్ష్మణః—(౧) అతః పరమార్థస్య తత్రభవతాం కపిరాక్షసానాం చా
పరిసంఖ్యాతాన్యత్తరోత్తరాణి కర్తాశ్చర్యాణి, పరిక్రాంతా చేయ
మార్గా, తద్విజ్ఞాపయామి విశ్రామ్యతామితి.

సీతా—(౨) ¹అయ్యపుత్త ఏషణా చిత్తదంసణేణ పచ్చుష్పణ్ణదోహళా వ
విణ్ణప్పం మే అత్తి.

రామః—నన్వాజ్ఞాపయ.

సీతా—²జాతే పుణోవి పసణ్ణ గంభీరాసు వణరాజ్ఞసు విహరిస్సం పవిత్ర
సామసిసిరావగాహం భవదిం భాశరహిం ఓగాహిస్సంతి.—

ఛా. ¹అయ్యపుత్త ఏతే చిత్తదర్శనేన ప్రత్యుత్పన్నదోహదాయా విజ్ఞాప్యం
మే స్తి.

ఛా. ²జాతే పునరపి ప్రసన్నగంభీరాసు వనరాజిషు విహరిష్యే, పవిత్రసౌమ్యశి
రావగాహం భగవతీం భాగీరథీమవగాహిష్యే ఇతి.

భాగ్యం సౌందర్యం; ప్రదుదితః రోదనకర్తా, ఆకర్తణీ క్తః. రోదనప్రారంభ ఏవ పతక
ధారిత ఇతి భావః.

33. శైల ఇతి. కకుభాః పృథ్వీకేహః లేహం పుష్పైః కకుభైః సురభిః.
పుష్పమూలేషు బహులమితి లుప్; విప్రయోగః వియోగః ప్రత్యావృత్తః పునరాకరణః.

౧. అపరిసంఖ్యాతాని సంఖ్యాకూన్యాని.

౨. ప్రత్యుత్పన్నదోహదాయా ఉత్పన్నాభిలాషాయా ఇత్యర్థః. ఉత్పన్నదో
హృదమనోవికారాయా ఇతి వా.

రామః—(౧) వత్స అచిరసంపాదనీయో దోహద ఇతి సంప్రత్యేవ గురు
భిస్సందిప్తం, తదస్థలితోపసంపాతం రథముపస్థాపయ.

సీతా—¹తుష్టేహింవి ఆలంబ్యం.

రామః—అయి కఠినే కిమేతదపి వక్తవ్యం ?

సీతా—²తేహి పిలం మే.

లక్ష్మణః—యథాజ్ఞాపయత్యార్థ ఇతి (నిష్కాగ్రింతః)

రామః—అయి ప్రియే ఇతో వాతాయనాపవరకే ముహూర్తం సంవిష్టా
భవ.

సీతా—³ఏవం హోదు, ఓహరిజ్జమ్మిఖు పరిసమజణిరావ ణిద్ధావ.

రామః—తేన హి నిరంతరమవలంబస్వ మామత్ర శయనాయ.

ప. జీవయన్నివ ససాధ్వసశ్రమస్వేదబిందురధికంతమర్పవ్యతాం,
బాహురైందవమయూఖచుంబితస్యందిచంద్రమణిహారిభ్రమః.

(౨) తథా కారయక్ (సానందం) ప్రియే కిమేతత్ ?

ఛా. 1. యష్టభిరప్యగంతవ్యం.

ఛా. 2. తేన హి ప్రియం మే

ఛా. 3. ఏవం భవతు, అపప్రియే ఖలు పరిశ్రమజనితయా నిద్రయా.

౧. వత్సాచిరేత్యాది. ఏష గూఢభీష్మకాశనాదుద్భేదః.

౩౪. జీవయన్నితి. సాధ్వసం భయం; అధికంతం శంతే ఇత్యర్థః. ఇందోరిమే
విందవాః చంద్రమణిశ్చంద్రకాంతశిలా; జీవయన్నర్పవ్యతామివేత్యన్వయః. ఇవ శబ్దః
ఈషదర్శకః. జీవయన్నితి చ లక్ష్మణహేతోర్విరితి శతృప్రత్యయః, తథా చ మత్సంజీవ
సఫలకం యదీషదర్పణం తత్కర్తృక్రియతామిత్యర్థః. అకపివై తద్విరహే న జీవేయం
క్షణమపీత్యుక్తం; అత్ర విందవేత్యాదినా సాదృశ్యముక్త్యా జీవయన్నితి విశేషస్యో
క్తేర్వ్యతిరేకాలంకారః. 'వ్యతిరేకో విశేషశ్చేదుపమానోపమేయయోరి' త్యుక్తేః.

౨. తథాకారయన్నితి సహజలజ్జాజడదృశఇతి వక్ష్యమాణిరీత్యా తస్యాం లజ్జా
విష్టాయాం సత్యాం స్వయమేవ తథాకారయదిత్యర్థః. పూర్వోక్తశ్రమవశాద్వా స్వయ
మేవ తథా కారయన్నిత్యుక్తం.

ప. వినీశ్చేతుం శశో న సుఖమితి వా దుఃఖమితి వా

ప్రమోహో నిద్రా వా కిము విషవిసర్వః కిము మదః ?

తవ స్మర్యే స్మర్యే మమ హి పరిమూఢేంద్రియగణో

వికారశ్చైతన్యం భ్రమయతి సమున్మిలయతి చ.

3౫

3౫. వినీశ్చేతుమితి. ఆత్ర త్యసుఖదుఃఖశబ్దౌ ప్రియాప్రియమిత్ర శత్రుసంక్షేపాది జన్యమానససుఖదుఃఖపరౌ న శారీరసుఖదుఃఖపరౌ, మదవిషవిసర్వయోః పృథగ్గ్రహణాత్; సుఖదుఃఖయోశ్చారీరమానసవిభాగస్తు కర్తృణి చ యేన సంస్పర్శాత్కర్తృశరీరసుఖమితి సూత్రతద్వ్యాఖ్యానయోగస్సంప్రతి, ఆత్ర సీతే ఇతి సంబుద్ధ్యంతమధ్యాహార్యం; తవే త్యుక్తేః. తథా చాయమర్థః. హే సీతే తవ స్మర్యే స్మర్యే త్వదీయయావత్స్మర్యేషు పరిమూఢః స్వగ్విషయగ్రహణానమర్థః ఇంద్రియగణశ్చక్షురాదీంద్రియసమూహో యేన న తథోక్తః మమ వికారః అంతరావస్థావిశేషః చైతన్యం అంతఃకరణావచ్ఛిన్నం చైతన్యం జీవచైతన్యమితి యావత్. అదైవతమతప్రక్రియయైతత్వం; మదంతరాత్మాన మితి ఫలితోఽర్థః భ్రమయతి ఘోర్ణయతి; ప్రతిహతయా భాసమానస్య త్షుభ్లం కరోతి; సమున్మిలయతి చ అనుకూలతయా భాసమానస్సన్నుల్లాసయతి చ; అయమిత్య త్యధ్యాహార్యమ్. అయం వికారః సుఖమితి వినీశ్చేతుం న శక్యః దుఃఖమితి వా వినీ శ్చేతుం న శక్యః. ప్రమోహో వా ప్రకృష్టమూర్ఛితేన సంశయతుం యోగ్యః. నిద్రా వా సుషుప్తితేన సంశయతుం యోగ్యః. విషవిసర్వః కిము? విషేణ విసర్వ్యత ఇతి విగ్రహః. కర్తృణి ఘోః; విషప్రసరణజన్యతేన సంశయతుం యోగ్య ఇత్యర్థః. మదః కిము? మదతేన సంశయతుం యోగ్య ఇత్యర్థః. ఆస్య వికారస్య స్మర్యజన్యత్వాత్, పరి మూఢేంద్రియగణత్వాత్ అంతరాత్మజ్ఞోభికారిత్వాచ్చ తథావిధతాత్ర వాదిస్మర్యజన్య మానసదుఃఖతేన సంశయయోగ్యత్వం; ఏవం స్మర్యజన్యత్వాత్ పరిమూఢేంద్రియగణ త్వాత్ అంతరాత్మోల్లాసకారిత్వాచ్చ తథావిధమిత్రాదిస్మర్యజన్యమానససుఖతేన సంశ యార్హత్వం; భవతి చ మిత్రాదిస్మర్యజన్యసుఖం పరిమూఢేంద్రియగణం; నీపిం ప్రతి ప్రణిహితే తు కరే ప్రియేణ సఖ్యశ్చపామి యది కించిదపి స్వరామిత్యుక్తేః ఏవం స్మర్యజన్యత్వాత్ పరిమూఢేంద్రియగణత్వాత్ అంతరాత్మజ్ఞోభికరత్వాచ్చాస్యసంఘా ద్యభిసూతజన్య పరిమూఢేంద్రియగణత్వాంతరాత్మజ్ఞోభికరత్వవిశిష్టసూక్ష్మప్రాణసంచార రూపమూర్ఛితేన సంభావవార్హత్వం; ఏవమస్య వికారస్య స్మర్యజన్యత్వాత్ పరిమూఢేంద్రియగణత్వాదంతరాత్మానుకూలత్వాచ్చ మృదుతరతలాదిస్మర్యజన్యత్వ నివృత్తేంద్రియవ్యాపారత్వపరమాత్మ సంపరివ్వంగ ప్రయత్నసుఖరూపత్వవిశిష్టనిద్రాతేన

సీతా—¹తిరప్పసాదా తుష్టే, కింవద్ధదాణిం అచ్చరిలం ?

రామః—ప. మ్లానస్య జీవకుసుమస్య వికాసనాని సంతర్పణాని సకలేం
ద్రియమోహనాని,
ఏతాని తే సువచనాని సరోరుహాక్షి! కర్ణామృతాని మనసశ్చ ర
సాయనాని. 3౬

ఛా. 1¹తిరప్పసాదా యూయం, కిమత్రే దానీమాశ్చర్యం?

సంశయార్హత్వం; ఏవమస్య వికారస్య స్ఫుర్భజస్య త్వాత్పరిమాణేంద్రియగణత్వాదంత
రాత్ప్రతికూలత్వాచ్చ తథావిధవిషస్ఫుర్భజస్యవికారత్వేన సంశయార్హత్వం; ఏవమస్య
వికారస్య స్ఫుర్భజస్యత్వపరిమాణేంద్రియగణత్వాంతరాత్సానుకూలత్వైః తథా
విధిమదత్వేన సంశయయోగ్యత్వం మదస్య హి తీరసురాద్యాప్రాయకవస్తాయత్త
త్వాత్స్ఫుర్భజస్యత్వం పరిమాణేంద్రియగణత్వమంతరాత్సానుకూల్యం చ; తదుక్తం-
'మదిరాదికృతో' మోహహర్షప్రతికరో మద'ఇతి; సర్వమిదం సీతాయా భోగ్యతా
ప్రకర్షే తాత్పర్యమావిష్కరోతి; హిశబ్దః ప్రసిద్ధః; తథా చ మదియో వికారత్వయాపి
జ్ఞాయత ఏవేతి వ్యజ్యతే.

3౬. మ్లానస్యేతి. మ్లానస్య హర్షక్షయవతః జీవకుసుమస్య జీవ ఏవ కుసుమం
తస్య వికాసనాని వికాసజనకాని హర్షోత్పాదకాని; సంతర్పణాని తృప్తిజనకాని భోగాం
తరాపేక్షామత్పాదకాని; అతఏవ సకలనామింద్రియాణాం మోహనాని స్వస్వ
వ్యాపారితరోధాయకాని కర్ణయోరమృతాని యథా అమృతస్య దృష్టౌ తృప్త్యం
తీరి దర్శనమత్రేణ తృప్తిజనకత్వం తద్వదేహమర్థపర్యాలోచనం వినాపి రమణీయత్వ
మితి భావః. మనసశ్చ రసాయనాని, రసాయనం నామ అనేకరసవస్తుసముదాయాత్తక
వస్తువిశేషో బాహ్యే ప్రసిద్ధః. బహువచనేనానేకరసాయనసదృశానీతి వ్యజ్యతే; కించ
యతైకరసాయనవస్తా స్వాదనేన సర్వేషాం రసానాం తత్రోపలంభః ఏవం శబ్దాంతర
శ్రవణజన్యసుఖానామేతద్వచనైర్లాభ ఇతి వ్యజ్యతే; అపిచ యథా రసాయనస్య రస
మయత్వాదోగ్యత్వం ఔషధాత్తకత్వాదోగ్యనివర్తకత్వం చ ఏవమేతేషామపి
ప్రియత్వం హితత్వం. చేతి వ్యంజయతుం రసాయనత్వోక్తిః. సరోరుహాక్షి. సరోరు
హైరక్షిరాయతత్వవిఫలత్వాభ్యాం సాదృశ్యచుభిప్రేతం; ఏవం చ స్వస్యాపి స్వవ
చనవైలక్షణ్యప్రయుక్తవిస్తర్యాతికయాచ్చక్షిప్తో రాయతత్వవిఫలత్వయోర్విస్మరణీ
భావ ఇతి భావః. తే సువచనాని, స్వకీయవచనవైలక్షణ్యాలికయేన సీతాయాస్వవచ
నేషు స్వీయతా సంశయస్సాన్నిధితి త ఇత్యుక్తిః. సుకర్షేన సీతావచనేవ్యపేక్షతాదృశం

సీతా.—(౧) ¹పితంవద * ఏహి సంవిసమ్మ.

రామః—(౨) † అపి సందేష్టవ్యం?

ప. ఆవివాహసమయాద్భృహే వనే శైశవే తదను యావనే పునః,
స్వాపహేతురనుపాశ్రితో²న్యయా రామబాహురుపధానమే
ష తే. 32

సీతా—‡ (నిద్రాం నాటయతి). ²హద్ధిఅయ్యపుత్ర ఇతి స్వపితి.

రామః—§ కథంప్రియవచనా వక్షసి ప్రసుప్తైవ? (నిద్రస్థ్య సన్నేహం)

ఛా. 1. ప్రియంవద ఏహి సంవిశాపః.

ఛా. 2. హా ధిక్ అత్యపుత్ర.

సాభాగ్యం నానుభూతపూర్వమితి వ్యజ్యతే; “క్షణే క్షణే యన్నవతామువైతి తదేవ
రూపం రమణీయతాయాః” ఇతి న్యాయేన న దోషో²యం.

౧. ¹ప్రియంవదప్రియవాదిక్; ప్రియవశే వదః ఖచ్; సంవిశాపః. ని. “స్వప్న
స్పందే” ఇత్యమరః.

౨. అపి సందేష్టవ్యం; సందేశ ఉక్తిః భ్రు కుటిభటో²హం సూచయితవ్యః, కిమర్థ
ఉక్తిప్రయాస ఇతి భావః. యద్వా యథాశయన్క్రియాయాముపధానాదీనాముపకర
ణత్వం తదస్వమాపీతి విధిః కిమర్థ ఇతి భావః.

32. ఉపకరణత్వ మేవాహ-ఆవివాహేతి. వివాహసమయాదారభ్యేత్యర్థః గృహే
శైశవే యావనే చ స్వాపహేతుః వనే పునర్భావనే స్వాపహేతురిత్యన్వయః; న తు
యథాసంఖ్యం; అన్యయానుపాశ్రితః స్వాపహేతుతయానుపాశ్రిత ఇత్యర్థః. అతః
“జాప్తం పరమనారీణాం భుజైః పరమసుందరైః” ఇత్యనేన న విరోధః; తత్ర చేటివిధయా
సంవాహనే తాత్పర్యాత్; ‘న రామః పరదారావై చక్షుర్భామసి వశ్యతీ’ త్యుక్తేః.
మద్భావపురుషధానమిత్యనుక్త్యా రామబాహురిత్యుక్తిః ప్రసిద్ధిదోషనాథా “ఉపధాయ
భుజం తస్య” ఇత్యాదివచనాత్.

* ఆత్ర-పితంవదసంప్రసవ, ఇతి శయనాయ సమంతతో నిరూపయతి.

† రామః—అయి కిమన్దేష్టవ్యమ్.

‡ సీతా—నిద్రాం నాటయంతీ, అర్థివదం అయ్యపుత్ర అర్థివదమ్, ఇతి స్వపితి.

§ రామః—కథమిత్యాది.

ఇతి సాంప్రదాయకః పాఠః, తత్రత్యస్తు పాఠః పూర్వోక్తరసంగతివలం.

ప. ఇయం గేహే లక్ష్మీరియమమృతవర్తిర్నయనయోరసావస్యా
 స్ఫుర్తో వపుషి బహుశశ్చందనరసః,
 అయం బాహుః కంఠే శిశిరమస్పృణో మాక్షికసరః కిమస్యాన
 ప్రేయో † యది పరమసహ్యస్తు విరహః
 ప్రతిహారి. (ప్రవిశ్య) ¹దేవ్య ఉపట్టిదో ౨.

రామః—అయి కః?

ప్రతిహారి—(౧) ²అసన్నపరిచారట దేవ్యస్య దుర్ముహో.

ఛా. 1దేవ ఉపస్థితః ౨.

ఛా. 2అసన్నపరిచారతో దేవస్య దుర్ముహః.

3౮. ఇయమితి. ఇయం గేహే లక్ష్మీః లక్ష్మీ సదృశీ ఇయమమృతవర్తిర్నయనయోః
 తద్వస్తుయనానందకరీత్యర్థః; కిమేతత్పర్యంతానుధావనేన ఏతదీయమేవ యల్కించిన్నమ
 పర్యాప్తమిత్యాహ-అసావస్యాఇతి. వపుషీతి. ప్రసిద్ధచందనవ్యావృత్తిః; ఆస్యాః కిం
 స ప్రేయః ఏతత్సంబంధి కిం స ప్రియం సర్వమపి ప్రియమేవేత్యర్థః; అత్ర సీతా
 పేక్షయా తత్సంబంధ్యేన ప్రియమితి రామచంద్రమతమితి కవేరాశయోఽవగమ్యతే
 ఉపసంహారే కిమస్యా స ప్రేయ ఇత్యుక్తత్వాత్; ఇతరథా కథమేషా స ప్రేయసీత్యేవ
 వదేత్; భర్తృమీధశ్చ “మనసిజరుజం సావాదివ్యా మమాలమసాహితం రహసి ర్ఘ
 యేదారథా వా తదాశ్రయణీ కథే” త్యాహ-అత్ర రామబాహురుపధానమితి సీతాం
 ప్రతి స్వబాహోరుపధానత్వముక్త్వా అయం బాహుః కంఠే శిశిరమస్పృణో మాక్షికసర
 ఇత్యుక్తం రామేణ; తదిదం వైలక్షణ్యాతిశయకార్యం; అత్ర ఇయం గేహే లక్ష్మీరి
 త్యాదిభిరేకస్యా ఏవ సీతాయా గృహవిషయే దీపకలికాకార్యకరత్వం చక్షుర్విషయే
 జ్యోత్స్నాదికార్యకారిత్వం వపుషి చందనకార్యకారిత్వం కంఠే హరకార్యకారిత్వం చ
 వ్యజ్యతే రూపకముల్లేఖో వా.

౧. అసన్నపరిచారకః అంతరపరిచారక ఇత్యర్థః; దుర్ముహః తన్నామా అపసర్వ
 శ్చరః ప్రయుక్తః స తు వాప్తవ ఇత్యర్థః. రణరణకదామసి భయక్షోభకారిణీ విరహ
 భావనావియోగధ్యానం చిత్రదర్శనాదితి స్మరణహేతురుక్తః; స్వప్నే నిద్రాయాం
 ఉద్యోగం వదనాదిప్రయత్నం; ఉద్యోగమితి పాతే తు భయమిత్యర్థః; అంగమస్యాః
 పరామృత౯; ఏతేన ఉపరితనశ్లోకస్యాపత్యవిషయకత్వకుకల్పనా పరాస్తా; తథా సతి

† అత్ర-యది పునరసహ్యో న విరహః, ఇతి పాఠాంతరమ్.

రాముః—(స్వగతం) శుద్ధాంతచారి దుర్ముఖః. సమయాపారజానపదేష్వప
సర్వః ప్రయుక్తః.

(ప్రకాశమ్.) ఆగచ్ఛతు.

ప్రతిహారి (నిష్క్రాంతః)

దుర్ముఖః (ప్రవిశ్య)

(స్వగతమ్.)¹హా కహందాణిం నీదాదేవిం అందరేణ వరిసం అచింతణీజ్ఞం
జణాపవాదం దేవస్స కహస్సం? అహవా నిఘటఘటవరిసో మంద
భాఅస్స.

నీతా—²అయ్యవత్త సోమ కహింసి.

రాముః—అయే నైవ రణరణకదాయినీ చిత్రదర్శనాద్విరహభావనా
దేవ్యా స్వప్నోద్యోగం కరోతి అంగమస్యాః పరామృశన్.

ప. అదైవతం సుఖదుఃఖయోరనుగతం సర్వాస్వవస్థాసు యద్విశ్రా
మో హృదయస్య యత్ర జరసా యస్మిన్నహరోర్నిరసః,

ఛా. 1 కథమిదానీం నీతామంతరేణేదృశమచింతనీయం జనాపవాదం దేవస్య
కథయిష్యే; అథవా వియోగః ఖల్వీదృశో మందభాగ్యస్య.

ఛా. 2 అర్యపుత్ర సామ్య కృతాః!

ఉదరమస్యాః పరామృశన్నితి వక్తవ్యత్వాత్తే, న చ మయైవాదౌ జ్ఞాతః కరతలపరామ
ర్శకలనాత్ ద్విధా గర్భగ్రంథిరితి వక్ష్యమాణానువాదస్య పురఃకరణసాపేక్షతయాత్ర
త్యాంగశబ్దస్య తద్విశేషోదరపరత్వం కవేస్యమృతమితి వాచ్యం; తత్ర సహజలజ్జాజడదృశ
ఇతి జాగరప్రతీతేత్ర చ సుషుప్తి ప్రతీతేస్తదయోగాదితి ధ్యేయం.

౩౯. అదైవతమితి. యత్సర్వాస్వవస్థాసు సుఖదుఃఖయోరదైవతమనుగతం;
జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తానీసర్వావస్థాసు యే సుఖదుఃఖే తయోస్సంబంధి యదదైవత
మభిన్నత్వం తదనుగతం తద్విశిష్టమిత్యర్థః; సర్వాస్వవస్థాస్వభిన్నసుఖదుఃఖత్వాపాదక
మితి భావః; ద్వయోర్భావో ద్వితా నైవ దైవతం తదభావస్తద్దైవతం; ఇదమేవా
దైవతం చక్రవాకమిధునవర్జనవృషదేశేన ఘనకవినా వ్యాఖ్యాతం; 'ఘృతం న ద్వివృ' |
జాళయోర్న మధునోః పీతం ద్వీరాజీవయోస్సుప్తం న ద్విపలాశయోరవిరిళం సంశ్లిష్ట
యోర్యద్యుః; పర్యాయాత్సమయద్వయేన విరుతం భిన్నబ్రేయత్నేన వా మూర్తి
దైవతవశాంతతిర్భునమిత్యదైవతమేవానయోరితి; పర్యాయాదితి పర్యాయశబ్ద

కాలేనావరణాత్యయాత్పరిణలేయత్ప్రేమసారే స్థితం

భద్రం తస్య సుమానుషస్య కథమవ్వేకం హి తత్ప్రార్థితే.

మంతర్భాష్య న విమతమితి ల్యుట్లోపే పంచమీ, వ్యాఖ్యేయా; నాతస్యమయద్వయ ఇత్యనేన పానరుక్త్యం; యత్ర యస్మిన్ దాంపత్యే; హృదయస్య గురుకులక్లిష్టస్య మనస ఇత్యర్థః; * విక్రమః శ్రమాపనాయకసుఖవిశేషానుభవః; అత్ర విక్రమ ఇత్య పాణినీయం; నోదాత్తేతి వృద్ధిప్రతిషేధాదితి వైయాకరణాః; శ్రీహర్షస్తు 'విక్రమో విశ్రమశ్చేతి' ద్వయారూపోశే ఉక్తవాన్; యస్మిన్ దాంపత్యే; రసః స్పృహ జరసా జరయా అహార్యః హర్షమహాశక్యః; యద్వా యస్మిన్ సతి రసః ఆహ్లాదః జరసా అహార్యః; యత్ ఆవరణాత్యయాత్. పదద్వయమిదం; వరణం వివాహః అత్యయశ్శరీర పాతః వరణం చాత్యయశ్చేతి సమాహారద్వంద్వః ఆవరణాత్యయాత్ వరణాత్యయ మభివ్యాప్యేత్యర్థః; వరణమారభ్య శరీరపాతవర్జ్యంతం వర్తమానేన కాలేన పరిణలే ఉపపదయం ప్రాప్తే ప్రేమసారే ఉత్కృష్టప్రేమణి స్థితం స్థితిమత్; 'మాలత్యాః ప్రథ మావలొకదివసాదారభ్య విస్తారిణో భూయః స్నేహావిచేష్టితైర్నైర్మలదృశో నీతస్య కోటిం పరాం' పరాం కోటిం స్నేహే పరిచయవికాసాదధికత ఇత్యాదినమానార్థకం కాలేనావరణాత్యయాత్పరిణలే యత్ప్రేమసారే స్థితమితి వాక్యం వేదితవ్యం; కేచిత్తు ఆవరణాత్యయాత్, ప్రతిబంధకనివృత్తిరితి వ్యాచక్షణే; ప్రేష్టు ఉత్కృష్టత్యం చ వర కీయావేశ్యయోరపపత్తివైశ్విక ప్రేమాపేక్షయా; తస్య సుమానుషస్య దాంపత్యస్య; 'సుమానుషం తు దాంపత్యమి'త్యభిధానాదితి ప్రాంచః ప్రాచూః; (అతఏవ ఏతద్వికృతి భూతదాంపత్యప్రకరణానుగుణాద్విశేషణస్వార్థస్యాచ్చ కచ్చదేన దాంపత్యే లభ్యే సుమానుషస్యేతి తద్విశేషతయా యోజనీయమ్; శోభనో మానుషో యేనేత్యాహుః కచ్చిత్తు సుమానుషస్య సౌజన్యస్యేత్యాహ; కథమసి సర్వప్రకారేణాపి 'తత్ప్రసిద్ధం; ఏకం ముఖ్యం; భద్రం తేమం ప్రార్థితే; ప్రకర్తేణ యాచ్యతే అభిలష్యతే వా; అత్ర హి

'విక్రమః వైర్భర్యేణ శ్రమాపనోదః' 'అస్మిన్ భవస్తీవరోఽప్రయుజ్యమానోఽ ప్యస్తీ'త మహాభాష్యకారపదనాదస్తీతి సంబధ్యతే; భవస్తీతి. లటః ప్రాచాం సంజ్ఞా. విపూర్వాచ్చాప్యతేర్థం యాపమ్; 'నోదాత్తోపదేశస్యమాస్తస్యానాచమే' రితి పాణినీయే వృద్ధిప్రతిషేధేఽపి 'వాక్రమోలే'తి చాష్టోవ్యాకరణాల్పిద్ధిమభిప్రయస్తః కవయః ఏవం బహులం ప్రయంజతే; యథా. 'సీచైరాఖ్యం గిరిమధివసేస్తత్ర విక్రా మహేతో' రితి కాలిదాసః, 'విక్రమాయ ప్రజతి చరమం శైలమావ్యాసలతీ' రిత్యన్య

దుర్ముఖః—¹ఉపస్పృత్య) జేదు ౨ దేవ్యో.

రామః—బ్రూహి యదుపలబం.

దుర్ముఖః—²ఉపస్థంపంది దేవ్యం పోరజాణపదా, జహ, విసుమరిదా
అప్స్తే. మహారాజం దసరహం రామవ్యేణత్తి.

రామః—అర్థవాద ఏషః. దోషం తు తావత్కథయ, యేన ప్రతివిధీ
యతే.

దుర్ముఖః—(సాప్రం) ³సుణాదు దేవ్యో (౧) (కర్ణే ఏవమివ)

రామః—అహహ తీవ్రసంవేగో వాగ్వజ్రః ఇతి (మూర్ఛతి)

దుర్ముఖః—⁴సమాససిదు ౨ దేవ్యో.

రామః—(సమాశ్విస్య)

ప. హాహా ధిక్పరగృహవాసదూషణం య

ద్వైదేహ్యః ప్రశమితమద్భుతైరుపాయైః,

ఛా. 1. యతు ౨ దేవః.

ఛా. ²ఉపస్థంపంది దేవం పోరజాణపదా, విస్తారితా వయం మహారాజం దశర
థం రామదేవేనేతి.

ఛా. ³శృణోతు దేవః.

ఛా. ⁴సమాశ్విసితు ౨ దేవః.

యస్తాల్ సుమానుషస్య భద్రమేకం ప్రార్థ్యతే తస్మాల్ నైవ రణరణకదాయినీత్యాది
పూర్వేణాన్వయః; 'అనర్థశంకీని బంధుమిత్రహృదయానీ' తిన్దాయేనేతి భావః; 'మేమ
సారే స్థితమిత్యనేన మధుకటాహనిక్షీప్తరసాలఫలసాదృశ్యైర వ్యజ్యతే; అత్ర ఫలవిష
యకౌతుక్యప్రతిపాదనాదారంభ ఉక్తః; 'కౌతుక్యమాత్రమారంభః ఫలభాయ
భూయస్' ఇతి.

౧. కర్ణే ఏవమివేతి. 'అర్థస్వేకేన విజ్ఞేయః పశ్చాత్తాప్యః ప్రసంగతః; కర్ణే ఏవ
మివేత్యుక్త్యా కావ్యబంధే ప్రయుజ్యత' ఇత్యుక్తత్వాత్.

౨. హేతి. పరగృహవాస ఏవ దూషణం నాన్యదితి భావః; ఆలర్కం ఆల
ర్కః భ్రాంతః క్వా తత్సంబంధి; సర్వతః ప్రస్థుతం ఏకత్ర స్ఫుర్యః కాళాంతరే సర్వతః
ప్రసరణమితి భావః.

ఏతత్తత్తునరపి దైవదుర్విపాకా

దాలర్కం విషమివ సర్వతః ప్రసృప్తమ్.

౪౦

తత్కిమత్ర మందభాగ్యః కరోమి? (విమృశ్య) సకరుణం అథవాః
మన్యత్ ?

ప. సతాం కేనాపి కాశ్యేణ లోకస్యారాధనం మతం,

†తత్పూరితం హి తాతేన మాం చ ప్రాణాంశ్చ ముంచతా. ౪౧

(౧) సంప్రత్యేవ చ భగవతా వసిష్ఠేన సందిప్టం.

అపి చ.

ప. యత్యావిత్రైర్దీపితం భూమిపాలై

గ్లోకశ్రేష్ఠైస్సాధు చిత్రం చరిత్రమ్,

మత్సంబంధాత్కశ్చలా కింవదంతీ

స్యాచ్చేదస్మిన్ హంత ధిజ్ఞామధన్యమ్.

౪౨

౪౧. సతామితి. కేనాపి కాశ్యేణ స్నేహం దయాం చ సౌఖ్యం చేత్సుక్తరీ
త్యేతి భావః; లోకస్యారాధనం లోకప్రీతిజనకవ్యాపారః. సతాం ధర్మకాస్తస్వర్తూ
ణాం మతం ధర్మశ్రేష్ఠ్యేనాభిమతం; తథా చావస్తుభిః; 'యత్స్వార్థాః క్రియమాణం
ప్రశంసంతి స ధర్మ' ఇతి; న చేదమననుష్ఠానపరాహతమిత్యోహ. తత్పూరితమితి.
'అవశ్యం పితూరచార' ఇతి స్మృతిసాఫీరణార్థమిదం; మాం చ మామసి; ముఖ్యతమమ
త్పరిత్యాగా దానుషంగికస్తాతస్య స్వప్రాణపరిత్యాగ ఇత్యాహ; ప్రాణాంశ్చేతి; ముంచ
తేతి హేతా శత్రుప్రత్యయః; ప్రాణత్యాగ హేతుకం పూరణమిత్యర్థః.

౪౨. సంప్రత్యేవ సందిప్టం; యుక్తః ప్రజానామనురంజనే స్వా ఇత్యుక్తేతిభావః;
తథా చ కాశ్యేణ చోదితం తాతేనానుష్ఠితం గురుణోపదిష్టం చేతి భావః.

౪౩. యదితి. సావిత్రైస్సదితీః పుత్రైః; తస్యావత్యమిత్యుక్తప్రత్యయః; అనే
నాభిజన ఉక్తః; భూమిపాలైరిత్యనేన క్షత్రియధర్మభూతభూమిపరిపాలనాత్మక
వృత్తముక్తః; పరిశేషాత్ లోకశ్రేష్ఠైరిత్యనేన విద్యా మతాః ఏవమభిజనవిద్యావృత్తై
స్సర్వాభ్యర్థితైర్మనుప్రభృతిరాజభిర్దీపితం ప్రకాశితం స్వయమనుష్ఠిత మనుష్ఠాపితం చ
చిత్రమాశ్చర్యభూతం; కశ్చలా హేయా కింవదంతీ లోకవాదః.

(౧) హాదేవి దేవయజనసంభవే హాస్వజన్మానుగ్రహపవిత్రతవసుంధరే
హా * మునిజనకనందిని హాపావకవస్థిహాయంధతీప్రశంసితే హాశీల
శాలిని హారామమయజీవితే హామహారణ్యవాసప్రియసఖి హా
తాతప్రియే హాస్తోకవాదిని! కథమేవం విధాయాస్తవాయ
మీదృశః పరిణామః ?

ప. త్వయా జగంతి పుణ్యాని త్వయ్య పుణ్యా జనోక్తయః,
నాథవంతస్త్యయా లోకాస్త్యమనాథా విపత్స్యసే. ౪౩

౧. స్వతో నిర్దోషేత్యాహ-దేవితి. ఉత్పత్తివశదోషోఽపి నాస్తీత్యాహ. దేవ
యజనసంభవే ఇతి. సోఽత్పత్తిభూమేరపి కుద్ధిజనసీత్యాహ. స్వజన్మేతి, సంపర్కవశ
దోషోఽపి నాస్తీత్యాహ మునిజనకేతి. నందినీత్యనేసారసకన్యాపేక్షయాభిమతేతి
వ్యజ్యతే; గురుదేవతాభిమతేత్యాహ-పావకవస్థిపేతి. పావతోక్తిస్సాభిప్రాయా; శీలేన
సద్వృత్తేన కాద్యతే క్షామ్యుత ఇతి శీలశాలిని; 'కాదృ క్షామాయామి' తృప్తాద్వాహుళ
కాక్కిర్తణిణి; లడయోరేకత్వం చ; తద్వివృణోతి. రామమయేతి. అనేన రావణ
స్వరణమపిమారోత్సరితమితి వ్యజ్యతే; రామస్య రావణస్వరణగంధానమత్వాత్; న
త్విదమనుమేయం కింత్వస్థూనేన ప్రకటమిత్యాహ-హామహారణ్యేతి. ప్రియత్వవిశేషణా
న్నిర్బంధలోకవాదాదివ్యాప్తిః; సభోత్యనేన దండకారణ్యగమనే పల్నిత్వప్రయుక్తా
ప్రాధాన్యం నాంగీకృతం; కింతు పురుషసింహరామసమప్రధానత్వమేవేతి వ్యజ్యతే;
సమానంఖ్యాయతే సభేతి తద్వ్యక్తవత్తే; ఉపలక్షణమిదం; రామోపేక్షయా ప్రాధాన్య
స్సాపి; 'అగ్రతస్తే గమిష్యామి మృద్ధంతీ కుశకంటకాని' త్యుక్తే; తాతస్య ప్రియే
అభిమతేవధూచతుష్కేపీత్యాదివక్ష్యమాణరీత్యేతి భావః; స్తోకం మితం పదతీతి స్తోక
వాదిని; సత్యామి మితభాషిణామితి వత్; ఉక్తరీత్యా నిమిత్తతేకాభావేఽపి కథమయం
పరిణామ ఇతి భావః.

౪౩. త్వయా జగంతి పుణ్యానీతి. 'కావేరీతోయమాశ్రిత్య వాతో యత్ర ప్రవ

* 'నిమిజనకనందినీ' తి పాతాన్తరమ్.

† 'త్వయా అపాంగపాతమాత్రవంకరయా భవత్యా; జగన్తి; న త్విదమేకం
జగత్; పుణ్యానికులశీలాద్వాపాదితపవిత్రతాభాంజి; తదుక్తం వైష్ణవే పురాణే 'త్వయా
వలూకితాస్సద్యః శీలాత్వైస్సకలైర్గుణైః; కులైశ్చైర్వైస్స యుజ్యంతే పురుషా నిర్గుణా
అపి. సక్లామ్యుస్స గుణీ ధన్యగుకులీనస్స బుద్ధిమాన్; స శూరస్స చ విక్రాంతోయంత్యంజేతి

దుర్ముఖం ప్రతి, బ్రూహి లక్ష్మణం, ఏష నూతనో

రాజా రామస్సమాజ్ఞాపయతి. (కర్ణే ఏవమివ)

దుర్ముఖః—¹హా కహందాణిం అగ్గిపరిసుద్ధావ గబ్బిటిదపవి త్తరహుపంతా
ణావ. దేవీవ దుజ్జణవఅణాదో ఇదం అజ్ఞవసిదం దేవ్వేణ ?

రామః—కథం దుర్జనా నామ పౌరజానపదాః?

ఛా. ¹హా కథమిదానీమగ్నిపరిశుద్ధాయా గర్భస్థితపవిత్రరఘుసంతానాయా
దేవ్యా దుర్జనపచనాదిదమధ్యవసితం దేవేన?

ర్రతే; తద్దేశవాసినాముక్తిరీతి వత్; 'అసి మాం పావయేత్సాగ్ధీస్సాన్వేతీచ్ఛతి
జాహ్నువీ'తి వచ్చు; యద్వా; కృతపాపాన్యసి జగంతి త్వయా పుణ్యాని పుణ్యవంతి మత్స్వ
క్థీయోఽచప్రీత్యయః; 'పాపానాం వా శుభానాం వా వధార్హాణాం ప్లవంగమ, కార్యం
కరుణమాశ్చేణ న కశ్చిన్నాపరాధ్యతీ'తి త్వన్త తానుసారేణ పాపపుణ్యవతోరనుగ్రహ
తౌల్యాదితి భావః; జనానాముపజీవ్యవిరోధ ఇత్యాహ-త్వయ్యపుణ్యా జనోక్తయ
ఇతి. అత్ర త్వయా జగంతి పుణ్యానీతి లోకానాం పుణ్యత్వముక్త్యాజనోక్తయ ఇతి జన
శబ్దోపాదానాన్నైవం లోకాంతరస్థానాముపజీవ్యవిరోధ ఇతి వ్యజ్యతే; ఉక్తివదేన
వస్తుసీత్యభావాద్విషయప్రభావాచ్ఛేత్తం మనసా సంభావనమసి నోచితం సుతరాం
ఋషిస్తదుక్తిస్సాస్మి జాతేతి వ్యజ్యతే; జనానాముక్తయ ఇతి విగ్రహాత్ యః కశ్చి
దిత్తం ప్రలపతీత్యసి న కింతు బహుజనా ఏవం వదంతీతి వ్యజ్యతే; షష్ఠీబహువచనేన
విగ్రహే ప్రమాణంతు తేరే పౌరజానపదాః'న ఖలు భవతాం దేవ్యాస్థానం గృహేఽభి
మతం తత'ఇత్యాదివక్ష్యమాణం రామవచనం; లేఽపి కదాచిదుక్త్యా విరమంతీత్యసి
న కింతు బహుకృత్వో వదంతీతి బహువచనార్థః; ఆపుణ్యా ఇతి వ్యతిరేకోక్త్యా కశ్చిదసి
కదాచిదసి క్వచిదసి న యథార్థం ప్రత్యేతి నాసి వక్తీతి వ్యజ్యతే నాథవంతిఇతి. అహం
లోకానాం నాథః మమ త్వం నాథా; తథా చ; 'యన్వైతీ తస్య తద్దన మి'తి న్యాయేన
లోకానామసి త్వమేవ నాథేత్యాశయః; యద్వా-త్వం మయ్యుత్తతయాఽవస్థితా
అహం చ త్వయ తథావస్థితః. తదుక్తం హనూమతా 'అస్యా దేవ్యామనస్తస్మిన్ తస్య
చాస్యాం ప్రతిష్ఠితం, లేనేయం న చ ధర్మాత్మా ముహూర్తమసి జీవతి' ఇతి. తథాచ;

నిరీక్షసే'అతి. వ్యతిరీకే వైగుణ్యమసి తత్రైవ 'సద్వ్యవైగుణ్య మాయాద్వికేలాద్యాన్మకలా
గుణాః; పరాజ్ఞాభజగద్ధాత్రీయస్య త్వం విష్ణుః' ఇతి చ'ఇతి సీతావ్యవదేశభాజా
అక్ష్యైః మాహాత్మ్యముపవర్ణితం గ్రంథాంతరే వైశ్చిత్.

ప. ఇత్వాకువంశోఽభిమతః ప్రజానాం
జాతం చ దైవాద్యచనీయబీజం,
యచ్చాద్యుతం కర్తృ విశుద్ధికాలే
† ప్రత్యేతి కస్త్యది దూరవృత్తమ్.
తద్దచ్చ.

౪౪

దుర్ముఖః—హాదేవి జాణః, (ఇతి నిష్కాంతః)

రామః—(౧) హా కష్టమతిభీమకర్తా నృశంసోఽస్తి.

ప. శైశవాత్ప్రభృతి పోషితాం ప్రియాం,
సౌహృదాదపుకగాశ్రయామిమాం,
ఛద్దనా పరిదదామి మృత్యవే
సౌనికే గృహశకుంతికామివ.

౪౫

తాకికైర్తయి ప్రతిపద్యమానం లోకనాథత్వం త్వదీయమిత్యర్థః ఇత్యాద్యాహనీయం. త్వమనాథేతి. త్వత్ప్రత్యామాత్రం మమ లోకనాథత్వే ప్రయోజకం అహం తు త్వత్కృతే వ్యర్థ ఇతి భావః; విపత్స్యసే విపన్నా భవిష్యసి; పూర్వవియోగో హి రావణవధరూప స్యావధేస్సత్వాదసత్కల్ప ఇతి న తస్మిన్ త్వం విపన్నా; ఆస్య తు వియోగస్య 'సౌమిత్రేరసి పత్రిణామవిషయే తత్ర ప్రియే క్వాసి మే' ఇతి వక్ష్యమాణరీత్యా పూర్వవదుపాయావిషయత్వాదితః పరమేవ విపన్నా భవిష్యసీతి లృటా వ్యజ్యతే.

౪౪. ఇత్వాక్వితి. పూర్వాథే విభావనావిశేషోఽలంకారః; విరుద్ధాత్కార్య సంపత్తిః కాచిద్బ్రష్టా విభావనేతి లక్షణాత్; విశుద్ధికాలే యదద్యుతం కర్తృ తద్యది తద స్తీతి యద్యుచ్ఛతే తస్మా తద్దూరవృత్తం కః ప్రత్యేతి? న కోఽపీత్యర్థః.

౧. నృశంసః కూరః; అతిభీమేతి ప్రసిద్ధనృశంసాద్వ్యవృత్తిః.

౪౫. శైశవాదితి. శైశవాత్ప్రభృతి పోషితాం బాల్యమారభ్య వధితామిత్యర్థః; అనేన విషవృత్తోఽసి సంవర్ధ్య స్వయం ఛేత్తుమసాం ప్రతమితి న్యాయసాఫ్తన్యలే; నను స్వాప్రియత్వే త్యాజ్యత్వమేవేత్యత్రాహ—ప్రియామితి. నను తథాపి దోషప్రసక్తా కా గతిరితి చేదాహ—అపుకగాశ్రయామితి. నను తథాపి మనోబుద్ధిరన్యత్రేతి చేదా హ—సౌహృదాదితి. ఇమామితీదం పదేన తాత్కాలికాంకర్వత్ప్రీత్యవిద్రావత్త్వాదికం పరామృశ్యతే; ఛద్దనా వ్యాజేన సీతాభిలషితవనప్రసాదవ్యాజేనేత్యర్థః; మృత్యవే

† ప్రత్యేతు కస్త్యదిదూరవృత్తమ్; ఇతి సాంప్రదాయకః పాఠః.

(౧) తల్కిమస్పర్శనీయః పాతకీదేవీం దూషయామి ?

సీతాయాశ్చిరమైవైరమున్నమయ్య బాహుం కర్షన్.

ప. అపూర్వకర్తచండాలమయి ముగ్ధే విముంచమాం,

శ్రితాసీ చందనభ్రాంత్యా దుర్విపాకం విషద్రుమమ్.

పరిదదామి; దేయసాకల్యా ద్దానసాకల్యం; తాం తదీయం గర్భస్థశిశుద్వయం చేత్యర్థః; సౌనికే జీవహింసాజీవిని; సమమబ్రాహ్మణే దానమితి వచ్చతుర్థ్యర్థే సత్తమి; ప్రథమాంతపాతోఽద్యస్తీ గృహశతంతికామిత్యనుకంపాయాం. కనా ఉపమేయధర్మాణాం లాభ ఇత్యాహుః.

౧. దూషయామి వికృతాం కరోమి.

౪౬. అపూర్వేతి. అత్ర ముగ్ధే విముంచమామితి సిద్ధసాధ్యసమభివ్యాహరన్యాయే నాశ్చుతనమోచనప్రసంజకమాధ్యవతీత్యర్థో లభ్యతే; మాధ్యస్థ్య మోచనప్రసంజకత్వం చ తదాపాదకసంపర్కాపాదనద్వారా; స చ సంబంధో రావణప్రత్యాఖ్యానపూర్వకో లంకాదేశీయ ఏవ; తథాహి; భవితవ్యః పరగృహవాసో జాతః తథాపి నైతావతా మమాత్మాహితం ప్రసజతి; రావణో హి న మాం బలాత్కర్తుమర్హతి తతశ్చ తదభిమతా సంపాదనేనైవ కాలయాపనం సుకరం, ప్రత్యాశయా చ స మాం న హనిష్యతి; రామస్తు తదాసీం మాం నిర్దోషాం పరీక్ష్యానుమన్యమానోఽపి కదాచిత్కస్య చిద్వచననుసరణ్ లంకారాధనశ్రద్ధయా మామరణ్యే పరిత్యజేదిత్యాదికో యది విచారస్సీతాయాస్సృతదా నైవంవిధదుఃఖానుభవప్రసక్తిరి తదీయమాధ్యస్థ్యాద్యతనవివక్షప్రియాజకత్వమిత్యాశయః; సర్వమిదం నిర్వేదాలిశయకార్యం; అపూర్వశ్చాసౌ కర్తచండాలశ్చేతి విగ్రహః; చండాలో హి క్రూరతమః, కర్తచండాలస్తు సుకరాం; తత్రాపూర్వోవిలక్షణోఽహం కర్తచండాలః; రావణాదపి క్రూర ఇతి భావః; ప హి రావణో న సీతాయాః, ప్రాణహానికరోఽభవత్; ఆహం తు తత్కారీ భవామితి; పూర్వోక్తమాధ్యమేతుక రామసంక్రయణమేవాహ-శ్రితాసీ చందనభ్రాంత్యా దుర్విపాకం విషద్రుమం. ద్రుమోక్తిః భూయస్త్యాభిప్రాయా; దుర్విపాకత్వవచనం అత్యంతక్రూరాలిశయప్రతిపత్త్యర్థం; చందనభ్రాంత్యేత్యేతత్ దుఃఖభూయస్త్యావర్ణనీయత్వఖ్యానవార్థం; అన్యభ్రాంతౌ ప్రసృతిమాంద్యాదికం చ స్యాత్; అసీత్యనేనాద్యాపి న ముంచనీతి వ్యజ్యతే; శ్రితేతి కర్తృవాచకనిష్ఠాంతం; తేన శ్రయణస్య లంకాదేశీయత్వలాభః; అయమాశయః; లంకాదేశీ ఫలజాతీయనామసి పృథ్వాణామఫలవత్త్వే ఛేదనీవోచితః; అనర్థావహత్వే తు సుకరాం; విషవృక్షస్య తు ఛేదే కా ప్రతిహతిః?

(౧) ఉత్తాయ, సంప్రతి హంత విపర్యస్తో జీవలోకః, అద్యావసీతం చ జీవితప్రయోజనం రామస్య, శూన్యమధునా జీర్ణారణ్యం జగత్, అసారస్సంసారః, కాష్ఠప్రాయం శరీరం, అశరణోఽహం కిం కరోమి? కా గతిః? క్వ గచ్ఛామి? అథవా

ప. దుఃఖసంవేదనాయైవ రామే చైతన్యమాగతమ్,

తస్యాపి దుర్విపాకత్వే సర్వథాచేద్యత్వమేవ; అథాపి 'విషవృక్షోఽపి సంవర్ధ్య స్వయం చేత్తుమసాంప్రత' మితి న్యాయేన యది చేదప్రతిషేధః తస్మి తస్య పరిత్యాగే కా ప్రతి హతిరితి; అత్ర సీతాకర్తృకరామకర్తృకసంక్రయజప్రతిబింబస్య అప్రస్తుతసీతాకర్తృక దుర్విపాకవిషద్రుమాశ్రయజస్య వర్ణనాల్లలితాలంకారః. 'ప్రస్తుతేఽవర్ణ్యవాక్యార్థప్రతి బింబస్య వర్ణనం లలితమి'తి లక్షణాత్.

౧. హంతేతి దుఃఖే; సంప్రతి సీతావరహే విపర్యస్తః అన్యథాభూతః; సీతా సాహిత్యే 'యస్త్యయా సహ సస్వర్గో నిరయో యస్త్యయా వినా' ఇతి రామాయ ణోక్తరీత్యా జీవలోకస్య స్వర్గత్వం వియోగే తు నరకత్వమేవేతి భావః; స్వర్గాన్నరక న్యైవ స్వారసికత్వాత్ ప్రాణినాం నరకప్రాప్తావపి నాత్మవస్తునాళః; మమ తు సీతా మయజీవితత్వాత్తన్నాశే జీవితవస్తునాశ ఇత్యాహ - అద్యావసీతమితి. అవసీతం సమా పితం జీవితమేవ ప్రయోజనం; త్వం జీవితమితి వక్ష్యమాణమిహానుసంధేయం; యత ఏవం తతః అధునా జీర్ణారణ్యం తత్తుల్యం జగత్స్వర్గాదికం; తద్ధి ఆత్మనః స్థిరత్వే కాలాంతరానుభావ్యం స్యాత్; అనాదిస్సంసార ఇతి న్యాయాత్; ఆత్మవస్తునాశే తు స్వానుభవభోగ్యత్వాజీర్ణారణ్యత్వం తస్య; సీతాసాహిత్యే హి అరణ్యస్యాపి పంచవట్కాః; 'యస్యాం లే దివసా' ఇతి రీత్యా స్వగృహత్వం తద్వియోగే తు స్వగృహస్యాపి జీర్ణా రణ్యత్వమిత్యాశయః; అసారస్సారకూన్యః. కాష్ఠప్రాయం శరీరం. జ్యోత్స్నేవ హిమదీధిలేరీత్యుక్త్యా యథా చంద్రస్య కామద్యభావే కాష్ఠప్రాయత్వం తద్విదితి భావః; అద్య పూర్వవత్ సుగ్రీవం శరణం గతః సాగరం శరణం గత ఇత్యాదికస్య నావకాశ ఇత్యాహ-అశరణోఽహమితి. పూర్వవత్సేతుబంధనాది కర్తవ్యం నాస్తీత్యా హ-కింకరోమితి. అద్య పూర్వవద్రావణపథాదిరూపప్రాప్త్యం నాస్తీత్యాహ-కా గతి రితి. గమ్యత ఇతి గతిః; యత్తైవం తతః. క్వ గచ్ఛామి? కిమరణ్యం గచ్ఛామి? ఉత పాతాళవిపరం? కిం వా మరణ మి?తి వికల్పాశయః. సమాత్మక కల్పః సర్వోఽపి కల్పత ఇత్యతః-అథవేతి. ఇదం పూర్వోక్తాక్షేపకమ్.

౪౭. దుఃఖేతి. చైతన్యం ఆత్మాజ్ఞప్తి ర్వా; దుఃఖసంవేదనాయైవ రామే ఆగతం;

మర్తోపఘాతిభిః ప్రాచైర్వజ్రకీలాయితం స్థిరైః. ౪౭

(౧) హా అంబ అరుంధతీ! హా భగవంతా వసిష్ఠవిశ్వామిత్ర! హా భగ
వా పావక! హా దేవి భూతధాత్రి! హతాత జనకమహారాజ!
హాపిత! హామాతర! హా ప్రియసఖ మహారాజ సుగ్రీవ! హా
సౌమ్య హనూమ! హా మహాపకారిక లంకాపతే విభీషణ!
హా సఖమ్రజపే! ముషితాస్థ పరిభూతాస్థ రామహతకేన;
కో నామ తేమామహమిదానీమాహ్వనే?

ప. తే హి మన్యే మహాత్మానః కృతఘ్నేన దురాత్మనా
మయా గృహీతనామాన స్పృశ్యంత ఇవ పాప్తనా. ౪౮

అగతమిత్యనేన దుర్దుభవాక్యశ్రవణానంతరం గతం చైతన్యం పునరాగతమితి వ్యజ్యతే;
యద్వా శక్తిప్రహారాదిభు గతం పునరాగతమితి వా; పట్టాభిషేకాదిసాంతరీయకనుఖం
తు అనత్కల్పమితి హృదయం; అర్పితమాహితమితి పాతయోస్తు ఆదితః ప్రభృతి
'రాజ్యాద్యం'తో వనే వానస్వీతా నష్టా ద్విజౌ హతః, ఈదృశీయం మమాలక్ష్మీర్నిర్దమే
దసి పావకమ్' ఇత్యుక్తరీత్యా దుఃఖానుభవాయైవ చైతన్యసదృశః, స్వర్గిణాం చైతన్యం
దుఃఖానుభవాయ; జనానాం తు దుఃఖమిత్యనుభవాయ; మమ తు సుఖానంభిన్న
దుఃఖానుభవాయ; తస్మాత్పాతాశ్చవిపరాదిగమనేఽప్యపరిహార్యం దుఃఖమితి భావః.
తర్హి మరణం గమిష్యామితి కల్పః కల్పతామిత్యత ఆహ - మర్తోపఘాతిభిరితి. మర్తాణి
హృదయాదిప్రదేశానుపఘ్నంతీతి విగ్రహః. సూ. సువ్యభాతావితి ణినిః, న కేవలం
దుఃఖానుభవాపాదకాః కింతు స్వయమసి ముఖప్రదా ఇత్యాహ - వజ్రే త్యాది. వజ్రకీల
వద్దురుద్ధరీభూయతే, టంకానర్హ త్వేన వా సాదృశ్యం, తథా చ మరణమసి దుర్లభమితి
భావః.

౧. అరుంధతీతి. త్వత్కృతసీతాపాతిప్రత్యానుమోదనం న ప్రమాణీకృత
మితి భావః. భగవంతావితి. భవతాం జ్ఞానశక్తిమసి ఖలా న వశ్యంతీతి భావః. పావకేతి.
తవ వచనప్రవేశౌ వ్యర్థావితి భావః. భూతధాత్రితి. త్వత్కుతాయానునిమిత్తదోషవా
దినో జనాక కథం విధర్నీతి భావః. సౌమ్యేతి. సీతావృత్తాంతకథనజనితానంద
ప్రయుక్తమత్కృతాలింగనమద్విజ్ఞాతశరీరసౌభగభవదీయః ప్రయాసో వ్యర్థ ఇతి
భావః; పరిముషితాః ముషితద్రవ్యకాః.

౪౮. తే హి. కృతముపకారం.

యో2హం. ప. విస్త్రంభాదురసి నిపత్య జాతనిద్రా-

మున్దుచ్చ్య ప్రియగృహిణీం గృహస్య శోభాం,

ఆతంకస్ఫురితకఠోరగర్భగుర్వీం

క్రవ్యాదోభ్యై బలిమివ దారుణః క్షీపామి.

౪౯

సీతాయాః పాదా శిరసి కృత్వా దేవి ఆయం పశ్చిమస్తే రామ

శిరసి పాదపంకజస్పర్శః, ఇతి (రోదితి) (నేపథ్యే)

(౧) అబ్రహ్మణ్యం

ప. ఋషీణాముగ్రతపసాం యమునాతీరవాసినాం,

లవణత్రాసితస్తోమస్త్రాతారం త్వాముపస్థితః.

౫౦

రామః—(౨) కథమద్యాపి రాక్షసత్రాసః? తద్ద్యావదస్య దురాత్తనో

మాధురస్య కుంభీనసీపుత్రస్య సమున్మూలనాయ శత్రుఘ్నం ప్రేష

యామి, (కించిత్పురిక్రమ్య పునః ప్రతినవృత్త్య)హా దేవి కథమేవం

విధా గమిష్యసి? హా భగవతి వసుంధరే! శ్లాఘ్యం దుహితరమ

వేక్షస్య జానకీం.

౪౯. విస్త్రమ్భాత్ ఆయం మమ జీవితాదప్యంతరంగ ఇతి జ్ఞానాదితి భావః; గృహస్య శోభాం తదలంకారభూతాం; కఠోరగర్భః పూర్ణగర్భః; గుర్వీమిత్యనేన యమ శత్రుత్వం సూచయతి; క్రవ్యాదభ్యై మాంసభక్షకేభ్యః; క్రవ్యం మాంసమదంతి ఖాదంతీతి విగ్రహః. సూ. క్రవ్యే చేతి విట్.

౧. అబ్రహ్మణ్యం. బ్రహ్మణానామహితం; అబ్రహ్మణ్యమవశోక్తిః; ఆహమవధ్య ఇత్యుక్త్వా౨౨క్రోశ ఇతి భావః;

౫౦. లవణో నామ రాక్షసః తేన త్రాసితః ఋషీణాం స్తోమ ఇత్యన్వయః.

౨. కథమద్యాపి రాక్షసత్రాసః? నిశ్శేషితరాక్షసకులత్వాదితి భావః, యద్వా కథమద్య రాక్షసత్రాసో౨పీత్యన్వయః; న కేవలం సీతావిక్షేపః కింతు రాక్షసభయం చేత్యసిన్ధుముచ్చయార్థః; కథమితి విస్తయే; పూర్వవదేవోభయం మిళితమిద మాశ్చర్యమితి భావః; దురాత్తనో దుర్బుధ్ధేః; మాధురస్య మధురేశ్వరస్య; కుంభీనసీతి తన్ద్రాతా; ఉన్మూలనాయ మూలేన సహోత్పాటనాయ; యావత్ప్రేషయామి ప్రేషయిష్యామి. సూ. 'యావత్పురానిపాతయోర్లాట్'. హాదేసితి. ఏవంవిధా మయా వంచితా గర్భిణీ సతీ కథం గమిష్యసితి భావః; భగవతి సర్వజ్ఞే; శ్లాఘ్యం నిర్దోషం నిరుపద్రవం నా; వసుంధరే వసుమతి; వసువదిమాం ఛాదయేతి భావః.

ప. జనకానాం రఘూణాం చ యత్కృత్స్నం గోత్రమంగళం,
యాం దేవయజనే పుణ్యే పుణ్యశీలామణీజనః. ౫౧

ఇతి (౧) (రుదన్నిష్కాంతః)

సీతా—¹సామ్య ఆర్యపుత్ర కహంసి? (సహసోత్థాయ హద్ధి౨. దూసివిణ రణరణవణ విప్రుశ్ధా ఆర్యపుత్రసుణ్ణంవి ఆ అత్తాణం పెక్ఖామి. విలోక్య హద్ధి ౨. ఏఆళణిం వసుత్తం మం ఉజ్జిఆ గదో ఆర్య పుత్తో కిందాణిం ఏదం, హోదునేకుప్పిస్సం, ఇథ తం పేక్ఖంతీ అత్తణో పహవిస్సం, కోఏద్ధ పరిఆణో ?

దుర్ముఖః ప్రవిశ్య (౨) దేవి ²కుమార లక్ష్మణో విణ్ణవేది, సజ్జో రహో ఆరుహదు దేవిత్రీ.

ఛా. ¹సామ్య ఆర్యపుత్ర కుత్రాసి? హా ధిక్, దుస్సస్సరణరణకేణ విప్రలభౌ ఆర్యపుత్రఘాన్యమివాత్తానం ప్రేక్షే, హా ధిక్; ఏకాకిసిం ప్రసుత్తాం మాముడ్ఘిత్వా గత ఆర్యపుత్రః కిమదాసీమేతత్? భవత్సన్తి కోపిష్యామి, యది తం ప్రేక్షమాణా ఆత్మనః ప్రభవిష్యామి, కోఽత్ర పరిజనః?

ఛా. ²దేవి కుమారలక్ష్మణో విజ్ఞాపయతి, సజ్జో రథః ఆరోహతు దేవీతి.

౫౧. యదితి. యత్కృత్స్నం గోత్రమంగళం; యదితి విధేయాపేక్షయా క్లిబత్వం; దేవయజనే యజ్ఞక్షేత్రే ఆణీజనః ఉత్పాదితవత్ససీత్సర్థః.

౧. రుదన్నిష్కాంతఇతి. ఆయం బిందుః. సీతాత్యాగేన దాంపత్యవిచ్ఛేదే పునరచ్ఛేదకారణత్వాత్; తదుక్తం; 'అవాంతరార్థవిచ్ఛేదే బిందురచ్ఛేదకారణమి'తి. కోఽత్ర పరిజన ఇతి ప్రథమాంతపాఠవివ సాధుః కేచిత్తు పరిజనస్యేతి షష్ఠ్యంత పాఠమౌత్పత్తి పరిజనస్య పరిజనమధ్యే కోఽత్ర నన్నిహిత ఇత్సర్థః; పరిజనస్యేతి నిర్ధారణే షష్ఠీ; తిరోహితావయవభేదవివక్షయా మేకవచనాంతప్రయోగోఽప్యవసద్భుత ఇత్యాహుః—తన్న; నిర్ధారణషష్ఠ్యాదిస్థలే ఉద్ఘాతావయవభేదవివక్షయా బహు వచనాంతప్రయోగవివ సాధుః; తిరోహితావయవభేదవివక్షయా ఏకవచనాంత ప్రయోగోఽసాధుః; భాష్యాదివిరోధాత్; 'మిదచోంత్యాత్పర' ఇత్యత్రావ ఇత్యేకవచనాంతసిద్ధేశస్తు సౌత్రః. కించ నిర్ధార్యమాణనిర్ధారణావధి నిర్ధారణహేతుభూత ధర్మత్రీతయనన్నిధాన ఏవ నిర్ధారణషష్ఠ్యాద్యంగీకారానైతాదృశస్థలే నిర్ధారణవిభక్తి రిత్యాదేశ్యద్దేదుశేభరాదౌ స్పష్టత్వాదిత్యలం విస్తరేణ.

౨. సజ్జః గమనాయ నన్నధః.

సీతా—¹ఇలం ఆరుహమ్మి.

(ఉత్థాయ పరిక్రమ్య), పుర ఇమే గబ్ధభారో, సణిలం. సణిలం
గచ్ఛన్తు.

దుర్ముఖః—²ఇదో దేవి.

సీతా—(౧) ³ణమో రహుఉళదేవదాణం, ణమో తపోహణాణం.

ప్రథమోఽఙ్కః.

ఛా. ¹ఇయమరోహమి. స్ఫురతి మే గర్భభారః. శనైశ్చనైర్గచ్ఛామః.

ఛా. ²ఇతఇతో దేవి.

ఛా. ³స మో రఘుకులదేవతాభ్యాం. నమస్తపోధనేభ్యః ఇతి (నిష్కాంతే.)

౧. నమో రఘుకులదేవతాభ్యాం; రఘుకులదేవతే చ లక్ష్మీనారాయణావితీ ప్రసిద్ధ
మేవ; తన్నమస్కారో యాత్రాకాలే కర్తవ్యః; 'ఆదిత్యమండలే విష్ణుం ధ్యాత్వా
యాత్రాం ప్రవర్తయేది'తి స్మరణాత్.

వాఘాలవంశజనుషో భూసారనివాసి రాఘవార్యస్య,

ఉత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానాయామంక ఆదిమః ప్రాయాత్.

ఇతి వాఘాలవీరరాఘవవిరచితాయాం భవభూతిభావతలస్పర్శినీ

సమాఖ్యానాయామ ఉత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానాయాం

ప్రథమోఽఙ్కః.

శ్రీః.

శ్రీభవభూతివిరచితం

శ్రీమదుత్తరరామచరితనాటకమ్.

ద్వితీయోఽఙ్కః.

(౧) (నేపథ్యే.)

స్వాగతం తపోధనాయాః! తతః ప్రవిశత్యధ్వజవేషా తావసీ.
అయే వనదేవతా ఫలకుసుమగర్భేణ పల్లవాష్ట్రేణ దూరాంతాము
పరిష్టతే. వనదేవతా. (ప్రవిశ్య అర్ఘ్యం వితిర్య)
ప. యథేచ్ఛాభోగ్యం + వో వనమిదమయం మే సుదివస
స్సతాం సద్భిస్సంగః కథమపి హి పుణ్యేన భవతి,

౧. నేపథ్యే ఇతి. 'కుశీలవకుటుంబస్య స్థలీనేపథ్యమిచ్ఛత' ఇత్యుక్తతిరగ్నరణీతి
రోహితనర్తకభూమికాపరిగ్రహాపయికస్థానవిశేష ఇత్యర్థః. పల్లవాష్ట్రేణ; పల్లవ
యుక్తపూజాద్రవ్యేణ; దూరాద్విప్రకృష్టా సతీ ఉపరిష్టతే పూజయతి; దేవతాత్వా
రోపాదాత్తనేపథం; యద్వా మారాదిత్యపాదానే పంచమీ, మాముపరిష్టతే మయా
సంగతా భవతి; గంగాయమునాముపరిష్టత ఇతి వల్; ఉభయత్రాప్యపాదేవేత్యాదినా
తజ్జీ; వితిర్య దత్తా.

౧. యథేచ్ఛతి. ఇదం మదీయమిత్యర్థః; వనం వనమేవ న తు స్పృహణీయపుర
ప్రాసాదాదికమిత్యపరితోషో వ్యజ్యతే; తథాపి 'నావిధ్యమానం కర్ణోఽపీ'తి న్యాయేన
యథాధికారం సభాజయితవ్యమేవేత్యాహ - యథేచ్ఛాభోగ్యమితి. ఇచ్ఛామనలిక్రమ్య
యథేచ్ఛం యథేచ్ఛమాభోగ్యమితి విగ్రహః; ఇచ్ఛానివృత్తివర్తంతమనంతోచేనోప
భోగార్హమిత్యర్థః; వ ఇతి పూజాయాం బహువచనం; అతిథిసామాన్యాభిప్రాయకం
వా; అయం మే సుదివసః; సాధుజనసంపర్క హేతుత్వాదితి భావః; సతాం నిద్ర
మానానామేవ న తూపసదనాదికం తుర్వతామిత్యర్థః; సద్భిస్సాధుభిస్సంగస్సంపర్కః

యథేచ్ఛం భోగ్యం వజ్జిత్యేవ సాంప్రదాయకః సాక్షి.

తరుచ్చాయాతోయం యదపి తపసాం యోగ్యమశనం

ఫలం వా మూలం వా తదపి స పరాధీనమిహ వః.

౧

తాపసీ—మిత్రోచ్చతే:

ప. ప్రియ ప్రాయావృత్తిర్వినియమధురో వాచి నియమః

ప్రకృత్యా కల్యాణీ మతిరనవగీతః పరిచయః,

పురో వా పశ్చాద్వా తదిదమవిపర్యాసితరసం

రహస్యం సాధూనామనుపధి విశుద్ధం విజయతే.

౨

కథమపి కృచ్ఛేణ పుణ్యేన భవతి సాధుజనసంపర్కలాభో హి ఉపనదనప్రణిపాతాది సాధ్యో భవతి తదభావవతాం తు దృష్టహేత్వభావాల్క్లెషలాదృష్టసాధ్యో భవ తీతి భావః; యద్వా కథమపి సతాం యేన కేనప్రకారేణ వర్తమానానాం కామచా రేణ స్థితానామిత్యర్థః; సద్విః బ్రహ్మవిద్భిరిత్యర్థః; 'అస్తి బ్రహ్మేతిచేద్వేదః; సంతమేనం తతో విదురి'తి శ్రుతేః; సంగస్సంపర్కః పుణ్యేన హి భవతి; ఆయమాశయః; తస్మాదేవం విదనిదంవిదానాసీతే' తి శ్రుత్యా బ్రహ్మజ్ఞానవతాం తద్యానైస్త్వస్సహవాసాదికం ప్రతిషిద్ధం; ఏవం చైతేహం తైస్సంగః పుణ్యైకసాధ్య ఇతి; ఇదం చ స్వనికర్షభావనా కార్యం; ఫలం వా మూలం వా ఇతోఽన్యత్ యదపి తపసాం యోగ్యమశనం నీవార పాండువత్రవాతజలాదికమిత్యర్థః; తదపి తచ్చ ఇహ వః పరాధీనం స; అత్ర పరాధీన శబ్దే సప్రసక్తమనప్రసక్తేనేత్యేకశేషైకవద్భావా.

౨. ప్రియేతి. ప్రియప్రాయా ప్రియప్రచురా హితయుక్తేత్యర్థః; వృత్తిః కాయకవ్యాపారః; తథాపి వాక్ప్రాప్త్యే మహాకోదోష ఇత్యుత ఆహ-వినియమధురో వాచి నియమ ఇతి; వినియేన స్వనికర్ష భావనారూపేణ స్వోత్కర్షాననుసంధానరూపేణ వా మధురః ప్రియః వాచి నియమః సత్వాయ మితభాషిత్యం; తథాపి మనోవృత్తి దౌష్ట్యం స్వాదత ఆహ-ప్రకృత్యా కల్యాణీ మతిరితి; ప్రకృత్యా స్వభావతః కల్యాణీ శ్రేయస్విని; తథాప్యసత్సంగపశ్చాద్వైపరీత్యం స్వాత్మత్రాహ - అనవగీతః పరి చయ ఇతి. అనిదితః పరిచయ ఇత్యర్థః; తదిదం వృత్తివాఙ్మయమమతిపరిచయసము దాయరూపం విజయతే సర్వోత్కర్షణే వర్తతే; తత్కథం భూతమిత్యుత్తరాహ-పురో వా పశ్చాద్వేతి. భూతభవిష్యత్కాలయోః తత్తత్పురుషసన్నిధానతదభావయోరితి వార్థః; అవిపర్యాసితరసం అన్యూనస్వభావం; రసవదేన ప్రియత్వం వ్యజ్యతే; అనుపధి

ఉభే ఉపవిశతః.

వనదేవతా—(౧) కాం పునరత్ర భవతీమవగచ్ఛామి.

తాపసీ—ఆత్రేయ్యస్తి.

వనదేవతా—(౨) ఆర్యే ఆత్రేయి! కుతః పునరాగమ్యతే? కిం ప్రయోజనో వా దండకారణ్యప్రచారః?

ఆత్రేయీ—ప. అస్తిన్నగస్త్యప్రముఖాః ప్రదేశే

భూయాంస ఉద్గీర్ణవిదో వసంతి,

తేభ్యోఽధిగంతుం నిగమాంతవిద్యాం

వాల్మీకిపార్శ్వదివా పర్యటామి.

3

వనదేవతా—(3) యదా తావదన్యేఽపి మునయస్తమేవ పురాణబ్రహ్మ
వాదినం ప్రాచేతసమృషిం బ్రహ్మపారాయణాయోపవసంతి
తత్క్రియమార్యాః ప్రవాసః.

నిర్వాజం; విశుద్ధం ప్రామాదికదోషరహితం; రహస్యం; 'శీలం సంవసతా జ్ఞేయమ్' తి న్యాయేన చిరకాలకు శ్రావణిరేవ జ్ఞాతుం శక్యం న తు దాంభికవృత్తివత్స్వయం ప్రకటమిత్వర్థః; తథావిధం తదిదం విజయత ఇతి యోజనా.

౧. అవగచ్ఛామి, జానామి.

౨. ప్రచారః సంచారః; ఆగస్త్యప్రముఖా ఆగస్త్యప్రభృతయః; భూయాంసః బహవః; ఉద్గీర్ణవిదః; 'ఓమిత్యుద్గీర్ణముపాసీతే' తి పరస్మై బ్రహ్మణి ప్రతిష్ఠాసిద్ధికర్తాంగ భూతోద్గీర్ణదృష్టిం కుర్వంత ఇత్యర్థః; దహరవిద్యాదీనాముపలక్షణమిదం; సకల వేదాంతతాత్పర్యవర్ణనాచనశీలా ఇతి భావః; తేభ్యోఽధిగంతుం తత్కృతగ్రంథ వ్యాఖ్యానేన జ్ఞాతుం; ఆఖ్యాతోపయోగ ఇత్యపాదసత్వాత్పంచమీ పర్యటామి గచ్ఛామి అటగతౌ.

3. పురాణః పురాతనశ్వాసౌ బ్రహ్మవాదీ చేతి విగ్రహః; బ్రహ్మ పరమాత్మానం వేదాన్వా షడతీతి తిసిః; పురాణత్వే ప్రాచేతసమితి హేతుకథనం బ్రహ్మపారాయణాయ వేదాంతవిద్యాధ్యయనాయః పారాయణం నామ ఆదిత ఆంభ్య ఆంతాద విచ్ఛేదేనాధ్యయనం; ఉపవసంతి ఉపాసతే; 'ఉపాన్వధ్యాత్వం' ఇతి కర్తృత్వం; ప్రవాసః దేశాంతరగమనం,

ఆత్రేయీ—(౧)తస్మిన్ హానధ్యయనప్రత్యూహ ఇత్యేష దీర్ఘప్రవా
సోఽంగీకృతః ?

వనదేవతా—కీదృశః?

ఆత్రేయీ—(౨)తస్య భగవతః కేనాపి దేవతావిశేషేణ సర్వప్రకారా
ద్భృతం స్తస్యత్యాగమాత్రకే వయసి వర్తమానం దారకద్వయ
ముపసీతం,తత్ఫలం కేవలమృషీణాం అపి తు తిరశ్చాం భూతానా
మాంతరాణి తత్త్వాస్యపన్నే హయతి.

వనదేవతా—(౩) అపి తయోర్నామ సంవిజ్ఞానమస్తి ?

ఆత్రేయీ—తయైవ దేవతయా తయోః కుశలవాచితి నామనీ ప్రభావ
శ్చాఖ్యాతః.

వనదేవతా—కీదృశః ప్రభావః ? [నీతి!]

ఆత్రేయీ—(౪)తయోః కిల సరహస్యాని జృంభకాదీన్యస్త్రాణి జన్తసిద్ధా

వనదేవతా—ఇతి హి భోశ్చిత్రమేతత్.

ఆత్రేయీ—(౫)తా చ భగవతా వాల్మీకినా ధాత్రీకర్తృతః పరిగృహ్య పాషి
తా పరిరక్షితా చ, నిర్వృత్తచౌలకర్తృణోస్త్రయీవర్జమితరా
ష్టిసో విద్యాస్సానధానేన పరినిష్ఠాపితాః సమనంతరం చ

౧. ప్రత్యూహః విఘ్నః.

౨. తస్య వాల్మీకేః; స్తస్యత్యాగమాత్రం యస్మిన్నితి బహువ్రీహేః కప్
ప్రత్యయః; దారకద్వయం శిశుద్వయం; తిరశ్చామపి మృగాదీనామపి; అంతరాణి
అంతఃకరణాని హృదయయాపాణి తత్త్వాని పదార్థాన్ ఉపన్నేయహతి స్మిగ్ధాని కరోతి.

౩. నామోఽభిలాషకశబ్దస్య సంవిజ్ఞానం సంకేతసంబంధకరణం.

౪. జన్తసిద్ధాని జన్తనా జ్ఞాతాని న తూపదేశేన.

౫. ధాత్రీకర్తృతః ఉపమాశృన్యాపారేణ పాషితౌ క్షీరాదినా వర్ధితౌ పరిరక్షితౌ
పిపీలకాదిభ్య ఇతి భావః; నిర్వృత్తం నిష్పన్నం; స్త్రయీవర్జం వేదస్త్రయం వర్ణయిత్యా
అంగాన్యపీతి కేమః; ఇతరా 'అయుర్వేదో ధనుర్వేదో వేదో గాంధ్యనామక' ఇత్యుక్తా
ఇత్యర్థః; సాపధానేన వాల్మీకినేతి కేమః; పరినిష్ఠాపితాః సమ్యక్ నిష్పాదితాః; ఏకా
దశానాం పూరణం ఏకాదశకం. సూ. 'తస్య పూరణ'ఇతి డట్పిత్యయః; గర్భాల్ గర్భ

గర్భైకాదశే వరే తాత్రేణ కల్పేనోపనియ త్రయావిద్యామ
ధ్యాసితౌ. న త్వేతాభ్యామతిదీప్తప్రతిభాభ్యామస్తదాదేసహ
ధ్యయనయోగోఽస్తి. యతః.

ప. వితరతి గురుః ప్రాజ్ఞేవిద్యాం యథైవ తథా జడే
న హి ఖలు తయోర్జ్ఞానే శక్తిం కరోత్యపహంతి వా,
భవతి చ తయోర్భూయా భేదః ఫలం ప్రతి తద్యథా
ప్రభవతి శుచిర్బింబగ్రహే మణిర్న మృదాదయః†. ౪

వనదేవతా—అయమసావధ్యయనప్రత్యూహః.

ఆత్రేయీ—అపరశ్చ.

వనదేవతా—(౧) అథాపరః కః?

ఆత్రేయీ—(౨) అథ స బ్రహ్మర్షి రేకదా మాధ్యందినే సమయే నదీం
తమసామనుప్రపన్నః, తత్ర యుగ్మచారిణోః క్రాంచయోరేకం

వదాదేకాదశం గర్భైకాదశం తస్మిన్నిత్యర్థః; 'గర్భైకాదశేష రాజన్యమి'తి స్మృతే
రితి భావః; కల్ప్యతేఽనుష్ఠీయతేఽనేనేతి కల్పః అనుష్ఠానపరిపాటిప్రకాశకగ్రంథః
తేన; దీప్తా ప్రతిభా (జ్ఞానముక్తార్థగ్రహణం) నవనవోన్మేషకాలినీ ప్రజ్ఞా యయో
స్తాభ్యాం.

౪. వితరతీతి. తయోః; ప్రాజ్ఞజడయోః జ్ఞానే శక్తిం న కరోతి నాపహంతి వా;
ప్రాజ్ఞస్య జ్ఞానే అపూర్వాం శక్తిం న జనయతి జడస్య జ్ఞానే శక్తిం న నాశయతి చ;
బింబగ్రహే ప్రతిబింబగ్రహణే; తజ్ఞానోత్పాదన ఇత్యర్థః; మణిర్నజః రత్నసామాన్యం
వా మృదాదయః. ఆదివదాల్ వృక్షపాపాణానిపరిగ్రహః.

౧. అథాపరః కః. అథే ప్రశ్నే;

౨. మాధ్యందినే మధ్యందినసంబంధిని అనుప్రపన్నః ప్రాప్తః; యుగ్మం ద్వం
ద్వం యథా తథా చరతి యుగ్మచారిణౌ తయోః క్రాంచయోః పక్షివిశేషయోః;
వ్యాధేన పులింజేన; అదర్శత్ అవశ్యత్; ఆకస్మికప్రత్యవభాసాం నిర్దేశుకావిర్భావాం;
అనుష్ఠాన భేదసా అనుష్ఠానభేదసా; స్వార్థికోఽణ్విశ్యయః; ఉదైరయత్
ఉచ్చరితవాత్.

† న మృదాం చయ ఇతి ప్రాచీనః పాఠః. అస్మిన్నాపే ప్రభవతీత్యత్ర వచన
విపరీతామక్షేతో నాస్తి.

ద్వి తీ యో ౭ జ్ఞః.

వ్యాధేన విధ్యమానమదర్శత్, ఆకస్మిక ప్రత్యవభాషాం దేవీం
వాచమన్యతీర్ణరూపామానుష్టుభేన ఛందసా పరిచ్ఛిన్నా
మభ్యుదైరయత్.

(౧) మా నిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వమగమశ్శాశ్వతీస్సమాః,

యత్క్రించమిథునా దేకమపధీః కామమోహితమ్, ఇతి.

వనదేవతా-(౨)చిత్రమామ్నాయాదన్యత్ర సూతనశ్శుందసామవతారః.

ఆ త్రేయీ—(౩)తేన ఖలు పునస్సమయేన తం భగవంతమావిర్భూతశబ్ద

బ్రహ్మప్రకాశ మృషిముపగమ్య భగవాన్ భూతభావనః పద్మయో

నిరవోచత్, ఋషే ప్రబుద్ధో వాగాత్తని, తత్ బ్రూహి రామచ

రితం, అవ్యాహతజ్యోతిర్హం తే చక్షుః ప్రతిభాతి, ఆద్యః

౧. మానిషాదేతి. ప్రతిష్ఠాం తు అమ గమః ఇతి పదచతుష్టయం నిషాదపక్షే
బోధ్యం ఏవం చ మాబోధ్యేగే అడాగమనిషేధ ఉపపద్యతే; ఆమేత్యన్య న విద్యతే
మా లక్ష్మీన్యస్యేతి విగ్రహేణ ఆలక్ష్మీకేతి నిషాదం ప్రతి మన్యుర్గమ్యతే! ఆకలిప భగ
వంతం ప్రతి రావణవధజనిత ప్రీత్యతిశయేన మా నిషాదేతి సలక్ష్మీకత్వ ప్రతిపాదనం;
మా లక్ష్మీర్నిషీదత్యస్మిన్నితి మానిషాదః; బాహుళకాదధికరణే ఘర్షణ; తస్య సంబుద్ధిః;
+ నిషేధార్థకమాశబ్దేనాడాగమనమర్థనం తు క్లిప్తం; ప్రతిష్ఠామాన్వదం; వ్యాధపక్షే
మాగమః న గచ్ఛేః; భగవత్పక్షే ఆగమః ప్రాప్తనానితి ధౌమ్యవ్యంజనార్థం లుప్తా
నిర్దేశః; సమాః పత్నరాత్; ఆత్యంతసంయోగే ద్వితీయా.

౨. అమ్నాయాద్వేదాత్;

౩. తేన సమయేన తేన కాలేన; భూతాని ప్రజాః భావయతి ఉత్పాదయ
తీతి విగ్రహః; పద్మం యోనిః భగవన్నాభీకమలకాతః; అనేన పూర్వోక్తభూతభావ
నత్వప్రయుక్తపరత్వశంకానిరాసః; ప్రబుద్ధోఽసి ప్రకృష్టప్రజ్ఞావాససి; వాగేవాత్మా

+ 'మా; ఆగమః. ప్రాప్నుహి; అత్ర నిషేధార్థకస్య మా శబ్దస్య ప్రయోగాత్.
'సమాబోధ్యేగే' ఇత్యడాగమప్రతిషేధో న. దుర్లుటవృత్తికారమతానుసారిణః. 'కేచిత్త్వి
మం సమాధిం దుర్లుటం మన్యమానాః ప్రతిష్ఠాం తు అమ! గమః; ఇతి పదాని ఛిన్దన్తి.
న విద్యతే; మా లక్ష్మీః; యస్య తత్సమ్బద్ధో ఆమేతి వ్యాచక్షతే చ. తదాత్వమశబ్దకల్ప
నస్య సవ్యాల్లేపసి తు శబ్దస్యాతిరేకో న శక్యసమాధానః 'మాఽస్మిన్ ఖలః ఖలః'
ఇత్యాది ప్రయోగసాంగత్యాయ తైరపి మానశబ్దోఽయం మాత్రపేక్షయా అనిలక్షణోఽం
గీకార్థ ఏవేతి; తత్పక్ష ఉపేక్షణీయ ఏవ' ఇతి కేచిద్వ్యాచక్షయః.

కవరసీత్యుక్త్వా తత్రైవాంతర్హితః, అథ భగవాన్ ప్రాచేతసః
ప్రథమం మనుష్యేషు శబ్దబ్రహ్మణస్తాదృశం వివర్తమితిహాసం
రామాయణమృషిః ప్రణినాయ.

వనదేవతా—హంత మండితస్సంసారః.

ఆత్రేయీ—తస్తాదవాచం తత్ర హి మహాసభ్యయనప్రత్యూహ ఇతి.

వనదేవతా—యుజ్యతే ౨.

ఆత్రేయీ—విశ్రాంతాస్తి భద్రే సంప్రత్యగస్త్యాశ్రమస్య పంథానం
బ్రూహి.

వనదేవతా—ఇతః పంచవతీమనుప్రవిశ్య గమ్యతామనేన గోదావరీ
తీరేణ.

ఆత్రేయీ—సబాష్పం అప్యేతత్తపోవనం ? అప్యేషా పంచవతీ ? అపి
సరిదియం గోదావరీ ? అప్యయం గిరిః ప్రస్తవణః ? అపి జనస్థానవన
దేవతావాసంతీ త్వం ?

వాసంతీ—అన్యేతత్సర్వం.

ఆత్రేయీ—హా వత్సే జానకి.

ప. స ఏష తే వల్లభశాఖనర్గః ప్రాసంగికీనాం విషయః కథానాం,

త్వాం నామశేషామపి దృశ్యమానః ప్రత్యక్షదృశ్యామివ నః కరోతి.
వాసంతీ—సభయం.

బ్రహ్మ జిస్తిక్ శబ్దబ్రహ్మణి ; వాచో వైపుల్యభిప్రాయకం బ్రహ్మత్వరూపణం ;
బ్రహ్మతత్త్వమేవ శబ్దరూపేణ భాతీత్యర్థ ఇతి కైయటమతానుసారిణః ; అవ్యాహత
జ్యోతిః అప్రతిహతప్రకాశం ; అర్థం ఋషిసంబంధియోగజం చక్షుర్నేత్రం జ్ఞాన
మితి ఫలితోఽర్థః, 'తత్సర్వం మత్ప్రసాదేన యథావత్సంప్రశ్యసి' ఇత్యాదిరామాయణే
ద్రష్టవ్యం ; అద్యః కవరసీత్యుక్త్వా అనుగృహ్య అంతర్హితః పరోక్షతాం గతః.

గీ. సభితి. దృశ్యమానః దృష్టివిషయీభూతః ; ప్రాసంగికీనాం ప్రసక్తానుప్రసక్త్యా
కాతానాం కథానాం ప్రశ్నప్రతిపచనరూపవాక్యసందర్భాణాం విషయః ప్రతిపాద్యః
వల్లభశాఖనాం స్వయం వర్ధితత్వాదత్యర్థప్రియతమవృక్షాణాం ; శాఖితి వచనం
కీశాకరగురు పయ కసీతతాలిపాయకం.

(స్వగతం) కథం నామ శేషామిత్యాహ.

(ప్రకాశమ్) ఆర్యే కిమత్యాహితం సీతాదేవ్యాః.

ఆత్రేయీ—న కేవలమత్యాహితం సాపవాదం చ

(కర్ణే ఏవమివ) (౧) వాసంతీ—అహహ దారుణో దైవనిర్ఘాతః,
ఇతి (మూర్ఛతి.)

ఆత్రేయీ—సమాశ్వసిహి ౨.

వాసంతీ—(౨)సమాశ్వసి హే ప్రియసఖ మహాభాగే ఈదృశస్తే నిర్మా
ణభాగః. హే రామభద్ర, అథవా అలం త్వయా. ఆర్యే ఆత్రేయీ!
కథయ అస్తాదరణ్యాత్పరిత్యజ్య వినివృత్తే లక్ష్యణే సీతాయాః
కింవృత్తమితి కాచిదాసీత్ప్రసృత్తిః?

ఆత్రేయీ—న హి ౨.

వాసంతీ—ఆః కష్టమార్యురుంధతీ వసిష్ఠాధిష్ఠితేషు రఘుగృహేషు
జీవంతీషు చ వృద్ధాసు రాజ్ఞీషు కథమిదం జాతం?

ఆత్రేయీ—(౩) ఋశ్యశృంగసత్రే గురుజనస్తదాసీత్. సంప్రతి పరిస
మాప్తం ద్వాదశవార్షికం సత్రం ఋశ్యశృంగేణ వివర్జితాస్సం
పూజ్యగురవః, తతో భగవత్యురుంధతీ నాహం వధూవిరహితా
మయోధ్యాం గమిష్యామిత్యాహ, తదేవ రామమాతృభి
రనుమోదితం, తదనురోధాద్భగవతో వసిష్ఠస్య పరిశ్రద్ధా,
యథా “వాల్మీకితపోవసం గత్వా తత్ర వత్స్వమి” ఇతి.

వాసంతీ—(౪) అయి స రాజా కిమాచారస్సంప్రతి?

౧. నిర్ఘాతః తీవ్రప్రహారః;

౨. నిర్మాణభాగః సృష్టిఫలం; కర్మణి ఘట్. అలం త్వయేతి. జనవాక్పిదానస్య
దుశ్మకత్వాదితి భావః. కిం వృత్తమితి. కిం నిష్పన్నమిత్యర్థః; ప్రవృత్తిర్వారా; ఆసీత్
అభూత్; కిమితి కాశ్వా యోజనీయం.

౩. సంప్రతి పరిసమాప్తమితి. ఇదమేవాభినంధాయ పూర్వోక్తవ్యాఖ్యానమితి
న విస్తర్తవ్యం; విధూవిరహితాం స్నుషావిరహితాం, తదనురోధాత్ తదనుసరణాత్;
శ్రద్ధానిశ్చయః.

౪. కిమాచారః కీడ్వశవ్యాపారయుక్తః.

ఆత్రేయీ—(౧) తేన రాజ్ఞా రాజక్రతౌ ప్రక్రాంతం. †

వాసంతీ—హా ధిక్పరిణీతమపి.

ఆత్రేయీ—శాంతం పాపం ౨.

వాసంతీ—కా తర్హి యజ్ఞే సహధర్మచారిణీ?

ఆత్రేయీ—హిరణ్మయీ సీతాప్రతికృతిః (గృహిణీకృతా.)

వాసంతీ—హంత భోః.

ప. వజ్రాదపి కిలోరాణి మృదూని కుసుమాదపి,

లోకోత్తరాణాం చతాంసి కోహి విజ్ఞాతుమర్హతి? ౬

ఆత్రేయీ—(౨)విసృష్టశ్చ వామదేవానుమంత్రితో మేధ్యాశ్వః, ప్రక్ష
ప్తాశ్చ యథాశాస్త్రం రక్షితారః, తేషామధిష్ఠితౌ చ లక్ష్మణా
త్తేజశ్చంద్రకేతుః దత్తదివ్యాస్త్రసంప్రదాయశ్చతురంగసాధ
నాన్వితోఽనుప్రహితః.

౧. రాజక్రతౌ రాజాసాధారణక్రతౌ క్రతురాజే వా అశ్వమేధే; రాజదంతౌ
దిత్వాత్పరనిపాతః; ప్రక్రాంతమితి భావే క్తః; సీతాయాః ప్రతికృతిః ప్రతిమా;
గృహిణీకృతా ధర్మపత్నికృతా.

౬. వజ్రాదపీతి. ఆయమాశయః; సిద్ధోమయాం సీతాయాం రామహృదయస్య
మృదుత్వమేవ స్వాభావికం; కతోరత్వం తు మూర్ఖలోకానుసరణార్థత్వాదంగతుక
మితి ప్రతికృతికరణాదవగమ్యత ఇతి; న చ 'యస్యభార్య విదురస్థా పతితా వ్యాధితా
పి వా; అనిచ్ఛుః ప్రతికూలా వా తస్యాః ప్రతివిధా క్రియే' తి స్మరణాత్ ప్రతికృతి
కరణం మృదుత్వానుపపాదకమితి వాచ్యం; తస్య పరిణయాంతరాశ్చ విషయత్వాత్
నిరవకాశ క్రియావిషయత్వాచ్చ అశ్వమేధాదేస్సావకాశత్వాత్ రామస్య పరిణయాం
తరశ్చక్తత్వాచ్చ; తస్మాత్ సీతాసదృశ ప్రతిమాకరణం మృదుత్వాపాదకమేవ; వితాదృశ
విచారసాధ్యత్వా త్కో హి విజ్ఞాతుమర్హతి? జ్ఞానస్వరూపయోగ్యతాపి దుర్లభేత్సర్థః;
అత్రాధాంతరన్యాసాలంకారిః.

౨. వామదేవీనానుమంత్రితః అనుజ్ఞాతః; వసిష్ఠానన్నిధానాదితి భావః; మే
ధ్యాశ్వః యజ్ఞియాశ్వః; యథాశాస్త్రం 'చతుశ్శతా రక్షంతి యజ్ఞస్యావిఘాతాయ'
త్యాది శాస్త్రమనతిలంఘ్య; అధిష్ఠితా నియామకః; అనుప్రహితః అనుప్రేషిణః.

† తేన రాజ్ఞా క్రతురశ్వమేధః ప్రక్రాంతః ఇత్యేవ ప్రాచీనపాతః.

వాసంతీ—సహర్షకాతుకాస్తం, కుమారలక్షణస్యాపి పుత్ర ఇతి మాత
ర్జీవామి.

ఆత్రేయీ—(౧) ఆత్రాంతరే బ్రాహ్మణేన మృతం పుత్రం నిక్షిప్త్య రాజ
ద్వారి సోరస్తాడమ బ్రహ్మణ్యముద్ఘోషితం.

వాసంతీ—తతః ౨.

ఆత్రేయీ—(౨) తతో న రాజాపచారమంతరేణ ప్రజాయామకాలమ్
త్యుశ్చరతీత్యాత్మదోషం నిరూపయతి కరుణామయే రామభద్రే
సహస్రై వాశరీరిణీ వాగుదచరత్.

ప. శంబూకో నామ వృషలః పృథివ్యాం తప్యతే తపః,
శీర్షచ్ఛేద్యస్యతే రామ తా హత్వా జీవయ ద్విజం. ౭
ఇతి, ఇత్యుపశ్రుత్య కృపాణపాణిర్విమానమధిగుహ్య సర్వా
దిశో విదిశశ్చ శూద్రతాపసాన్వేషణాయ జగత్పరిశ్రుతు
మారబ్ధః.

వాసంతీ—(౩) శంబూకో నామ శూద్రోఽథోముఖో ధూమపాఽస్మి
న్నేవ జనస్థానే తపశ్చరతి, తదపి రామభద్రః పునరిదం వనమలం
కుర్యాత్.

ఆత్రేయీ—భద్రే గమ్యతేఽథునా.

వాసంతీ—ఆర్యే ఆత్రేయి వనమస్తు, కతోరీభూతసుదివసః. తథాహి.

౧. ఆబ్రహ్మణ్యం. ఆబ్రహ్మణ్యమితి వచనం; ఉద్ఘోషితముచైపురచ్చరితం ;

౧. రాజాపచారం రాజదోషం; నిరూపయతి మిమాంసమానే కరుణామయే
పరమఃఖదుఃఖవత్త్వరూపానుకంపాప్రచురే; ఉదచరత్ ఉద్గతవతి.

౭. శంబూకఇతి. శంబూకమపి శంబుకమితి ద్విరూపాభిధానం; తపస్తప్యతే.
తపశ్చరతి; తప విశ్వర్యేవేతి తేజో దివాదిత్యాత్ శక్తౌ; † శీర్షచ్ఛేద్యః శిరశ్శేదార్హః;
శీర్షచ్ఛేద్యాద్యచ్ఛేత్కుపసంఖ్యానాద్యత్ దిశః స్వాచ్యదయః; విదిశః అగ్నేయ్యాదయః.

౩. తత్ తస్మాత్; అప్యలంకుర్యాదిత్యన్వయః; సంభాననాయామపిశబ్దః.

† చింత్యమిదం; ప్రకృతే విశ్వర్యార్థాఽమోగాత్; కింతు జనసంతాపే ఇత్య
స్తాత్ తపస్తపః కర్తృక నైవేత్యనేన కర్తవ్యవధానిదేశాత్కర్తృకర్తృ లటి యగాత్తనే
వదే; కర్తృకర్తరితపేర్దన్వయః; తపస్తప్యతే అర్ధయతీత్యర్థః.

ప. కంఠూలద్విపగండపిండకషణాకంపేన సంపాలిభిః
 ఘర్షస్రంసితబంధనైస్సృకుసుమైరర్పంతి గోదావరీం,
 ఛాయాపస్కిరమాణవిష్కిరముఖవ్యాకృప్తకీటత్వచః
 కూజశ్లాగ్ంతకపోతకుక్కుటకులూః కూలే కులాయద్రుమాః.

ర. కంఠూలేత్యాది. కంఠూమతాం ద్విపగండపిండానాం పిండాకారకరికపా
 లానాం కషణేన సంఘటనయా ఆకంపేన ఆత్యర్థచలనేన సంపతంతీతి సంపాలినః తథా
 విధైః ఘర్షణ నిదాఘాష్ట్యేన స్రంసితబంధనైశ్శిథిలితవృంతైః ఛాయాయామనాతపే
 అపస్కిరమాణా భక్షార్థం చంచా భూమిం విలిఖంతః; కిరలేర్హర్షజీవికా కులాయకర
 జేష్టిలి వాచ్యం; అపాచ్ఛతుషుచ్ఛకునిష్ఠ్యలేఖనే; ఇత్యాఖ్యాం తజ్ నుటా; తథా
 విధానాం విష్కిరాణాం వయసాం ముఖైర్వ్యాకృప్తైః కీటత్వకీ యేష్టిలి విగ్రహః;
 కపోతాః పారావతాః కుక్కుటాశ్చరణాయుధాః లేహం కులాని కూజంతి క్లాంతా
 ని చ యేష్టిలి విగ్రహః; కూలే తీరవర్తిన ఇత్యర్థః; కులాయద్రుమాః పక్షినిడయుక్త
 పృత్యైః స్వకుసుమైర్గోదావరీమర్పంతి పూజయంతీతి సంబంధః; † అత్ర పృక్షవర్ణ
 నయా వైదికశిరోమణీనాం గృహమేధినాం మధ్యాన్నకాలవృత్తాంతః స్వసంపాదిత
 శుద్ధద్రవ్యైర్గృహతృప్తాభిసత్కారాదిః ప్రతీయతే; తథాపి; స్వకుసుమైః గోదావరీ
 మర్పంతీత్యనేన స్వకీయపుణ్యోపనకభోగ్యద్రవ్యైరస్సేవ్యైశ్చ తిస్థితీహేతుభూతాం
 దేవతాం పూజయంతీతి ప్రతీయతే; కంఠూలేత్యాది విశేషణేన ద్రవ్యాణాం దురూహ
 కాస్త్రాధిసందేహనిర్దియార్థముపపన్నైస్తత్కృతోపదేశవివృత్తసంశయతయా సంతృప్తై
 ర్భూమిపతిభిస్సమర్పితత్వం ప్రతీయతే. ఘర్షస్రంసితేత్యనేన లేహం కషాయే కర్మభిః
 పక్ష్యే నివృత్తకామలభాదితయా ద్రవ్యాణాం దేవతారాధనాయాప్రతిపాతప్రదానం
 ప్రతీయతే; ఛాయాపస్కిరమాణేత్యనేన లేహం గృహేష్వతిథయస్వయమాగత్య
 భోజ్యాని భుంజత ఇతి ప్రతీయతే; కూజశ్లాగ్ంతేత్యనేన లేహం మధ్యాన్నకాల
 ప్రయుక్తక్రాంతియుక్తనానాకాఖ్యాధ్యేతృనానావటుసమాజపాష్కల్యం ప్రతీయతే;
 కులాయేత్యనేన లేహమునేకకుటుంబభరణం ప్రతీయత ఇతి సహృదయా విదాం
 కుర్వంతః; అత్ర కుసుమపతనస్య గోదావరీపూజాతోవ్యేత్యై కృతా; సా చ గమ్యా
 వాచకశబ్దప్రయోగాభివాత్.

† అత్రాధాస్తరధ్వనిం కేచిదాచక్షతే. న తావచ్ఛబ్ద శక్త్యాఽర్థశక్త్యా వేతి ధ్వని
 మార్గదత్తవృత్తస్థివ సహృదయాః ప్రప్తవ్యాః ఇతి కేచిత్ ప్రకృతశ్శలే ధ్వన్యర్థం
 నాభ్యుపయన్తి.

ఇతి (౧) (పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతే) — శుద్ధవిష్కంభః.

(౨) తతః ప్రవిశతి పుష్పకస్థసదయోద్యతఖడ్గో రామః ౨.
ప. రే హస్త దక్షిణ మృతస్య శిశోద్విజస్య

జీవాతవే విసృజ శూద్రమునౌ కృపాణం,

రామస్య గాత్రమసి నిర్భరగర్భఖిన్న

సీతావివాసనపటాః కరుణా కుతస్తే?

౯

(౩) కథంచిత్రప్రహృత్య. కృతం రామసదృశం కర్త, అపి సజీవే
ద్బాప్రహృత్యపుత్రః?

అత్ర భగవతః కేనాపీత్యారభ్యాయమధ్యయనప్రత్యూహ ఇత్యంతేనాష్ట
వక్రప్రవేశాల్లత్యస్య సీతావనప్రావణేనాలత్యస్య బీజసోద్యేదాత్పరిముఖసంధిరయం;
'లత్యాలత్యస్య బీజస్య వ్యక్తిః ప్రతిముఖం మతమి' త్యుక్తేః అప్యేతత్తపోవనమిత్యా
రభ్య దృష్టనప్తపదార్థానుసరణయాః పరిసర్వ ఉక్తః; హా రామభద్రేతి ప్రముఖనిష్ఠర
వచనరూపం వజ్రముక్తం; సీతాప్రతికృతిరిత్యాది నా అరురాగ ప్రకాశనరూపః ప్రగమ
ఉక్తః; వజ్రాదపీత్యత్రారభ్యవశమనాత్మకశ్చమ ఉక్తః; విసృజ్యచ వామదేవాను
మంత్రిత ఇత్యారభ్య జనుస్థానే ఏవ తవశ్చరతీత్యంతేన బ్రాహ్మణక్షత్రియశూద్రాణాం
కీర్తనాద్వర్ణనంహార ఉక్తః.

౧. నిష్క్రాంతే ఇతి. ఇయం చూళికాతదమక్తం; 'నేపథ్యాంతస్థితైః పాత్రై
శ్చూళికార్థస్య సూచనే' తి.

౨. సదయేత్యాది; ఉద్యతః ఉన్నమితః.

౯. రేహస్తేత్యాది. రే దక్షిణ హస్త అలిసవ్యహస్త; కృపాణం ఖడ్గం విసృజ
విముంచ; నిర్భరః పూర్ణః వివాసనం నిష్కాసనం; పటాః త్యజేన ఛత్తనా పరిదదా
మిత్యేతద్వివక్షితం; అత్ర విధ్యులంకారముదాజహార కువలయానందకారః.

౩. కథంచిత్రప్రహృత్య ప్రక్షిప్య; * ఇదం చింత్యం; దూరాధ్యానం పథమిత్యా
రభ్య ఏతాన్యుద్వేగకారిత్యాత్ప్రయోగానుచితాని హీతి నిషేధాత్; అత్రానిష్ట వస్తు

† ఇదం చింత్యం; తతః ప్రవిశతి వనదేవతేత్యనేనాదావేవ వనదేవతాయా
అపి ప్రవేశకథనేన కస్యాపి పాత్రస్య నేపథ్యగతత్వాభావాత్; కింతు శుద్ధవిష్కంభ
ఇతి మూలాక్తమేవ సాధు.

* 'అత్ర కేచిత్'. 'దూరాధ్యానం పథం యద్ధం రాజ్యదేవాదివిష్టవమ్; సంరోధం
భోజనం స్నానం సురకం చానులేపవమ్, అంబరగ్రహణాదీని ప్రత్యక్షాణి న నిర్ధీయే'

(ప్రవిశ్య) దివ్యపురుషః జయతు జయతు దేవః.

ప. దత్తాధయే త్వయి యమాదపి దండధారే

సంజీవితశ్శిశురయం మమ చేయమృద్ధిః,

శంబూక ఏష శిరసా చరణౌ సతస్త్రే

సత్సంగజాని నిధనాన్యపి తారయంతి.

౧౦

రామః—(౧)ద్వయమపి ప్రియం నః, తదనుభూయతాముగ్రస్య తపసః
పరిపాకః.

ప. యత్రానందాశ్చ మోదాశ్చ యత్ర పుణ్యా హి సంపదః,

వై రాజా నామ తే లోకా స్తైజసాస్సంతు తే శివాః.

౧౧

విక్షేపాద్విధూననం నామ సంధ్యంగం; రామసదృశం కర్మ న తు దశరథసదృశం; దశ
రథో హ్యబుద్ధిపూర్వకం శూద్రతాపసవధం కృతవాక్ అహం తు బుద్ధిపూర్వకం శూద్ర
తాపసవధం కృతవాక్; తథా చ 'పితుశ్శతగుణం పుత్ర' ఇతి న్యాయో దోషవిషయో
జాత ఇతి స్వోపాలంభ ఇహ వ్యజ్యతే. అపి స జీవేత్. అపిస్సంభావనాయాం; అశరీర
వాణ్యా శిశుజీవననిశ్చయేఽపి పాపకవచనేన సీతాయా నిర్దోషత్వనిశ్చయేఽపి ఫలా
భావవత్ స్త్రీయదైవవిపర్యయేణాత్రాపి తథా స్యాదిత్యాశయః. ప్రవిశ్య దివ్యపురుషః.
శంబూకశరీరం విహాయేతి శేషః.

౧౦. యమాదపి దత్తాధయే త్వయి దండధారే సతీత్యన్వయః; యమహేతుక
భయనివృత్తిదాతరి త్వయి మమ శాసితరి సతీత్యర్థః; ఆసౌ శిశుః బుద్ధిస్థో బ్రాహ్మణ
శిశుః. నిధనాని మరణాని తారయంతి, సంసారాద్ధిమితి శేషః.

౧. పరిపాకః ఫలం.

౧౧. యత్రేతి. ఆనందా ఆత్మానుభవజన్యాః హర్షాః; మోదాః దివ్యవిష
యానుభవజన్యా హర్షాః; సమృద్ధిః అణిమాదివిభూతయః వై రాజానామ వై రాజా ఇతి
ప్రసిద్ధాః.

ఇత్యనుశాసనవిరోధాద్విస్తర్యమిదమిత్యాచక్షతే పథాదీనామజ్ఞేషు న్యాసే తదభిన
యస్య వైరస్యాధాయకతాభిప్రాయజైవ లాక్షణికానాం నిషేధార్థస్య చాత్ర వధ్య
ప్రవేశానుక్తిమాత్రేణ వారణాత్; ప్రకృతప్రహరోక్తేరాకాశే ఖడ్గవిచ్ఛరణమాత్రే
ణాభినేయత్వాచ్చ న కశ్చిద్దోషః; పథ్యప్రవేశాభావేఽపి పథక్రియాజన్యగాత్రచ్ఛేదక్ష
తజక్షరణాదీనాం ఘృణాహేతునాం ప్రత్యక్షత్వం తాదృశమేవ యోగదృశామితి
విరమ్యతే' ఇతి ప్రకృతేదంగోచరవిచారే ప్రకృతవాఖ్యాత్యసందర్శితే విమనాయస్తే
శేనన గమికస శమాః.

శంబూకః —(౧) యుష్మత్ప్రసాదోసాదాన ఏష మహిమా, కిమత్ర త
పోభ్యః? అథవా మహదుపకృతం తపసా.

ప. అన్వేష్టనోఽయదపి భువనే లోకనాథశ్శరణోఽ
మామన్విష్యన్నిహ వృషలకం యోజనానాం శతాని,
క్రాంతౌ ప్రాప్తస్య ఇహ తపసాం సంప్రసాదోఽన్యథా చే
త్క్వయోధ్యాయాః పునరుపగమో దండకాయాం వనే వః?

రామః—కిం నామ దండకేయం? సర్వతోఽపలలోక్య.

౧. యుష్మత్ప్రసాదేతి. 'ధాతుః ప్రసాదాన్తహిమానమితా' ఇతి శ్రుతిః
ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే; కిమత్ర తపోభ్యః తపోహేతుకం కిమత్రేత్యర్థః; అథ వా మహదుప
కృతం తపసా; తపఃకర్తుతో మహాపకార ఇత్యర్థః.

౧౨. తమవపాదయతి-అన్వేష్టప్యఇతి.యదపీతి ప్రసిద్ధవన్నిదేశాల్ 'సోఽన్వేష్ట
ప్య' ఇతి శ్రుతిః ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే; అనేన కారణత్వమప్యుక్తం; 'కారణం తు ధ్యేయ'
ఇతి శ్రుతేః; న కేవలం ప్రధానహిరణ్యగర్భాదివత్కారణత్వం; కింతు నిరుపాధికస్వా
మిత్వసహకృతమిత్యాహ-లోకనాథ ఇతి. ఏష సర్వభూతాధిపతిరిత్యాదిశ్రుతయః
ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే; భూర్భూతాన్వేష్టప్యత్వాది ఫలమాహ-శరణ్యఇతి. ఏష సర్వభూత
పాల ఇత్యాదిశ్రుతయః ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే; 'న హి పాలనసామర్థ్యమృతే సర్వేత్వరం
హరి' మిత్యుపబృంహణాల్ హరహిరణ్యగర్భాదీనాం రక్షకత్వశంకానిరాసః ఇదం చ
ఘంటాకర్ణాదివిషయే స్పష్టం. వృషలకం. అజ్ఞాతో వృషలో వృషలకః అజ్ఞాతే కప్ర
త్యయః; అనేన ప్రయాసతోఽన్వేషణీయత్వం స్పష్ట సూచ్యతే; అన్విష్యక్ న తు
చారాదినాన్వేషయన్నిత్యర్థః. యోజనానాం శతాని. -అయోధ్యాదండకయోర్లోజ
నేయత్రానిశ్చయేఽప్రేవముక్తిః కృత్సన్నభూమండలాన్వేషణానంతరమత్ర ప్రాప్త ఇతి
సూచయతి; తస్మాలం తు పృథివ్యాం తప్యత ఇత్యకరీరవాణ్యాః పృథివ్యామితి సామా
న్యోక్తిః. ప్రాప్తః న తు మాం తత్ర దూతైః ప్రాపితవానిత్యర్థః; పృషళకమిత్యత్ర
పృషం ధర్మం బునాతీతి పృషళ ఇతి పుష్పత్వత్వా 'శుక్రాహ శూద్రస్యేతి స్మృత్యుక్త
స్వధర్మచ్ఛేదేన స్వతంత్రతపశ్చరణరూపస్వదోషకథనం వివక్షితం; తపసాం సంప్ర
సాదః తపఃకృతానుగ్రహః; పునరిత్యనేన భూర్వపనవిలోకనస్పృహయాన్యథాసిద్ధి
ర్వాఙ్మతితా; వనవదం దండకాయామపి గహనప్రదేశత్వసూచనార్థం; ఏవం సర్వప్రకారే
ణాపి దుర్ఘటభవదాగమనసంఘటకత్వాత్తపసాం సమ్యక్ప్రసాద ఇతి భావః.

సీమానః ప్రదరోదరేషు విరళస్వచ్ఛాంభసో యా స్వయం
తృప్త్యధ్విః ప్రతిసూర్యకైరజగరస్వేదద్రవః పీయతే. ౧౫
రామః—ప. పశ్యామి చ జనస్థానం భూతపూర్వభరాలయం,

ప్రత్యక్షానివ వృత్తాంతాః పూర్వాననుభవామి చ. ౧౬

(౧) (సర్వతోఽవలోక్య)సర్వథా ప్రియారామా హి వై దేహ్యా
సీత్, ఏతాని నామ కాంతారాణి. కిమతఃపరం భయానకం
స్వాత్ ? (సాస్త్రం)

ప. త్వయా సహ నివత్స్యామి వనేషు మధుగంధిషు,
ఇతి హరమలైవాసౌ స్నేహస్తస్యాస్తు తాదృశః. ౧౭

న కించిదపి కుర్వాణస్తాస్మైర్దుఃఖాన్యపోహతి,

తత్తస్య కిమపి ద్రవ్యం యో హి యస్య ప్రియో జనః. ౧౮

కూన్యా ఇత్యర్థః. 'మాజ అప్యక్తే శబ్దే' ఇత్యస్తాద్భావే ఘోః ప్రత్యయః; సత్త్వానం
జంతూనాం; ప్రదరోదరాణి భూవిదారమథ్యాని; ప్రతిసూర్యకైః వక్రకృతలసకైః.

౧౬. పశ్యామితి. భూతపూర్వో యః భరాలయస్తథావిధమిత్యర్థః; పూర్వం
భూతో భూతపూర్వః సఖరస్యాలయో గృహం యస్మిన్నితి వా; ప్రత్యక్షానివ పురో
వర్తమానానివ; అనుభవామి స్మృతివైశద్యేన సాక్షాత్కరోమి.

౧. కాంతారాణి దుర్గమవర్తాని; భయానకం భయజనకం.

౧౭. త్వయేతి. మధు చ గంధశ్చాత్రస్త ఇతి మధుగంధీని లేమ; ఇహ కాంతా
రేషు అరమలైవ ప్రితిం ప్రాప్తవల్నేవ; కుత ఇత్యతః—స్నేహస్తస్యాస్తు తాదృశ ఇతి.
'హృదయం లేవ జానాతి ప్రితియోగం పరస్పర'మిత్యుక్తరీత్యా పరిచ్ఛదాతీక ఇత్యర్థః.

౧౮. న కించిదపి. యస్య ప్రియః ప్రితిమాన్ ప్రితివిషయో నా యో జనః
కించిదపి న కుర్వాణస్యన్ కించిత్కార్యలేశీనాపి శూన్యస్యన్ సౌఖ్యైః స్వీయసుఖైః
కరణైః దుఃఖాన్యపోహతి దుఃఖాని నాశయతి; తల్ దుఃఖనాశహేతుభూతో జనః,
విధేయప్రాధాన్యాన్నపుంసకత్వం: తస్యాపోహనీయదుఃఖవతః పురుషస్య కిమపి విలక్షణం
ద్రవ్యం భవ్యవస్తు; 'ద్రవ్యం చ భవ్యే' ఇత్యనుశాసనాత్; యద్వా సౌఖ్యైరితి ఇత్థం
భూతలక్షణే తృప్తీయా; తథా చ సౌఖ్యైర్విశిష్టః సుఖతః ప్రియః ఇష్టః యో జనో
యస్య కించిదపి న కుర్వాణః స్వరూపాలిలేశీవ్యాపారలేశేన శూన్యస్యన్ దుఃఖాన్యపో
హతి, తదిత్యాది పూర్వవత్; దుఃఖనివృత్తిహేతువ్యాపారలేశశూన్యస్సన్నపి స్వీయసుఖ
విశిష్టో యస్యరూపేణైవ దుఃఖనివృత్తిం ప్రతి కారణం తం ప్రతి తస్య నిస్తుద్రవః
త్వమితి భావః. ఏవం చ అహం సీతావిషయ కించిత్కార్యలేశశూన్యోఽపి సుఖతస్యన్
తదుఃఖనివర్తక ఇతి కాంతారాగమనంయుక్తమేవేతి హృదయస్థితోఽర్థః.

శంబూకః—(౧)తదలమేభిర్దురాసదైః పరిదేవనైః, తథైతాని మదక
లమయూరకంతకోమలచ్ఛవిభిరవకీర్ణాని పర్యంతైరవిరళనివిష్టనీల
బహుళచ్ఛాయాతరుషండమండితాని అసంభ్రాంతవివిధమృగ
యూథాని పశ్యతు మహాభాగః ప్రశాంతగంభీరాణి మహార
ణ్యాని.

ప. ఇహ సమదశకుంతాక్రాంతవానీరముక్త
ప్రసవసురభిశీతస్వచ్ఛతోయా వహంతి,
ఫలభరపరిణామశ్యామజంబూనికుంజ
ఫలనముఖరభూరిస్తోతస్తో నిర్ఘ్నిరిణ్యాః. ౧౯

ప. దధతి కుహరభాజామత్ర భల్లూకయూనా
మనురసితగురూణి స్త్యానమంబూకృతాని,
శిశిరకటుకషాయస్త్యానయతే సల్లకీనా
మిభదళితవికీర్ణగ్రంథినిష్యందగంధః. ౨౦

రామః—(౨) సవాక్షస్సంభం. * భద్ర శివాస్తే పంథానో దేవయానాః,
ప్రదయస్వ పుణ్యేభ్యో లోకేభ్యః

౧. పర్యంతైః అధ్యర్ణప్రదేతైః; ఛాయాతరవః, ఛాయాప్రధానకరవః ప్రశాంతాని అనుద్వేగజనకాని.

౧౯. ఇహంతి. శకుంతాః పక్షిణాః; వానీరాః వేతనవృక్షవిశేషాః; ముఖరాణి శబ్దపూరి భూరిణి స్తోతాంసి యాసు తాః.

౨౦. దధతీతి. కుహరభాజాం గుహవర్తినాం భల్లూకయూనాం తరుణబు
క్షాణాం అనురసితేన అనురణితేన గురూణి మహంతి అంబూకృతాని నిష్ఠీవనశబ్దాః
స్త్యానం వృద్ధిం దధతి భజంతి; నిష్యందః స్వరసద్రవః, స్త్యానయతే వర్ధతే; † కర్తవ్యు
హశే ఆత్మ నేపదం.

౨. దేవయానాః దేవయాననామకాః. లే చ అగ్నిర్జ్యోతిరహశ్శుక్తవృక్షాసా

* ఆత్మ, భద్ర శివాస్తే పంథానః; ప్రతిపద్యస్వ దేవయానం పుణ్యేభ్యో లోకే
భ్యః; ఇతి సాంప్రదాయకః పాఠః.

† చింత్యమిదమ్; క్రియావినిమయాభావత్; కింతు కర్తకర్తర్యాత్మనేపదమితి
లేఖకుం యుక్తమ్.

శంబూకః—యావత్పురాణ బ్రహ్మవాదినమగస్త్యమభివాద్య శాశ్వతం
పదం ప్రవిశామీతి (నిష్కాంతః)

రామః—ప. ఏతత్పునర్వనమహో కథమద్య దృష్టం?

యస్మిన్నభూమ చిరమేవ పురా వసంతః,

ఆరణ్యకాశ్చ గృహిణాశ్చ రతాస్పృధర్తే

సాంసారికేషు విషయేషు వయం రసజ్ఞాః.

౨౧

ప. ఏతే త ఏవ గిరయో విరువన్త యూరా

స్తాన్దేవ మత్తహరిణాని వనస్థలాని,

ఆమంజువంజుశలతాని చ తాన్యమాని

నీరంద్రనీపనిచుళాని సరిత్తటాని.

౨౨

ప. మేఘమాలేవ యశ్చాయమారాదివ విభావ్యతే,

గిరిః ప్రప్రవణో నామ యత్ర గోదావరీ నదీ.

౨౩

ప. అన్యైవాసీన్తహతి శిఖరే గృధ్ర రాజస్య వాస

స్థస్యాధస్తాద్వయమపి రతాన్దేషు వర్ణోటజేషు,

గోదావర్యాగి పయసి వితతశ్యామలానోకమాశ్రీ

రంతః కూజన్ముఖరశకునో యత్ర రమ్యో వనాంతః.

౨౪

(౧) అత్రైవ సా పంచవటీ. యత్ర చిరనివాసేన వివిధవిస్త్రం

భసాక్షిణః ప్రదేశాః ప్రియాయాః ప్రియసఖి చ వాసంతీ

ఉత్తరాయణమిత్యుక్తాః. లోకేభ్యః. లోకాననుభవితం ప్రదయస్వ అకాశేన గచ్ఛ; 'దీప్తిహాయసా గతే'.

౨౧. గృహిణః గృహమేధినః; సాంసారికేషు జన్మఫలభూలేషు.

౨౨. ఏతత్సరి. విరువన్త యూరాః కూజన్త యూరాః.

౨౩. మేఘమాలేలి. మేఘమాలేవ మేఘపక్షిన్తదృశో యః పురోవర్తీ పదార్థః.

ఆరాదివ సమీపస్థ ఇవ విభావ్యతే జ్ఞాయతే అయం పురోవర్తీ పదార్థః యత్ర గిరౌ
గోదావరీనదీ ప్రప్రవణో నామ గిరిః.

౨౪. అన్యేలి. ముఖరశకునః కూజత్పక్షియుక్తః అతఏవాంతః కూజన్ స్వయం
కూజన్నివ స్థితః.

౧. విస్త్రంభాః సైవరవిలాసాః.

నామ వనదేవతా ప్రతివసతి, తత్కిమిదమాపతితమద్య రామ
హతకస్య?

సంప్రతి హి—స. చిరాద్వేగారంభీ ప్రసృత ఇవ తీవ్రో విషరసః
కుతశ్చిత్సంవేగాత్ప్రచల ఇవ శల్యస్య శకలః,
వ్రణో యాథగ్రంథిస్సున్నతిత ఇవ హృన్వర్తణిపునః
ఘనీభూతశ్శోకో వికలయతి మాం నూతన ఇవ. ౨౫
తథాపి తాః పూర్వసుహృదో భూమిభాగాః పశ్యామి,
(నిరూప్య) (౧) అహో అనవస్థితో భూతసన్ని వేశః.

† ప. పురా యత్ర స్తోతః పులినమధునా తత్ర సరితాం
విపర్యాసం యాతో ఘనవిరళభావః క్షీతిరుహం,

౨౫. చిరాదితి. తీవ్రః స్వర్ణదళాయామపి దుస్సహః అనేనాజ్ఞాతస్వర్ణవిషవిశేష
షవ్యావృత్తిః; చిరాత్ భూయాంసు కాలం శమిత్వా వేగం వేదనాశ్రేణ్యం ఆరభతే
ఉత్పాదయతీతి వేగరమ్భి. అనేన పూర్వోక్తవిషవిశేషవ్యావృత్తిః; ప్రసృతః యత్రాం
గుల్యాదా స్వర్ణస్తతోఽన్యత్ర సర్వాంగేషు శ్వయంభుదళనాదినా దుస్సహప్రసరణః
యో విషరసః తాదృశ ఇశ్యుర్థః; రసశబ్దేన విహతత్వో వివక్షితః; కుతశ్చిత్ యస్తా
త్కస్తాచ్చిత్ సంవేగాత్ సంభ్రమానిజన్యాభిహతాత్ ప్రచలః శల్యస్య బాణాద్య
గ్రస్య శకల ఇవ ఖంఠ ఇవ స్థితః; స హి మరణభయాదనుద్భృత ఏవ తిష్ఠతి; రూఢాః
ప్రాదుర్భూతాః గ్రంథయ ఉపప్రణా యస్తా త్స కఠోక్తః; స్ఫుటితః దళితః హృన్వ
ర్తణి వ్రణ ఇవ హృదయమర్తవృత్తి వ్రణసదృశః; క్వాచిత్కస్వర్ణసారస్వత్రికప్రసర
ణాభ్యాం ప్రథమదృష్టాంతః; ప్రతికార్యత్వశంకావ్యుదాసాయ ద్వితీయః; న్వల్పకాలత్వ
వ్యావృత్తయే తృతీయః. విశేషమాహ-నూతన ఇవేతి. వికలయతి హాస్యం కరోతి.

౧. అనవస్థితో భూతసన్ని వేశః అనియతా సృజ్యపదార్థస్థితిః.

౨౬. పురేతి. బహోః కాలాద్దృష్టం. బహుకాలమదృష్టా దృష్టం † ల్యబ్ధోఽపే

† అహో అనవస్థితో భూమిసన్ని వేశ ఇతి ప్రాచీనపాఠః; ఆయమేవ యుక్తః,
పక్ష్యమాణోక్తేన శబ్దేన సమర్థయ్యమాణత్వాత్.

• † బహుకాలమతిక్రమ్య దృష్టమితి యుక్తం; అదృష్టేత్యస్య ల్యబంతత్వాభా
వాత్; కించ; ల్యబంతస్య లోపే ల్యప్సృక్పత్సర్థనిరూపితకర్తవ్యాచకాదధికరణవాచ

బహోర్బుష్టం కాలాదపరమివ మన్యే వసమిదం

నివేశశ్చైలానాం తదిదమితి బుద్ధిం ద్రథయతి.

౨౬

హంత పరిహారంతమపి మామితః పంచవటీస్నేహో బలాత్కర్ష
తీవ. (సకరుణం.)

ప. యస్యాం లే దివసా స్తయా సహ మయా నీతా యథా స్వే గృహే

యత్సంబంధికథాభిరేవ సతతం దీర్ఘాభిరాస్థీయత,

ఏకస్సంప్రతి నాశితప్రియతమస్తామేవ పాపః కథం

రామః పంచవటీం విలోకయతు వా గచ్ఛత్సంభావ్య వా? ౨౭

పంచమీ; యద్వా పూర్వదర్శనకాలబహువిప్రకృష్టకాలే దృష్టం; సప్రమాపంచమ్య
వితి పంచమీ † తదిదమితి బుద్ధిం ప్రత్యభిజ్ఞాం; అత్ర ప్రస్తుతవసప్రతాంతవర్ణనాద
ప్రస్తుతప్రాణికుటుంబోపచయూపచయపరిస్థితిరితి కువలయానందకారః.

౨౭. యస్యామితి. స్వే గృహే యథా యస్యాం లే దివసా నీతాః నిరుపక్ష
వత్సరామణీయకాదిభిః స్వగృహతుల్యాయాం పంచవట్కాయాం లే దివసా నీతా అతివా
హితాః; న కేవలం రాత్రయో నీతాః కింతు దివసా అపి నీతా ఇతి దివసపదేన వ్యజ్యతే;
లేన స్వగృహపేక్షయా చైలక్షణ్యమపి పంచవట్కాయాం; తత్ర హి రాజ్యకంఠాదినా
వివసేషు న సహవస్థానం ఘటతే. యత్సంబంధికథాభిరేవ కర్తృభిరాస్థీయత తస్థి;
భావే లజ్ఞః; ఏవకారేణ వాగ్వాప్యపారాంతరప్రతిషేధః యత్కథాభిరిత్యనుక్త్యా
యత్సంబంధికథాభిరిత్యక్తేః పంచవటీపరిసరవర్తనామపి రామణీయకం వ్యజ్యతే;
అత్ర; 'స్తరక' కమలపత్రాక్షీం రామస్సంభావ్యముపాగమ'దిత్యుక్తరీత్యా సర్వకాలబుద్ధి
స్థత్వాత్తయేత్యుక్తం; తామేవ న తు యాం కాంచితిత్వార్థః; వియోగే హి రమణీయ
వస్తుదర్శనమాత్రం దుస్సహం కింపునస్సహానుభూతరమణీయవస్తుదర్శనమితి; ఏకః
కేవలః స్త్రీసూన్య ఇతి భావః; నను రాజ్యాశ్శుద్ధాంత ఏవ స్థిత్యర్థాయాః కథం సహాగ
మనం ఘటేత పురం ప్రతి గమనే సులభమేవ తద్దర్శనమితి కిమహాత్మాహితమిత్యత్రాహ—
నాశితప్రియతమ ఇతి నాశితత్వమపి దైవాధీనం చేత్కథంచితప్రహేయతైవ న తు
కాచ్చ పంచమీ భవతీతి; 'ల్లబ్ధోపే' ఇతి వచనసార్వార్థః; ప్రకృతే చ కాలస్య న
కర్తృత్వం కింతు వసన్యైవేతి ల్యబ్ధోపే ఇత్యస్యాప్రవృత్తేః.

† ఇదం చిత్త్యమి; కాలస్య కారకశక్తిద్వయమధ్యస్థత్వాభావత్. యథా అద్య
భుక్తాయం ద్వ్యహద్యోక్త ఇత్యాదౌ.

శంబూకః—(ప్రవిశ్య) (౧) జయతు దేవః, భగవానగస్త్యో మత్తశ్చు
తత్వత్సన్నిధానస్తామాహ- పరికల్పితావతరణమంగళా ప్రతీ
క్షితే వత్సలా లోపాముద్రా సర్వే చ మహర్షయః. తదేహి
సంభావయాస్తాః, అథ ప్రజవినా పుష్పకేణ స్వదేశముపగమ్యా
శ్వమేధే సజ్జో భవిష్యసి.

రామః—(౨)పుష్పకం ప్రవర్తయత్, భగవతి పంచవటి! గురుజనోపరో
ధాత్ ఊణం ఊమ్యతామతిక్రమో రామస్య.

శంబూకః—దేవ పశ్య పశ్య.

ప. గుంజత్కుంజకుటీరకౌశికఘటాఘూత్కారవత్క్రిచక

స్తంబాడంబరమూకమౌకులికులః క్రాంచావతోఽయం గిరిః,

తథా. కింతు మదధీనవివ నాశ ఇతి దుఃఖాలికయో ణిచా వ్యజ్యతే; నను తస్మి
యత్ర నా తత్రైవ గమ్యతామిత్యత్రాహ-పాప ఇతి. మరణప్రతిబంధకపాపవానిత్యర్థః.
'తథాప్రేవప్రాణస్ఫురతి న తు పాపా విరమతీ'త్యుక్తేః; ఆసంభావ్య ఆనమ్నన్య;
రామః పంచవటిం విలోకయతు వేత్యన్యాదృశతైల్యా సర్వథా న మత్స్వరూపాను
రూపం విలోకనమసంభావ్యగమనం వేతి వ్యజ్యతే; సంప్రతి నాశితప్రియతమఇత్యనేనార్ద్ర)
దుఃఖత్వం వ్యజ్యతే; సర్వథా ప్రియారామేత్యారభ్య ఏతద్దోఘకపర్యంతం అనురాగ
ప్రకాశవిశిష్టవచనరూపం పుష్పం నామ సంధ్యంగముక్తం.

౧. మత్తశ్చుతత్వత్సన్నిధానః, సన్నిధానం సామీప్యం; మత్త ఇతి పంచమ్యా
రామాగమనాఖ్యాతుగివ్యపురుషస్యాగస్త్యం ప్రతి గురుప్రాయత్వం కవేరభిమతమితి
వ్యజ్యతే; 'ఆఖ్యాతోపయోగ' ఇతి పంచమీవిధానాత్; అవతరణమంగళం నీరా
జనాదికం; లోపాముద్రా అగస్త్యపత్నీ; ప్రతీక్షితే కృతక్షణా లిప్తతి త్యక్తాన్యవ్యా
పారా లిప్తతీత్యర్థః. ప్రజవినా ప్రకృప్తవేగవతా, ఏకదేశినేతి జ్ఞాపకాత్సర్వధార
యాదినిః.

౨. ప్రవర్తయత్ గమయత్; గురుజనస్యాగస్త్యదేః ఉపరోధాదనుసరణాద్దేహోః;
అతిక్రమః ఆసంభావ్యగమనరూపః; అత్ర ఇష్టజనానునయాత్పర్యుపాననం నామ
సంధ్యంగముక్తం. తథోక్తం; 'ఇష్టజనానునయః పర్యుపానవమి'తి.

౩. గుంజదిత్యాది. కుంజా ఏవ కుటీరాః కుంజకుటీరాః గుంజంతః అప్యక్తకణ్ఠం
కుర్వంతః యే కుంజకుటీరాః లేషు యాః కౌశికఘటాః ఘూకపత్క్రయః తాసాం ఘూ

ఏతస్మిన్ ప్రచలాకినాం ప్రచలతాముద్వేజితాః కూజితై
 రుద్వేల్లంతి పురాణరోహితరుస్కంధేషు కుంభీనసాః. ౨౮
 అసిచ—ప. ఏతే తే కుహరేషు గద్గదనదద్గోదాపరీవారయో
 మేఘాలంబితమాళినీలశిఖరాః ఊజీభృతో దాక్షిణాః,
 అన్యోన్యప్రతిఘాతసంకులచలత్కల్లోలకోలాహలై
 రుత్తాలాస్తృషే గభీరపయసః పుణ్యాస్పరిత్సంగమాః. ౨౯
 ఇతి (నిష్కాంతౌ)

ఇతి ద్వితీయో ౨ జ్యుః.

త్కార ఏవ్యస్తీతి తద్వంతః య కీచకాః లేహం కీచకానాం రంధ్రవద్వేణూనాం
 త్తంబాః కాండాః లేహమాదంబరస్సృభ్రమః లేన మూకాని జోషమాసీనాని మాకులీకు
 లాని వాయసకులాని యత్ర స తథోక్తః; క్రౌంచావతస్తన్నామకః; ప్రచలాకినాం
 మయూరాణాం; రోహితరవో న్యగ్రోధవృక్షాః; కుంభీనసాస్సర్వాః; ఉద్వేల్లంతి
 వేపంతే; 'వేల్లచలనే.'

౨౯. ఏత ఇతి. కుహరేషు గుహాసు గద్గదం యథా భవతి తథా నదంతి శట్టం
 కుర్వంతి గోదాపరీవారిణి యేషు తథోక్తాః; శిఖరాగ్రం మాళిః పర్వతాగ్రం శిఖరమితి
 భేదః; ఊజీభృతః పర్వతాః; దాక్షిణాః దక్షిణదిశావర్తినః; ఏతే తే పూర్వం భవతా
 దృష్టాః అన్యోన్యప్రతిఘాతేనాన్యోన్యప్రతిహత్యా సంకులా నిబిడాః చలంతః కల్లో
 లాస్తరంగాస్తేహం కోలాహలైః కలకలైరుత్తాలాః ఉల్పలాః సరిత్సంగమాః నదీసక్తమాః.

వాధూలవంశజనుషో భూసారనివాసిరాఘవార్యస్య.

ఉత్తరరామచరిత్ర వ్యాఖ్యానమువసితో ద్వితీయోంకః

ఇతి వాధూలవీరరాఘవవిరచితాయాం భవభూతిభావతలస్పర్శినీ

సమాఖ్యానముత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానము

ద్వితీయోంకః.

ప్రశ్న

శ్రీభవభూతివిరచితం

శ్రీమదుత్తరరామచరితనాటకమ్.

తృతీయో ౭ ఖంః.

నదీద్వయం తతః (ప్రవిశతి)

ఏకా—సఖి మురళీ! కిమసి సంభ్రాంతేః?

మురళీ—(౧) భగవతి తమనే! ప్రేషితాన్తి భగవతోఽగస్త్యస్య పత్నాన్తి
లోపాముద్రయా సరిద్వరాం గోదావరీమభిధాతుం, జానా
స్యేవ, యథా, వధూపరిత్యాగాత్ప్రభృతి.

ప. అనిర్భిన్నో గభీరత్వాదంతర్దూఢగురువ్యథః,
పుటపాక ప్రతీకాశో రామస్య కరుణో రసః.

(౨)తేన తథావిధేష్టజనకష్టవినిపాతజన్తనా ప్రకృష్టగద్గదేన దీర్ఘ
శోకసంతానేన సంప్రతి పరం పరిక్షిణో రామభద్రః, తమవ
లోక్య కంపితమివ మే కుసుమసమబంధనం హృదయం అధునా
చ రామభద్రేణ ప్రతినివర్తమానేన నియతమేవ పంచవటీవనే
వధూసహవాసవిస్రంభసాక్షిణః ప్రదేశా ద్రష్టవ్యాః, తత్ర చ ని

౧. సరిద్వరాం నదీశ్రేష్ఠాం; వధూపరిత్యాగాత్ భార్యాపరిత్యాగాత్.

౧. అనిర్భిన్న ఇతి. గభీరత్వాదక్షోభ్యత్వాత్ అనిర్భిన్నః అప్రకటః అంతః
హృదయే గూఢా సంవృతా గుర్వీ వ్యథా సంతాపాదిరూపా యేన స తథోక్తః; రామస్య
కరుణో రసః ఇష్టజనవియోగజన్యదుఃఖాలిశయాత్తతో రసః పుటపాక ప్రతీకాశః లోపా
మయసంపుటాంతర్వర్తనసంకప్తసదృశ ఇత్కర్థః.

౨. తథావిధేష్టజనస్య సీతాయాః కష్టవినిపాతాద్దుఃఖోపనమనాత్ జన్త ఉత్ప
త్తిర్యస్య తథోక్తేన; ప్రకృష్టః అధికః గద్గదః గద్గదశబ్దో యస్మిన్ తథోక్తేన, ప్రకర్ష
గద్గదేనేతి పాతే ప్రకర్షేణ గద్గదో యస్మిన్నితి విగ్రహః; దీర్ఘ శోకసంతానేన దీర్ఘ

సర్వధీరస్యావ్యేవంవిధాయామవస్థాయా మతిగభీరాభోగశోక
క్షోభసంవేగాత్పదేపదే మహాప్రమాదవంతి శోకస్థానాని
శంకసీయాని, తద్భగవతి గోదావరి! త్వయా తత్ర సావధాన
యా స్థాతవ్యం.

ప. వీచీవాలై శ్శీకరక్షోదశీతై

రాకర్షద్భిః పద్మకింజల్కగంధాః,

మోహే మోహే రామభద్రస్య జీవం

నైవరం నైవరం ప్రేషితై ప్రప్రయేతి.

తమసా—(౧) ఉచితమేవ దాక్షిణ్యం స్నేహస్య, సంజీవనోపాయస్తు
రామభద్రస్య మూలత ఏవ సన్నిహితః.

మూరళా—కథమివ ?

దుఃఖప్రవాహేణ పరిక్షీణః కార్యదౌర్బల్యాదియుక్తః కుసుమేన సమం బంధనం
యస్మేతి విగ్రహః; కుసుమబంధనసమబంధనమిత్యర్థః. తద్వత్సుచ్ఛేదమితి భావః;
వధూసహవాసే యే విప్రంభా నైస్త్విరలీలాః తేహం సాక్షిణః సాక్షాద్ద్రష్టారః వనో
ద్వైతాః వనప్రదేశాః; నియతమిత్యసందేహవాచి; అతిగంభీరః ఆభోగ ఆయామః యస్య
స తథోక్తౌ యశోకస్తేన రాతస్య క్షోభస్య ప్రకృతివిపర్యాసస్య సంవేగాదతిశయాత్
మహాప్రమాదోఽనవధానతా యేష్యస్తి తథోక్తాని సంజ్ఞావిచ్ఛేదకారీణీత్యర్థః.
శోకస్థానాని శోకనిమిత్తాని; సావధానయా అవధానం మనసో విషయాంతరవిముఖతా
తత్సహితయా.

౨. వీచీతి; శీకరాణాం క్షోదైః సూక్ష్మంక్షైః; పద్మకింజల్కనామరవిందకేన
రాణాం గంధాః సౌరభాణి ఆకర్షద్భిరాహరద్భిః; శీకరక్షోదేశ్యనేన శైత్యముక్తం;
పద్మకింజల్కగంధానిత్యనేన సౌరభ్యముక్తం; ఆకర్షద్భిరిత్యనేన మాంద్యముక్తం; వహ
నాశక్తావేవాకర్షణసంభవాత్; నైవరం నిశ్చంకం; ఆత్ర నైవరమిత్యుక్త్యా సురభిశిత
మృదుళవతా అపి విరహిణామనర్థకారిణ ఇతి న శంక్యం, విరహిణాం చైతన్యదశాయా
మేవ దుస్సహే ఇమే, మూర్ఛితానాం తు ప్రాణప్రతిష్ఠాపకా ఇతి వ్యజ్యతే.

౩. దాక్షిణ్యం అనుకూలకారిత్వం ఊహాహాహత్తకజ్ఞానవత్త్వం వా. సంజీవనో
పాయస్త్విత్యాది. మూలతః సీతానకాశాత్; మూలమత్ర సీతోచ్యతే; మాలిక ఇతి
చ పాతః; అర్థస్తు పూర్వవత్.

తమసా.(౧)శ్రూయతాం, పురా వాల్మీకితపోవనోపకంఠాత్పరిత్యజ్య
వినివృత్తే లక్ష్మణే సీతాదేవీప్రాప్తప్రసవవేదనమాత్మానమతి
దుఃఖసంవేగాద్గంగాప్రవాహే నిశీప్తవతీ, తదైవ తత్ర దార
కద్వయం ప్రాసూత భగవతీభ్యాం గంగాపృథివీభ్యామభ్యుప
పన్నా రసాతలం చ సీతా, స్తన్యత్యాగాత్పరేణ తస్యాస్తద్దా
రకద్వయం ప్రాచేతసస్య మహార్ద్రేణంగాదేవ్యా స్వయం సమ
ర్పితం.

మురళి—(సవిస్తయం)

ప. ఈదృశానాం విపాకోఽపి జాయతే పరమాద్భుతః,

యత్రోపకరిణీభావమాయాత్యేవంవిధో జః.

3

(౨)ఇదానీం తు శంబూకవృత్తౌతేనానేన సుభావితజనస్థానాగమనం
రామభద్రం సరయూముఖాదుపశ్రుత్య భగవతీ భాగీరథీ
యదేవ లోపాముద్రయాన్నేహవశాదాశంకితం తదేవాశంక్య
సీతాసమేతా కేనచిదివ గృహచారవ్యపదేశేన గోదావరీకుల
మాగతా.

మురళి—(౩)సువిచింతితం భగవత్యా భాగీరథ్యా. రాజధానీస్థితస్య
ఖలు తైస్తైశ్చ జగతామాభ్యుదయిక్తైః శారైర్వైర్వాప్యతస్య

౧. ప్రాప్తప్రసవేదనం జాతప్రసవదుఃఖం ఆత్మానం స్వం; దారకద్వయం
ప్రాసూత ప్రసూతవతీ; 'పూజ్ ప్రాణిగర్భవిమోచనే' ఇత్యస్తాద్భూతే లజ్; అభ్యుప
పన్నా అనుగృహీతా సంగతా వా; స్తన్యత్యాగాత్పరేణ స్తన్యత్యాగాదనంతరం.

౩. ఈదృశానామితి. విపాకో దశా; ఉపకరిణీభావమపయోగిత్యం.

౨. ఉపశ్రుత్య ఆకర్ణ్య; ఆత్ర శ్రూయతామిత్యారభ్య ఋషిశ్రేయోవితరణ
రూపబీజస్యాన్వేషణాద్గర్భసంధిరయం; 'గర్భస్తు దృష్టినచ్చస్య బీజస్యాన్వేషణం ముహు
రి' త్యుక్తే; కేనచిదివ గృహచారవ్యపదేశేనేత్యత్ర ప్రస్తుతోపయోగిభద్దాచరణరూప
భూతాహరణం నామ సంధ్యంగముక్తం.

౩. రాజధానీస్థితస్య క్షత్రియోచితరాజ్యపాలనాత్మకకర్తనిష్ఠస్య; అభ్యుదయా
య ప్రథవంతీత్యాభ్యుదయికానీతి విగ్రహః. సూ. 'తస్మై ప్రథవతీ' తి తక్; జగతా

రామభద్రస్య నియతాశ్చిత్తవిక్షేపాః, అవ్యగ్రస్య తు పున
రస్య శోకమాత్రద్వితీయస్య పంచవటీప్రవేశో మహానర్థకంద
ఇతి, తత్కథం సీతాదేవ్యా రామభద్ర ఆశ్వాసనీయస్సాన్యత్ ?

తమసా-(౧)ఉక్తమేవ భగవత్యా భాగీరథ్యా, వత్సే దేవయజనసంభవే
సీతే అద్య ఖల్వాయుష్షతోః కుశలవయోః ద్వాదశసంవత్సర
సంఖ్యామంగళగ్రంథిరభిబధ్యతే † తదాత్తనః పురాణశ్వశురం
ఏతావతో మానవస్య రాజద్వివంశస్య ప్రసవితారం సవితార
మపహతపాప్తానం దేవం స్వహస్తాపచితైః పుష్పైరుపతిష్ఠస్వ,
న చ త్వామచనిపృష్టవర్తినీమస్తత్ప్రభావాత్ వనదేవతా అపి
ద్రక్ష్యంతి, కిముత మర్త్యా ఇతి, అహం చాజ్ఞాపితా.

తమసే! త్వయి ప్రకృష్టప్రేమా హి వధూర్వత్సా జానకీ, అత
స్త్వమేవాస్యాః ప్రత్యనంతరీభవేతి, సాహమధునా యథా
నిర్దిష్టమనుతిష్ఠామి.

మరళా—(౨) అహమప్యముం వృత్తాంతం భగవత్యా లోపాముద్రా
యా నివేదయామి, రామభద్రోఽప్యగత ఏవేతి తర్కయామి.

మాభ్యుదయికానీతి విగ్రహాః; చిత్తవిక్షేపాః హృదయతోదాః; అవ్యగ్రస్య న్యాపా
రాంతరకూన్యస్య; అనర్థకందః దుఃఖహేతుః; ఏష తత్త్వాధానుకీర్తనరూపా మార్గ ఉక్తః.

౧. ద్వాదశసంవత్సరసంఖ్యాపూర్తిహేతుకమంగళగ్రంథిః; వత్సరే వత్సరే
శిశూనాం జన్మనక్షత్రే శాంతుత్సవం కృత్వా మంగళార్థం కరే పట్టసూత్రాదినా
స్త్రీయోగ్రంథిం బద్ధుంతి; స తు కరే వలయరూపేణ తిష్ఠతీత్యుపదేశః; మానవస్య దును
సంబంధినః ప్ర సవితారం జనకం అపహతపాప్తానం నిరస్తపమస్తావిద్యాదిదోషగంధం;
దేవం జగత్సృష్ట్యానీలీకాలినం; ఆత్ర ఏష సర్వేభ్యః పాప్తభ్య ఉదేతీత్యంతరాదిత్య
విద్యాప్రత్యభిజ్ఞాపితా; ఆత్ర చ కప్యాసశ్రుత్యా నారాయణ ఏవ ప్రతిపాద్య ఇతి
స్పష్ట మేవ; ఉపతిష్ఠస్వ పూజయస్వ; ప్రత్యనంతరీభవ అనుచరీభవ.

౨. తర్కయామి అనుమినోమి.

† ప్రతివర్షం జన్మతిథౌ బాలానామతీత త్తద్వర్ష సంఖ్యాజ్ఞాపక గ్రంథిమత్సూ
త్రంకరే బద్ధీయానీతి సమయః; తదుక్తం తిథితల్పే జన్మతిథిప్రకరణే; 'గుడమగ్ధతిలా
నద్యాజ్ఞగ్రంథేశ్చ బంధనమి' తి.

తమసా—తదియం గోదావరీహ్రదాన్నిర్గత్య.

ప. పరిపాండుదుర్బలకపోలసుందరం దధతి విలోలకబరీకమాననమ్,
కరుణస్య మూర్తిరివ వా శరీరిణీ విరహవ్యభేవ వనమేతి జానకీ.

మురళా—ఇయం సా.

ప. కిసలయమివ ముగ్ధం బంధనాద్విప్రలూనం
హృదయకుసుమశోషీ దారుణో దీర్ఘశోకః,
గ్లపయతి పరిపాండుః మమస్యాశ్శరీరం
శరదిజ ఇవ ఘర్తః కేతకీగర్భపత్రమ్.

౫

ఇతి పరిక్రమ్య (నిష్క్రాంతే) (౧) ఇతి శుద్ధవిష్కంభః.

(నేపథ్యే) ప్రమాదః. ౨.

తతః ప్రవిశతి పుష్పాపచయవ్యగ్రహస్తా, సకరణౌత్సుక్యమా
కర్ణయంతీ సీతా ౨

౪. కరుణస్య ఇష్టజనవియోగజన్యదుఃఖాలిశయస్య మూర్తిరాకారః; విరహ
వ్యథా విరహజన్యసంతాపాదిరూపా.

౫. కిసలయమితి. ముగ్ధం తరుణం బంధనాద్విప్రలూనాత్ విప్రలూనం విభక్తం కిసల
యమివ స్థితం పరిపాండు ఉత్తరీత్యాతిష్ఠానత్వేఽపి లావణ్యావిరోధిపాండుతాయుక్తం;
గ్రీష్మవిరహతాపయోరయమేవ విశేషః; యద్గ్రీష్మస్య లావణ్యానాశకత్వం విరహస్య తు
తదభావ ఇతి. కథా చ కాలిదాసః. 'సమస్తాపః కామం మనసిజసిదాఘప్రసరయోర్న తు
గ్రీష్మేన్యైవం సుభగమపరాధం యువతిష్యి' తి; ఏవం సుభగం న ఏవం లావణ్యాపరిత్యా
గేన రమణీయం న భవతీత్యర్థః; తదాహ భగవాన్వాల్మీకిః. 'జ్యోత్స్నా తుమారమలినా
పార్జ్వమాస్యాం హి లక్ష్మణః; సీతేవ చాతపశ్యామా దృశ్యతే న తు శోభతే.' ఇతి. గ్రీష్మ
స్యాతపశ్యామేతి లావణ్యానాశకత్వం; ఊమం కృశం; గ్లపయతి మ్హనం కరోతి; శర
దిజః శరత్కాలజః. సూ. 'ప్రావృట్కరది' తి సూత్రేణాల్క; అత్ర లింగాదభ్యాసాన
రూప మనుమానం నామ సంధ్యంగముక్తం.

౧. శుద్ధవిష్కంభఇతి. సంస్కృతాత్మకవిష్కంభ ఇత్యర్థః; విష్కంభస్వరూపం
తు; 'పుత్రపత్నివ్యూహానాం కథాంకానాం నిదర్శకః; సంక్షేపార్థస్య విష్కంభో
మధ్యపాత్రప్రయోజిత' ఇతి. 'కేవలసంస్కృతప్రాయశ్శుద్ధ ఇతి చ;

¹(౧) అష్టుహే, జాణామి పితృసహి వాసంతీ వాహరణ, (పునర్నేపథ్యే)

ప. సీతాదేవ్యాస్వకరకలితై స్సల్లకీపల్లవాగ్రై

రగ్రే లోలః కరికలభణో యః పురా పోషితోఽభూత్.

సీతా—కింతస్స? (పునర్నేపథ్యే)

పథ్యా సార్థం పయసి విహరంతోఽయమన్యేన దర్శా

దుద్దామేన ద్విరదపతినా సన్నిపత్యాభియుక్తః.

౬

సీతా—(౨)ససంభ్రమం కలిచిత్పదాని గత్వా ²అయ్యపుత్ర పరిత్రాఅహిం

మహతం పుత్రతం, హద్ధి ౨, తాం ౧ ఏవ చిరపరిచిదాణం అక్ష్

రాణం పంచవడీదంసణేణ మం మందభామిణిం అణుబద్ధంతి, హ

అయ్యపుత్ర, ఇతి (మూర్ఖతి.)

తమసా—(ప్రవిశ్య) పత్యే సమాశ్వసిహి ౨. (నేపథ్యే) విమానరా

జాత్రైవ తావత్ స్థీయతాం.

సీతా—(౩) (ససాధ్వసోల్లాసం) ³అష్టుహే జలభరభరిదమేహమంధర

త్థణిదగంభీరమంసలో కుదోవి భారదిణ్ఘ్నోసో హరంతో కణ్ణవివరం

మం మందభామిణిం ఝుత్తి డాసుఆవేది.

ఛా. ¹అశ్వర్యం, జానామి ప్రియసఖ వాసంతీ వ్యాహరతి.

ఛా. ²అర్యపుత్ర పరిత్రాయస్వ ౨ మమ తం పుత్రకం, హాథిక్ ౨. తాన్యేన చిరపరిచితాన్యక్షరాణి పంచవడీదర్యనేన మాం మందభాగినీమనుబద్ధంతి, హాఅర్యపుత్ర.

ఛా. ³అశ్వర్యం జలభరభరితమేఘమంధరస్తనితగంభీరమాంసలః కుతోఽపి భారతీ నిర్ఘోషో హరక్ కర్ణవివరం మాం మందభాగినీం ఝుడితి ఉత్సుకయతి.

౧. వ్యాహరతి వదతి.

౬. సీతేతి. స్వకరేణ కలితైర్దైరిత్యర్థః.

పథ్యా సార్థం ప్రియా సహ; ఉద్దామేన ఉద్భటేన సన్నిపత్య స్వయమాపత్య అభియుక్తః ప్రత్యుతితయా సంగతః.

౨. పరిత్రాయస్వేతి. ఏష హ్యపకారిజనాద్భితిరూప ఉద్వేగ ఉక్తః; అక్షరాణి ఆర్యపుత్రైత్యత్రత్యాని; అనుబద్ధంతి అనుసరంతి; మందభాగినీం అల్పపుణ్యఫలాం;

౩. సాధ్వసం భయం; ఉల్లాసో హర్షః. మాంసశః స్థితః; భారతీనిర్ఘోషః. వర్ణోచ్చారణధ్వనిః ఉత్సుకయతి ఉత్కంఠితాం కరోతి;

తమనా—సస్మితాస్రం. అయివత్సే!

ప. అపరిస్ఫుటనిక్వాణే కుత స్త్యేఽపి త్వమిదృశీ,

స్తనయితౌ మయూరీవ చకితోత్కంఠితం స్థితా.

2

సీతా—²(౧) భఅవది కిం భణాసి? అపరిష్కంఠి, కింతి సరసంఘోలం ఇష్ట

చ్చహిజాణామి, ణం అయ్యవు త్రేణేవ్యధం వాహరిదం.

తమనా—(౨) శ్రూయతే తవస్యతః కిల శ్రూద్రస్య దండధారణార్థమై
త్వో రాజా జనస్థానమాగత ఇతి.

సీతా—²(౩) దిట్టిత అపరిహీణధమ్నాఖు. సో రా ఆ.

(నేపథ్యే.)

ప. యత్ర ద్రుమా అపి మృగా అపి బాంధవా మే

యాని ప్రియాసహచరశ్చిరమధ్యవాత్సం,

ఏతాని తాని బహుకందరనిర్భరాణి

గోదావరీపరిసరస్య గిరే స్తటాని.

౫

ఛా. 1 భగవతి! కిం భణసి? అపరిస్ఫుటమితి, కిమితి స్వరసంయోగం న ప్రత్య
భిజానామి? నూనమర్యపుత్రేణైవేదం వ్యాహృతం.

ఛా. 2 దిష్ట్యా అపరిహీనధర్మ ఖలు స రాజా.

2. అపరితి. అపరిస్ఫుటనిక్వాణే అవిశదధ్వనా; స్తనయితౌ గర్జితే ఘే మయూ
రీవ చకితం ఉత్కంఠితం చ యథా తథా స్థితా.

౧. స్వరసంయోగం స్వరసందర్భం; న ప్రత్యభిజానామి తదిదమితి న వేది?

౨. తవస్యతః తవశ్చరతః; కంఠాద్విరయం † దండధారణార్థం అపరాధానుగూ
ళితకార్థం ఐత్వకః ఇత్వకువంశ్యకః; దాండినాయనాదిసూత్రేణ టిలోపః;

3. అపరిహీణధర్మ అచ్యుతధర్మ;

౪. యత్రేతి. అధ్యవాత్సం ఉషితవానానం. సూ. 'ఉపాన్వధ్యాజ్ఞవ' ఇతి
కర్తవ్యం; గోదావరీపరిసరస్య గోదావరీసమీపవర్తినః.

† నాయం ధాతుః, కంఠాద్ దృశ్యతే, అతః 'కర్తవ్య' రోమంభతపోభ్యాం
వర్తిచరో' ఇతి క్యజి 'తవనః పరస్మై పదభ్య' ఇతి పరస్మైపదే శతరి తవస్యత ఇతిభవతితి
ప్రక్రియా యుక్తా.

సీతా—(దృష్ట్వా) ¹(౧)హా కహం పహదచందమండలా పండురపరిక్షామ
దుబ్బళాఅమాణేణ ఆఆరేణ ణిఅసోమ్మగంభీరాణుహావమేత్త
పచ్చహిజాణిజ్జో అయ్యపుత్తో ఏవ్వభఅవది తమసే థారేహి మం
ఇతి (తమసామాశ్లిష్య మూర్ఛతి.)

తమసా—(ధారయంతీ) వత్సే! సమాశ్వసిహి ౨.

(నేపథ్యే) అనేన పంచవటీదర్శనేన.

ప. అంతర్లీనస్య దుఃఖాగ్నే రద్యోద్దామం జ్వలిష్యతః,
ఉత్పీడభవ ధూమస్య మోహః ప్రాగావృణోతి మామ్. F
హాప్రియే జానకి!—

తమసా—(౨)ఇదం తదాశంతం గురుజనేన.

(నేపథ్యే) హా దండకారణ్యప్రియభి విదేహరాజపుత్రి! ఇతి
(మూర్ఛతి.)

సీతా—²(౩)హద్ధి ౨ మం మందభామిణిం వాహరిఅఅమిశంతణేత్తనీభు
ప్పలోముచ్చిదోఏవ్వహాధరణిపిత్తే ణెరుద్ధణీసాసణీ సహం విశ్వత్తో,

ఛా. ¹హా కథం ప్రభాతచంద్రమండలాపాండురపరిక్షామదుర్బలాయమానే
నాకారేణ నిజసామ్యగంభీరానుభావమాత్రప్రత్యభిజ్ఞానీయ ఆర్యపుత్ర ఏవ, భగవతి
తమసే ధారయ మామ్.

ఛా. ²హా ధిక్ ౨. మాం మందభాగిణీం వ్యాహృత్యామిలితనేత్రనీలీతృలూ
మూర్ఛిత ఏవ, హాధరణీపృష్ఠే నిరుద్ధనిశ్వాసనిస్సహం విపర్యస్తః. భగవతి తమసే పరిత్రా
యస్వ ౨. జీవయార్యపుత్రం.

౧. పరిక్షామదుర్బలాయమానేన అతికృశేన దుర్బలేన చేత్యర్థః; అనుభావమాత్ర
ప్రత్యభిజ్ఞానీయేన ప్రభావేన కేవలం ప్రత్యభిజ్ఞాతుం శక్యేన

F. అంతరితి. అంతర్లీనస్య అంతర్గూఢస్య; ఉద్దామం ఉల్బణం యథాతథా
అద్య జ్వలిష్యతః ఏతదవ్యవహితోత్తరక్షణభావిజ్వలనవతః; ధూమస్ఫోటీషీద భవ
ధూమసంబంధినంఘాత భవ; మోహః మూర్ఛాప్రాక్ జ్వలనాత్పూర్వం అవృణోతి
సంఛాదయతి.

౨. గురుజనేన లోపాముద్రా ప్రభృతిచేత్యర్థః; ఏవ సంచితార్థప్రాప్తిరూహః
క్రమ ఉత్తః.

౩. ధరణిపృష్ఠే భూతలే; నిరుద్ధనిశ్వాసనిస్సహం, నిరుద్ధనిశ్వాసం యథా తథా
నిస్సహం దుర్బలం చ యథా తథా విపర్యస్తః వ్యత్యస్తః పలిక ఇత్యర్థః.

భలవది తమనే పరిత్యాగిని ౨ జీవావేషి అయ్యును
ఇతి (పాదయోః పతతి)

తమనా—

ప త్వమేవ నను కల్యాణి సంజీవయ జగత్పతిం,

ప్రియస్పర్శో హి పాణిస్తే యత్రైవ నిరతో జనః † ౧౦

సీతా—¹జంహోదితం హోదు జహ భలవతః ఆణవేది.

ఇతి (ససంభ్రమం నిష్క్రాంతా.)

(౧) తతః ప్రవిశతి భూమ్యాం నిపతితస్సాస్రయా సీతయా.

స్పృశ్యమానస్సాహ్లాదోచ్ఛ్వాసం (సో) రామః.

సీతా—(కించిత్సహర్షం) ² జాణే వ్రణో పచ్చాఅదం జీవిదం తేల్లో
క్కస్య.

ఛా. ¹యద్భవత తద్భవతు యథా భగవత్సౌఖ్యార్థయతి.

ఛా. ²జానే పునః ప్రత్యాగతం జీవితం త్రైలోక్యస్య.

౧౦. త్వమేవ నను కల్యాణీత్యాది. ఆయం భావః; త్వయైవాయం సంజీవనీయ ఇతి చిరంతనప్రసిద్ధిః; తథాపి; 'అసిదవాశక్ స్వధయా తదేకమి'తి శ్రుత్యాయ మథోఽవగమ్యతే; ఏకం జగతాం ప్రలీనత్వాదనవాయం ఆవాతం నిర్వాహారం తత్ పరం బ్రహ్మ స్వధయా త్వం సిద్ధిస్త్యం స్వధా స్వామేతి స్వధాశబ్దవాచ్యయా లక్ష్మ్యే ఆసీత్ అజీవదితి; ఏవం చాహం కథం వైదేహీ జీవయామి త్వమేవ జీవయేతి. ఆశ్రమాం మందభాగినీ వ్యావృత్త్యైత్యారభ్య పరిత్రాయస్వేత్యంతేన సందర్శేణ శంకాత్రాసరూపస్సంభ్రమ ఉత్తః;

౧. ఆహ్లాద ఆనందః; ఉచ్ఛ్వాసః శ్వాససంచారః తాభ్యాం సహితం యథా తథా.

౨. ప్రత్యాగతం పునరాగతం; శ్రయాణామపి లోకానాం రామమయజీవి తత్వాద్రామజీవనే తజ్జీవనమితి భావః. తదుక్తం. 'రామో రామో రామ ఇతి ప్రజానా మభవన్కథాః, రామభూతం జగదభూద్రామే రాజ్యం ప్రకాసతీ'తి;

† అత్ర; 'తత్రైవ నియ (తాభవ) తో భవః' ఇతి సాతాంతరమ్.

రామః—హంత భోః కిమేతత్?

ప. ఆశ్చ్యోతనం ను హరిచందనపల్లవానాం?

నిష్పీడితేందుకరకందశబ్దోనునేకః?

ఆతప్తజీవితపునః పరితర్పణో మే

సంజీవనౌషధిరసో ను హృది ప్రసిక్తః?

అపిచ. స్పర్శః పురా పరిచితో నియతం స ఏష

సంజీవనశ్చ మనసః పరితోషణశ్చ †

సంతాపజాం సపది యః పరిహృత్య మూర్ఛా

మానందనేన జడతాం పునరాతనోతి.

౧౨

సీతా—(ససాధ్వసకరుణమపస్పృత్య) ¹ (౧) ఎత్తిఅం ఎవ్వమేదాణీం బహుదరం. న్నోఽస్మి.

రామః—(ఉపవిశ్య) (౨) న ఖల్విదాసీం దేవ్యా వత్సలయా భ్యుపప

సీతా—²హృది ౨. కింతి అయ్యపుత్తో మం ఇద్దిససి ?

రామః—భవతు పశ్యామి.

ఛా. ¹ఏతావదేవ మే ఇదాసీం బహుదరం.

ఛా. ²హృత్ ౨. కిమిత్యర్థపుత్తో మాం నిర్దిశతి!

౧౧. ఆశ్చ్యోతనమితి. హరిచందనపల్లవానామశ్చ్యోతనం ను కల్పకతరుకినల యరసకరణకార్దీకరణం కిం? కందశబ్దః అంకురజః.

౧౨. స్పర్శఇతి. సంజీవనశ్చ ప్రాణధారణోపాతుభూతశ్చ; పరితోషణశ్చ ఆప్లవజనకశ్చ; మూర్ఛాం ప్రజ్ఞాశూన్యతాం; ఆనందనేన జడతాం ఆనందాధిగ్మ ప్రయుక్తప్రజ్ఞాశూన్యతాం; ఆతనోతి సమంతాద్విస్తారయతి.

౧. ఏతావదేవ మత్సన్నే పురాపరిచితత్వకథనమేవ; ఇదాసీం వియోగసమయే;

౨. వత్సలయా ప్రీతిమత్యా మదీయదోషం సహమానయా వా; అభ్యుపపన్నోఽస్మి సంగతోఽస్మి; ఆశ్ర ఇవ్వజనాలిసంధానాత్కమధిజలం నామ సంభ్రంగముక్తం;

† మనసః పరిమోహనశ్చ, ఇతి ప్రాచీనః పాఠః; అయమేవ యుక్తః; చతుర్థ చరణేన తస్మై వోపపాదనాత్.

సీతా—¹(౧) భలవది తమనే ఓసరమ్మ దావ, మం పట్టిల అణబ్బుణ్ణా
దేణ సంణిహోణేణ అహిలం దావ కుప్పిససిది.

తమసా—అయి వత్సే! భాగీరథీ ప్రసాదాద్వనదేవతానామప్యదృశ్యాపి
సంవృత్తా.

సీతా—²(౨) హుం అత్తివదం.

రామః—నను ప్రియే జానకి?

సీతా—(ససాధ్యసగద్గదం)³(౩) అయ్యవుత్త ఆసరిసం ఖువదం ఇమస్సు వుత్తం
తస్సు. (సాస్తం) అహవా కింతి వజ్జమ ఈవి. అ జమ్మందరేమవి పుణో
అసంభావిదదుశ్శహదంసణస్సు మం మందభామిణిం ఉద్దిసి అ
ఎవ్వం వచ్చశస్సు ఏవం వాదిణో అయ్యవుత్తస్సు ఉవరిం ణేరణ
కోసాహవిస్సం, అహం ఏఅస్సు హిలలం జాణామి మహవి ఏసో

రామః—(సర్వతోఽవలోక్య సనిర్వేదమ్) హే న కాచిదత్త.

ఛా. ¹ధృవతి తమనే అపసరాపస్తావత్, మాం ప్రేక్ష్యానభ్యుక్తా లేన సన్ని
ధానేనాధికం తావతోక్తిష్యతి.

ఛా. ²హుం అత్త్యేకత్.

ఛా. ³ఆర్యపుత్ర అసదృశం ఖలేవేతదస్య వృత్తాంతస్య. అథవా కిమితి వజ్రమ
యావ జన్మాంతరేష్యసి పునరసంభావితదుర్లభదర్శనస్య మాం మందభాగినీముద్దిశ్యైవం
వత్సలస్త్వైవం వాదిన ఆర్యపుత్రస్యోపరి నిరనుక్రోశా భవిష్యామి, అహమేతస్య
హృదయం జామామి మమాప్యేషః.

౧. అనభ్యుక్తా లేన అననుమలేన సన్నిధానేన సమీపస్థిత్యా.

౨. హుమితి స్మరణే; ఏకత్ ప్రీయే ఇత్యామంత్రణం;

౩. అస్య వృత్తాంతస్య పరిత్యాగరూపస్యోత్కర్షః; వజ్రమయావ అత్యంతకాఠిన్య
యుక్తేవ; మందభాగినీం మాముద్దిశ్య వత్సలస్య నిర్దోషత్వనిశ్చయపూర్వకం మయి ప్రీతి
మతః; నిరనుక్రోశా నిర్దయా; అనుక్రోశపదేన రామదశామిమాం దృష్ట్వా ముక్తకంఠం
మయా రోదితవ్యం తల్కిమేవం కఠినాభవామితి వ్యజ్యతే; 'అనుక్రోశతి ముక్తకంఠం
రోదితి జనోఽనేనేత్యనుక్రోశ' ఇత్యమరవ్యాఖ్యా;

సీతా—¹ (౧)భఅవది ణిక్కాళణ పరిచ్చాఇణోవి ఏ ఆస్సణామ ఏవ్వం
విహేణం దంసణేణ కెరిసీ మే హిఅవత్థా. ?

తమసా— జానామి వత్తే!

ప. తటస్థం నై రాశ్యాదపి చ కలుషం విప్రియవశా
ద్వియోగే దీర్ఘైస్త్వి యుడితి ఘటనాత్ స్తంభితమివ,
ప్రసన్నం సౌజన్యాద్దయితకరుణైర్గ్రాధకరుణం
ద్రవీభూతం ప్రేక్షా తవ హృదయమస్త్వి త్షణ ఇవ. ౧౩

చా. ¹భగవతి నిష్కారణపరిత్యాగినోఽప్యేతస్య నామైవంవిధేన దర్శనేన
కీదృశీ మే హృదయావస్థా?

౧. కీదృశీ మే హృదయావస్థా; ఆర్యపుత్ర పరిత్రాయస్య మమ పుత్రకమిత్యా
రభ్య మమాప్యేవ ఇత్యంతేన సందర్శేణ ప్రతిపాదితా మమ హృదయావస్థా కీదృశీ?
ఏతాదృశీతి వత్తుం న శక్యేత్యర్థః.

౧౩. తటస్థమితి. తవ హృదయమస్త్వి త్షణే నై రాశ్యాత్తటస్థమివేత్యాదివిభిన్న
వాక్యతయా యోజనా; నై రాశ్యాత్ ప్రత్యాకాయా అభావాత్ తటస్థం ప్రసాదకా
లుప్యదిరహితం ; ప్రియవశాత్కలుషం పరిత్యాగరూపాదప్రియాధ్యేతోః కలుషం
క్రోధయుక్తం; దీర్ఘైస్త్విద్వియోగే ఆమరణాంతభావిత్వేన జ్ఞాతేస్త్విన్విరహే యుడితి
ఘటనాత్ స్తంభితమివ విస్తయన్తిమితమివ; సౌజన్యాప్రకృత్యా కల్యాణత్వాత్
ప్రసన్నం భవితవ్యతానుసంధానేన నివృత్తకాలుష్యం; దయితకరుణైః రామస్య
దశఖాత్త కావస్థావిశేషైః గాఢకరుణం పరమఃఖదుఃఖత్వరూపకరుణాసాంద్రం; ప్రేక్షా
ప్రణయేన ద్రవీభూతం విలీనం; అత్ర 'తటస్థం నై రాశ్యాది'త్యనేన తాన్యేవ చిరపరిచి
తాన్యక్షరాణీతి వాక్యాభిప్రేతా సీతావస్థా ప్రతిపాదితా; 'అపి చ కలుషం విప్రియవ
శాది'త్యనేనాసదృశం ఖల్వస్య పృత్రాంతస్యేతద్వాక్యాభిమతావస్థా ప్రతిపాదితా;
'వియోగే దీర్ఘైస్త్విన్వి'త్యనేన కథం ప్రభాతచంద్రమండలేత్యాదివాక్యవివక్షితావస్థా
ప్రతిపాదితా; కథమిత్యస్య విస్తయార్థకత్వాత్. 'ప్రసన్నం సౌజన్యాది'త్యనేన అథవా;
కిమితి వజ్రమయీవేత్యాదివాక్యప్రతిపాదితావస్థా దర్శితా; 'దయితకరుణైర్గ్రాధ
కరుణమి'త్యనేన హా ధిజ్ఞాం మందభాగినీం వ్యాహృత్యేత్యాదివాక్యవివక్షితావస్థా ప్రతి
పాదితా; 'ద్రవీభూతం ప్రేక్షే'త్యనేన ఉత్సుకయతి ఉత్కంఠితం స్థితేత్యాదివాక్య
ప్రతిపాదితావస్థోక్తా.

రామః—దేవి! ప. ప్రసాదశివ మూర్తస్తే స్పృశ్యస్నేహార్ద్రాశీతలః,
అద్యాప్యానందయతి మాం త్వం పునః క్వాసి నందిని? ౧౪

సీతా—¹(౧)వదే ఖు దే అగాధమానందం సిదనశేహసంభారా ఆణందణీ
సందిణో ఛహమతి అయ్యపుత్రస్య సశ్శవా జాణం పచ్చవణ ణి
క్కాలణ పరిచ్చావణ సల్పిదోవి బహుమదో మే పమృతాహా.

రామః—(౨)అథవా. కుతః ప్రియతమా? నూనం సంకల్పాభ్యాసపాట
వోపాదాన ఏష భ్రమో రామస్య.

(నేపథ్యే) ప్రమాదః ౨ 'సీతా దేవ్యా స్వకరకలితైరి' త్యాదిపూ
ర్వార్థం పత్యతే.

రామః—(సకరుణోత్సుక్యం) కిం తస్య (పునర్నేపథ్యే.) 'వత్సా సార్థమి'
త్యుత్తరార్థం పత్యతే.

సీతా—ఁగోదాణిం అహిజుజ్జది ?

రామః—అః క్వాసా? దురాత్మా? యః ప్రియాయాః పుత్రకం వధూ
ద్వితీయమభిభవతీత్పుత్తిషతి (ప్రవిశ్య సంభ్రాంతా వాసంతీ)
కథం దేవో రఘునందనః?

ఛా. 1వీ లే ఖు లే అగాధమానందర్పితస్నేహసంభారా ఆనందనివ్వందినో
సుధామయా ఆర్యపుత్రస్య సల్లాపాః, యేహం ప్రత్యయేన నిష్కారణపరిత్యాగేన
శల్పితోఽసి బహుమతో మే జన్మలాభః.

ఛా. 2క ఇదాసీమభియుక్తే.

౧౪. ప్రసాదశివి. స్నేహార్ద్రాశీతలః; స్నేహార్ద్రాక్వాసో శీతలశ్చేతి విగ్రహః
స్నేహహేతుకత్వాత్ స్నేహార్ద్రత్వం.

౧. ప్రత్యయేన విక్వాసేన శల్పితోఽసి శల్యవాక్ కృతోఽసి; శల్యశబ్దాత్తదస్య
సంజాతమితి సూత్రేణేకచ్.

౨. సంకల్పాభ్యాసస్య స్మృతిసంతానస్య పాటవం స్ఫుర్తిస్తదేవోపాదానం
కారణం యస్య స శఛోక్తః; భ్రమః; సీతాస్పృష్టవతీత్యాకారకాన్యథా జ్ఞానమ్.

† ఇదః; శల్పితః శల్యవాక్ కృతః; ఇతి పూర్వోక్తార్థవివరణవిరుద్ధమ్; అతః
శల్యవచ్ఛబ్దాత్తత్కరోతీతి నివీర్ణవద్భావాన్మతుహా లుకి కర్షణి క్తప్రత్యయే శల్పిత
ఇతి రూపమితి ప్రక్రియా యుక్తా.

సీతా—(విలోక్య) ¹కహం పిలసహీ మే వాసంతీ?

వాసంతీ—జయతు ౨ దేవః.

రామః—(నిరూప్య) కథం దేవ్యాః ప్రియసఖీ వాసంతీ?

వాసంతీ—(౧) దేవ త్వర్యతామ్ ౨ ఇతో జటాయుశిఖరస్య దక్షిణేన
సీతాతీర్థేన గోదావరీమవతీర్య సంభావయతు దేవ్యాః పుత్రకం
దేవః.

సీతా—³హ తాద జడాడ సుణ్ణం తువవిణా ఇమం జణట్టాణం.

రామః—(౨) అహహ హృదయమర్తావిధః ఖల్వమీ కఘోద్ధాతాః.

వాసంతీ—ఇత ఇతో దేవః.

సీతా—³భఅవది తమసే సచ్చం వణదేవదావి మం ణ వేక్షది.

తమసా—(౩) అయి వత్సే! సర్వదేవతాభ్యః ప్రకృప్తమైశ్వర్యం భగవ
త్యా మందాకిన్యాః తత్కిమిత్యాశంకనే?

సీతా—⁴తదో అణుసరమ్మ. (పరిక్రామతః.)

రామః—భగవతి గోదావరి! నమస్తే.

వాసంతీ—దేవ! మోదస్య విజయినా వధూద్వితీయేన దేవ్యాః పుత్ర
కేణ.

రామః—విజయతామాయుష్మాక్.

సీతా—⁵అమ్మ హే ఏరిసో సోసంపుత్తో

ఛా. ¹కథం ప్రియసఖీ మే వాసంతీ?

ఛా. ²హ తాత జటాయో! శూన్యం క్వయా వినేదం జనస్థానం.

ఛా. ³భగవతి తమసే సత్యం వనదేవతాపి మాం న పశ్యతి.

ఛా. ⁴తతో ౭నుసరావః.

ఛా. ⁵అశ్వర్యమిదృశస్ససంపుత్తః.

౧. సీతాతీర్థేన తన్నామ్నా ౭వతరణమార్గేణ;

౨. హృదయమర్తాణి విధ్యంతీతి విగ్రహః † కఘోద్ధాతాః పురాపుత్తోపన్యాసాః.

౩. ప్రకృప్తమత్కృప్తం; అత్ర ప్రస్తుతోత్కర్షాభిధానరూపా ఉదాహృతిరుక్తా.

† న హివృతీత్యాదినా పూర్వపదస్య దీర్ఘ ఇతి శేషః.

రామః—హా దేవి! దిష్ట్యా వర్ధనే.

ప. యేనోద్గచ్ఛద్భిసకిసలయస్నిగ్ధదంతాంకురేణ
వ్యాకృష్టస్తే సుతను లవలీఘల్లవగి కర్ణపూరాత్,
సోఽయం పుత్రస్తవ మదముచాం వారణానాం విజేతా
యత్కల్యాణం వయసి తరుణే భాజనం తస్య జాతః. ౧౫

సీతా—¹అవిజుత్తో దాణిం దీహండు ఇమావ సోమ్మదంసణావ వహలావ
హోదు.

రామః—సఖి వాసంతి! పశ్య కాంతానువృత్తిచాతుర్యమపి శిషీతం
వత్సేన.

ప. లీలాంజ్ఞాతమృగాళకాండకబళచ్ఛేదేషు సంపాదితాః
పుష్యత్పుష్కరవాసితస్య పయసో గంధూషసంక్రాంతయః,
నేకశీకరిణా కరేణ విహితః కామం విరామే పున
ర్యత్నేహ హదనరాళనాళనలినిపత్రాతపత్రం ధృతమ్. ౧౬

సీతా—²భలవ ఇ తమసే అయం దావవరిసో దే వ్రణణముణామి కుసళవా
వత్తివణ కాళేణ కేరిసా సంపుత్ర? త్రి.

ఛా. ¹అవియు క్త ఇదాసీం దీర్ఘాయురనయా సౌమ్యదర్శనయా వధ్వా భవతు.

ఛా. ²భగవతి తమసే! అయం తావదీదృశః, తౌ పునర్న జానామి కుశలవౌ
వితావతా కాలేన కీదృశా సంపుత్రా? వితి.

౧౫. యేనేతి. తరుణే వయసి యత్కల్యాణం అంగనాపరివ్వంగరూపం
మంగళం తస్య భాజనం పాత్రం జాతః.

౧౬. లీలేతి. లీలయా ఉజ్జ్ఞాతా ఉద్భృతా మృగాళకాండా ఏవ కఱళాః గ్రాసాః
లేహం ఛేదేషు ఆవసానేషు; పుష్కడిః పుష్కరైః పక్షైః వాసితస్య సురభితస్య పయసో
జలస్య గంధూషసంక్రాంతయః గంధూషసంక్రమణాని సంపాదితాః నిర్వూర్ణాః;
(అభవా; పుష్యతి ఉపచయవతి పుష్కరే శుండాగ్రే వాసితస్య సంజాతవాసస్య
పయసః జలస్య గంధూషసంక్రాంతయః లీలాంజ్ఞాతమృగాళకాండరూపకఱళార్థభండేషు;
అధికరణే నప్తమి; సంపాదితా నిర్వూర్ణాః; తత్ర హి అంతర్భద్రాణి భూయాంసీతి
భావః); ఆనరాళం అవక్రం.

తమసా—యాదృశోఽయం తాదృశౌ తావపి -

సీతా—¹వరీసీ అహం మందభామిణీ, జావణ కేవళం ణీసహా అయ్య
పుత్రవిరహా వి.

తమసా—భవితవ్యతేయమీదృశీ.

సీతా—(౧) ²కిం వా మవ పసూదావ, జావ మహ తారిసంవి పుత్రఆణం
ఇనివిరళకుందధవళదసణుజ్జళం సుళో ఆణం అణుబద్ధకాలలీహాసినం
ణిచ్చుజ్జళం ముహాపుందరీ అజులళం అళంణపరిచుంబిలం అయ్య
పుత్రేణ.

తమసా—(౨) అస్తు దేవతాప్రసాదాత్.

సీతా—(౩) ³భఅవది తమసే ఏదేణ అపచ్చసమ్మరణేణ పమ్మదత్థణీ
తాణంఅపిదుణోనంణిహాణేణ ఖణమేత్తసంసారిణిమ్మి సంపుత్తా.

తమసా—(౪) కిమత్రోచ్యతే? ప్రసవః ఖలు ప్రకర్షపర్యంతః స్నేహస్య,
పరం చైతదన్యోన్యసంక్షేపణం పిత్రోః.

ప. అంతఃకరణతత్త్వస్య దంపత్యోస్నేహసంశ్రయాత్,

ఛా. ¹ఈదృశ్యహం మందభాగినీ, యస్యా న కేవలం నిస్సహ అర్యపుత్రవిరహః;
కింతు పుత్రవిరహోఽపి.

ఛా. ²కిం వా మయా ప్రసూతయా? యస్యా మమ తాదృశమపి పుత్రకాణా
మీషద్విరళకుందధవళదశనోజ్జ్వలం సులూచనమనుబద్ధకాలలీహాసితం నిత్యోజ్జ్వలం
ముఖపుండరీకయుగళమలం న పరిచుంబితమార్యపుత్రేణ.

ఛా. ³భగవతి తమసే! ఏతేనావత్యసంస్కరణేన ప్రస్తుతస్తనీ తయోశ్చ పితృ
స్సన్నిధానేన క్షణమాత్రసంసారిణిమ్మి సంపుత్తా.

౧. అనుబద్ధకాలలీహాసితం ఉత్పన్నసూక్ష్మమధురాస్ఫుటధ్వనియుక్తస్థితం; ఆలం
పర్యాప్తం.

౨. దేవతాప్రసాదాత్ దేవతానుగ్రహాత్.

౩. క్షణమాత్రసంసారిణీ క్షణమాత్రకుటుంబినీ.

౪. పర్యంతః పరాకోటిః; అన్యోన్యసంక్షేపణం అన్యోన్యావినాభావహేతు
భూతం; ఏతదితి సామాన్యే నపుంసకం; తదుభయమస్యాహ—

౧౭. అంతఃకరణతత్త్వస్థితి. దంపత్యోర్దామావత్యోః అంతఃకరణతత్త్వస్య
హృదయవస్తునః స్నేహసంశ్రయాత్; స్నేహః ప్రీతిః శ్రయస్సహ్యక్ శ్రయణం

ఆనంద గ్రంథిరోగోఽయమపత్యమితి పత్యతే.

౧౭

వాసస్తీ—ఇతోఽపి దేవః పశ్యతు

ప. అనుదివసమవర్ధయత్ప్రియా తే
యమచిరనిర్గతముగ్ధలోలబర్హమ్,
మణిమకుటాభివోచ్ఛిఖః కదంబే
నదతి స ఏష వధూసఖశ్శిఖండీ.

౧౮

సీతా—(సకాతుకస్నేహస్రం). 1వసో సో.

రామః—మోదస్య వత్స ౨. వయమద్య వర్ధామహే.

ప. భ్రమిషు కృతపుటాంతర్తండలావృత్తిచక్షుః
ప్రచలితచటులభూతాండవైర్నర్తయంత్యా,

ఛా. 1వ సః.

అనిశ్లేష ఇతి యావత్ స్నేహశ్చ సుశ్రయశ్చేతి సమాహరద్వంద్వః; తస్మాన్నిమిత్తా
దిత్యర్థః; అన్నాద్యసతీత్యత్ర యథాన్నఫలః వాస ఇతి బోధస్తద్వదత్రాపి స్నేహ
సుశ్రయఫలక ఆనందగ్రంథితి బోధః; ఏకః ముఖ్యః; ఏతేన దాంపత్యాపేక్షయా
వైలక్షణ్యం సూచ్యతే; తథావిధానందగ్రంథిరానందమయగ్రంథిః ఆనందఘటేన గ్రంథ్యం
తరవ్యావృత్తిః; అపత్యమితి పత్యతే పరిభాష్యతే; పరిభాషా చేహ యోగరూఢిః;
తత్ర న పరితో న విశ్లేష్యతో దంపతీ అనేనేత్యయం యోగార్థో వివక్షితః.

౧౮. అనుదివసమితి. ఆచిరనిర్గతముగ్ధలోలబర్హం ప్రత్యగ్రోత్పన్నసుందరచల
త్వింశం యమవర్ధయత్ స ఏష శిఖండీ వధూసఖస్యై కదమ్పే వృక్షే మణిమకుట
భవ, ఆమపూర్వాది, కృగుకృత్యాన్నానావర్ణ త్యావృ రత్నమయకిరీటసాదృశ్యమ్;
నదతి కేకాం కరోతి.

౧౯. భ్రమిష్యితి. మండలం యథా తథా ఆవృత్తిః మండలావృత్తిః; పుటే
అంతఃపుటాంతః పుటాంతః మండలావృత్తిః పుటాంతర్తండలావృత్తిః భ్రమిషు భ్రమ
జేషు మయూరస్య మండలాకారనాట్యచారేష్యితి యావత్; కృతా రచితా పుటాం
తర్తండలావృత్తిర్యయోస్తథోక్తే చక్షుషీ యేషు తథోక్తాని కృతపుటాంతర్తండలా
వృత్తిచక్షూషి, ప్రచలితయోః చటులయోస్సుందరయోః భ్రువోస్తాండవాని నర్త
నాని కృతపుటాంతర్తండలావృత్తిచక్షూషి చ తాని ప్రచలితచటులభూతాండవాని
చేతి విగ్రహః తైః; తదుక్తం ఘనకవినా; 'కించాధస్తాదుపరిచ నయంత్యానతోన్నిద్ర

కరకిసలయతాఞ్చైర్దుగ్ధయా నర్త్యమానం

సుతమివ మనసా త్వాం వత్సరే న స్మరామి.

QF

(౧) హాంత తిర్క్కుంచోఁపి పరిచయమనురుంధతే.

ప. కతిపయకుసుమోద్దమః కదంబః

ప్రియతమయా పరివర్దితో య ఆశీత్,

సీతా—(నిశ్చలంగా నానానా). ⁴ సుట్టు పచ్చహిజాణీ అది అయ్యవులే.

రామః—సర్వత్ర గిరిమయుర వష దేవ్యాః

స్వజన ఇవాత్ర యతః ప్రమోదమేతి.

২০

వాసస్థి—అత్ర తావదాసనపరిగ్రహం కరోతు దేవః ఏతత్తు దేవస్యా
శ్రమపదం.

ప. (నీరంధ్రబాల) (ఏతత్తదేవ) కదలీవనమధ్యవర్తి

కాంతాసఖస్య శయనీయశిలాతలం తే,

అత్ర స్థితా తృణమదాద్వనగోచరేభ్యః

స్వీతా తతో హరిణకైర్న విముచ్యతేప.

၁၇

రామః—ఇదమశక్యం ద్రష్టుమిత్యన్యతో రుదన్ము పవిశతి.

సీతా:- (3) శిశు హి వాసుంతి! కింతు ఏకదం అయ్యువుత్తస్సుమహావదం దం
సయంతీష, హద్ది౨, సోవస్య అయ్యువుత్తో, తం ఏవ్య పంచషడ్వణాం నా

ధా, 1నుష్ఠ ప్రత్యభిజ్ఞాయతే ఆర్యపుత్రేణ.

శా. శిష్యుఁడొకఁడు వానిని కిం త్వయా కృతమార్జ్యుశ్రుత్వం? మమాప్యేతద్దర్శయంత్యా
నంత ౨ ననివార్జ్యుశ్రుతి, తదేవ పంచపటిపాఠమ్, నైవ ప్రియశః వానంతీ, తనివ వివి

పక్షి చక్రకారం భ్రమయతి మహర్షిశ్వమావర్తయం తీతి; కరకింబయతాః కర సంఘటనజాతతాళస్థసిద్ధిః; జాతిభేదాభిప్రాయకం బహుచచనః; తాశ్చ మిక్రూదయో గ్రహన్తి.

౧. అనురుంధతే అనుసరంతి.

౨౦. కతిపయేతి. కతిపయకుసుమానాముద్ధమో యస్మిన్నితి విగ్రహః.

విష గిరిమయూరః గిరిప్రియో మయూరః కాకపార్థివవల్; గిరేః ప్రియ
 త్వమున్నతత్వనిరుపక్ష్వవత్వాదినా; ఆత్ర ఆస్మిక్ ప్రియతమాపరిపథితకదంబవృక్షే.
 స్వజనే ఇవ స్వబంధవిషయ ఇవ యతః యస్మాల్ కారణాల్ ప్రమోదం క్రింది
 ప్రాప్నోతి; తస్మాదేవ దేవ్యాస్తస్మరతి సీతాం స్మరతి తీర్థ్యః.

3. జాతనిర్విశేషాః సుతనిర్విశేషాః పరివృత్తః విపర్యయః.

ఏవ్యపిలసహీవాసంతీ, తేవ్య వివిహవీసంభసక్తిణా గోఆవరీకాణ
 ణుద్దేసా, తేవ్య జాదణివ్వసేసా మలపక్తిపాలవాల మహా పుణ
 మంభామిణీవ దీసంతం విసవ్యం ఏదం ణత్తి వరిసో జీవలోట పరివ్రత్తి.
 వాస న్తీ—(అపవార్జ్య). సఖ సీతే! కథం న పశ్యసి రామభద్రస్యా
 వస్థామ్?

ప. నవకిసలయస్మి కైరంకైర్దదన్నయనోత్సవం

సతతమపి నస్వేచ్ఛాదృశ్యో నవో నవ ఏవ యః,

వికలకరణః పాండుచ్ఛాయశ్శుచా పరిదుర్బలః

కథమపి స ఇత్యున్నేతవ్యస్తథాపి దృశ్యోః ప్రియః.

౨౧

సీతా—¹పేక్షామి సహిపేక్షామి.

తమసా—పుత్రి! పశ్య ప్రియం భూయః.

సీతా—(౧) ²హా దేవ్య ఏసో మమ విణా అహంవి ఏదేణ విణా త్తికేణ సంభా
 విదం ఆనీ. తాముహుత్తం వి జమ్మంతరాదోవి అతుళగ్గల్గదధదంసణం
 బాహసలిళందరేసు పేక్షామి దావవచ్చళం అయ్యవ్రత్తం

ధవిస్తంభసాక్షిణో గోదాపరీకాసనోద్దేశాః, తవిత జాతవిద్వికేషా మృగపక్షిపాద
 పాశ్చ, మమ పునర్నందభాగ్యాయా దృశ్యమానమపి సర్వమేతన్నాస్తి, ఈదృశో జీవ
 లోకః పరివ్రత్తి.

ఛా. ¹ప్రేక్షే సఖ ప్రేక్షే.

ఛా. ²హా దేవ ఏవ మయా వినా అహమప్యేతేన వినేతి కేన సంభావిత
 మాసీత్, తస్మాన్మహూర్తమపి జన్మాంతరాదివ యదృచ్ఛాల్బద్ధదర్శనం బాష్పసలిలాంత
 రేషు పశ్యామి తావద్వత్సలమార్జుశ్రవమ్.

౨౧. నవేతి. వికలకరణః శూన్యచక్షురాదికరణః; శుచా దుఃఖేన పరిదుర్బలః
 స్వధారణేఽచ్యుతమర్థః. బలం హి ధారణసామర్థ్యం; ఉన్నేతవ్యః అనుమేయః తథాపి
 దృశ్యోః ప్రియః అనుపమాతలావణ్యకత్వాదితి భావః.

౧. కేన సంభావితమాసీత్; కేన మేతునా సంభావితం ఉత్పాదితం; త్వమేతి
 శేషః; యదృచ్ఛాశబ్దస్య తుళ్యేతి దేకియో నిపాతః; తుళ్యగ్లదధదంసణం యదృచ్ఛయా
 లబ్ధదర్శనమితి వ్యాఖ్యాతారః.

తమసా—(సన్నేహోస్త్రం పరిష్కర్య.)

ప. విలులితమతిపూరై ర్బాష్పమానందశోక

ప్రభవమవస్థజంతీ పక్ష్యలోత్తానదీర్ఘా,

స్మపయతి హృదయేశం స్నేహనిష్ఠ్యందినీ తే

ధవళమధురముగ్ధా దుగ్ధకులేవ దృష్టిః.

౨౩

వాసస్తీ—ప. దదతు తగవః పుష్పైరర్ఘ్యం ఫలైశ్చ మధుశ్చ్యుత

స్ఫుటితకమలామోదస్త్రాయాః ప్రయాంతు వనానిలాః,

కలమవిరళం రజ్యత్కంఠాః కన్దంతు శకుంతయః

పునరిదమయం దేవో రామస్వయం వనమాగతః.

౨౪

రామః—ఏహి సఖి వాసంతి! నన్విత స్థీయతామ్.

౨౩. విలులితమితి. అతిపూరైరతిశయిత స్తోతోభిః విలులితం వికీర్ణం ఆనందశోక ప్రభవం ఆనందశోకహేతుకం బాష్పం అశ్రు అవస్థజంతీ పాతయస్తీ, పక్ష్యలో చ సా ఉత్తానా చ సా చ సా దీర్ఘా చేతి విగ్రహ విశేషణసమాసః; ఉత్తానా విభులా; స్నేహస్య అమరాగస్య నిష్ఠ్యందినీ స్వామస్తీతి విగ్రహః; ఆత ఇని తనావీతి ఇనిః; దుగ్ధకులేవ సుధామయకృత్రిమాల్పసరిదివ స్మపయతి స్నాతం కరోతి; ఆదంతత్వా త్పుగాగమే మిత్యాద్యధ్యస్యః.

౨౪. మధుని మకరందాశోచ్యంతి తరంతీతి విగ్రహః; 'శ్చ్యుతిర్ తరణ' ఇత్యస్తాత్కర్తరి స్వీప్రత్యయః. యద్వా మధుభిర్నకరందైశోచ్యంతి అద్వీకర్యంతీతి విగ్రహః; 'శ్చుతిర్ ఆసేచన' ఇత్యస్తాత్కర్తవీ; ఇదం చ వనానిలానాం విశేషణం; తృతీయాంతపాతే ఫలవిశేషణం పుష్పవిశేషణం వా; 'చ్యుత్యచన' † ఇత్యస్తాద్భావే క్త ప్రత్యయే మధునాం చ్యవనం యేభ్య ఇలి పుష్పవత్తే; ఫలవత్తే తు కర్తణి క్త ప్రత్యయేన మధుభిశ్చ్యుతైరితి తృతీయాంతపురుషః; పుష్పరసమృద్ధౌ తాత్పర్యం; తదేవం పక్ష్యత్రయే అద్యః శకారచకారయకారైర్ద్యుక్తః పాతః ద్వితీయశ్శకారచ కారాభ్యాం యుక్తః; తృతీయస్త చకారయకారాభ్యామిలి వివేకః. రజ్యత్కంఠాః రాగయుక్తకంఠాః; కన్దంతు గీతభేదేన శబ్దా కర్వూతు; అతఏవ కూశంత్వితి నోక్తం.

† నాయం ధాతుః ధాతుపాతే దృశ్యతే; కిన్తు, 'చ్యుత్ గతావ'లి భావాదిశో ధాతురోధ్యః.

వాసస్తీ—(ఉపవిశ్య సాస్రం మహారాజ అపి కుశలం కుమారలక్షణస్య?)

రామః—(౧) అశ్రుతిమభినీయ.)

ప. కరకమలవితీరైరంబునీవారశమై

స్తరుశకునికురంగానై ధిలీ యా న పుష్యత్,

భవతి మమ వికారస్తేషు దృష్టేషు కోఽపి

ద్రవ ఇవ హృదయస్య ప్రస్నవోద్భేదయోగ్యః † ౨౫

వాసస్తీ—మహారాజ నను పృచ్ఛామి కుశలం కుమారలక్షణస్య ?

రామః—(౨) (ఆత్మగతం) అయే మహారాజేతి నిష్ప్రణయమామంత్రణ

పదం, సౌమిత్రిమాత్రకే బాష్పస్థలితాక్షరః కుశలప్రశ్నః, తథా

మన్యే విదితసీతావృత్తాంతేయమితి. (ప్రకాశం) ఆం, కుశలం

కుమారలక్షణస్య.

వాసస్తీ—రుదతీ అయి దేవ కిమితి పరం దారుణః ఖల్వసి ?

సీతా—¹సహి వాసంతి కీస తుమం ఏవ్వం వాదిణీ? పూఆరుహో ఖుస
వ్వస్స అయ్యపుత్తో వినేసదో మహా పుణ సిఅసహిప.

ఛా. ¹సఖి వాసంతి! కస్తాత్త్వమేవం వాదిసి? పూజార్హః ఖలు సర్వస్యార్థ
పుత్రః విశేషతో మమ పుత్రః ప్రియసఖ్యాః.

౧. అశ్రుతిం ఆకర్షణాభావం;

౨౫. కరేతి. కరకమలేన వితీరైః దక్షైః ఆంబునీవారశమైః నీవారో ధాన్య

విశేషః; శవ్వం బాలత్పణః; తైరపుష్యత్ ఆవర్ధయత్; అత్రాంబునా తరూణ్ ఆంబు

నీవారాభ్యాం శకనీణ్ ఆంబునీవారశమైః కురంగానితి వివేకః; లేషు దృష్టేషు సత్సు

ప్రస్నవోద్భేదయోగ్యః ప్రసరేణోత్పత్తియోగ్యో ద్రవ ఇవ కోఽపి వికారో మమ

హృదయస్య భవతి ఉత్పద్యతే.

౨. ఆచుంత్రణపదం సంబోధనశబ్దః; ఆం కుశలమితి; అమిత్యంగీకారే.

† అత్ర ప్రస్తవోద్భేదయోగ్య ఇతి ప్రాచీనః పాతః; ప్రస్తరస్య పామాణస్యో

ద్భేదే దలనే యోగ్యః; మమ వికారశ్రవణే ప్రస్తారోఽపి దలతీత్యర్థః; అపి గ్రహ

రోదితీపద్ధస్యనాత్వాతిశయప్రతిపాదనపరమిదమ్.

వాసంతీ—వ. త్వం జీవితం త్వమసి మే హృదయం ద్వితీయం
 త్వం కాముదీ నయనయోరమృతం త్వమంగే,
 ఇత్యాదిభిః ప్రియశలైరనురుధ్య ముగ్ధాం
 తామేవ, (ఇతి ముహ్యతీతి).

తమసా—(౧) స్థానే వాక్యనివృత్తిర్హాశచ్చ.

వాసంతీ—(౨) శాంతమథ వా కిమతఃపరేణ ?

౨౬

రామః—సమాశ్వాసిహి ౨.

వాసంతీ—(సమాశ్వాస్య) తత్క్రిమిదమకార్యమనుష్ఠితం దేవేన ?

సీతా—సఖి వాసంతి! విరమ ౨.

రామః—లోకో న మృష్యతీతి.

౨౬. త్వమితి. త్వం జీవితం ప్రాణాః; త్వం మే ద్వితీయం హృదయమసి; త్వం నయనయోః కాముదీ తద్వదానందినీ; 'కా మోదంలే జనా యస్తాత్రేనేయం కాముదీ మతే' తి కాముదీపదనిరుక్తేః; త్వమంగే విషయే అమృతం పీయూషం తద్వజ్జరాస్రతి బంధేన నిత్యయావనావహేత్యర్థః; అత్ర ప్రాణాః ప్రాణా ఏవ; హృదయం హృదయ మేవ; కాముదీ కాముద్యేవ; అమృతమమృతమేవ; త్వం తు ప్రాణా హృదయం కాముద్యమృతమిత్యేతత్సర్వమితి ప్రాణాద్యపేక్షయా వైలక్షణ్యమసి సూచ్యతే; దేవ తాయాస్వస్యాపి జ్ఞాతుం వత్తుం చాశక్యత్వాదాహ-ఇత్యాదిభిరితి. ప్రియాణాం ప్రియవచనానాం శత్రేః; ఆనంత్యవాచ్యయం శతశబ్దః; 'శతం సహస్రమయంతం సర్వ మానంత్యవాచకమి' త్యుక్తేః; ముగ్ధామ్; ఉపయద్యోవనాముగ్ధేతి లక్షణలక్షితాం సుందరిం; త్వత్క్రొర్యమజానతీమితి వార్థః; అనురుధ్య అనునీయ; తామేవ పూర్వోక్తానునయ విషయభూతామేవ; అత్ర కథం త్వక్తవానసీతి కథం నాశితవానసీతి వా వాక్యశేషస్య దుఃఖాలిశయేన వత్తుమశక్యతయా ప్రకరణాద్యనుగ్రహేణార్థాధ్యాహారవాదే వివక్షితార్థలాభసంభవాత్ శబ్దాధ్యాహారవాదే సులభత్వాత్ ప్రయోగహేతుభూతకత్తన రణేన మూర్ఛితవైక్లప్తప్రయోగ ఇతి బోధ్యమ్; అతఏవవా—ఇతి ముహ్యతీతి.

౧. స్థానే ఖలు వాక్యనివృత్తిర్హాశచ్చ. వాక్యనివృత్తిః వాక్యసమాప్తిః మోహో మూర్ఛా ఉభయమప్యుక్తరీత్యా యుక్తమేవేత్యర్థః.

౨. అథవా శాంతం. అథవేతి పూర్వోక్తాక్షేపే; శాంతం త్వాముపాలభ్యలం; అతః పరేణః. అతిక్రాంతత్వాదితి భావః.

వాసంతీ—తత్కస్య హేతోః?

రామః—స ఏవ జానాతి కిమపి.

తమసా—(చిరాదు) (ఉచితఉ) పాలంభః.

వాసంతీ—ప అయి కతోర యశః కిల తే ప్రియం

కిమయశో నను ఘోరమతః పరం?

కిమభవద్విపినే హరిఃపీద్యశః

కథయ నాథ కథం బత మన్యనే?

౨౭

సీతా—¹సహి వాసంతి తుమం ఏవ్య దారుణా కథోరా అ, జావవ్వం
విలపంతీ పరుదంతం పలావేసి.

తమసా—ప్రణయ ఏవం వ్యాహరతి శోకశ్చ.

రామః—సఖి కిమత్ర మంతవ్యం?

ప. త్ర సై కహాయనకురంగవిలోలదృష్టే

స్తస్యాః పరిస్ఫురితగర్భభరాలసాయాః,

జ్యోతస్నా మయీవ మృదుబాలమృణాళకలాప

క్రవ్యాద్భిరంగలతికా నియతం విలుప్తా

౨౮

సీతా—(౧)²ధరామి అయ్యవు త్త ఏసా.

రామః—హా ప్రియే జానకి క్వాసి?

సీతా—(౨)³హద్ధిఅల్లణ్ణోవిల అయ్యవుత్తోవి పముక్కకంతం పరుణ్ణో.

ఛా. 1సఖి వాసంతి! త్వమేవ దారుణా కతోరా చ, యా ఏవం విలపంతీ
ప్రరుదంతం ప్రలాపయసి.

ఛా. శిధరామ్యర్యపుత్రైషా.

ఛా. కిహంత ౨, అన్యథవార్యపుత్తోఽపి ప్రముక్తకంతం ప్రరుదితః.

౨౭-౨౮. జ్యోతస్నా మయీవ జ్యోతస్నావికృతిరివ స్థితాః క్రవ్యాద్భిః
వ్యాఘ్రాదిభిః; విలుప్తా నాళితేతి భావః; నియతమితి సంభావనాయాం.

అత్ర ప్రకరణే ఉపాయాపాయశంకాభ్యాం కార్యసంభవదూపా ప్రాప్త్యాకా
ప్రతిపాదితా;

౧. ధరామి సప్రాణాస్తి;

౨. అన్యథవ పృథగ్గన ఇవ.

తమసా—సాంప్రతికమేవైతత్, కర్తవ్యాని ఖలు దుఃఖితైర్దుఃఖానిర్వా

ప. పూరోత్పిడే తటాకస్య పరివాహః ప్రతిక్రియా, [రణాని.
శోకక్షోభే చ హృదయం ప్రలాపైరేవ ధార్యతే. ౨౯

(౧) విశేషతో రామభద్రస్య యస్య బహుప్రకారకష్టో జీవలోకః.

ప. ఇదం విశ్వం పాల్యం విధిపదభియుక్తేన మనసా
ప్రియాశోకో జీవం కుసుమమివ ఘర్తో గ్లపయతి,
స్వయం కృత్వా త్యాగం విలపనవినోదోఽప్యసులభ
స్తదద్యాప్యచ్ఛాప్సో భవతి నను లాభో హి రుదితం. ౩౦

రామః—కష్టం భోః కష్టం.

ప. దళిత హృదయం గాఢో(తృంత) (ద్వేగం) ద్విధా తు న భిద్యతే
వహతి వికలః కాయో మోహం న ముంచతి చేతనాం,
జ్వలయతి తనూమంతర్దాహః కరోతి న భస్మసా
త్ప్రహరతి విధిర్నర్తచ్యేదీ న కృంతతి జీవితం. ౩౧
ఏవం చ హే భగవంతః పారజానపదాః.

ప. న కిల భవతాం దేవ్యాస్థానం గృహేభిమతం తత
స్త్రాణమివ వనే శూన్యే త్యక్తా న చాప్యనుశోచితా,
చిరపరిచితాస్తే తే భావాస్తథా ద్రవయంతి మా
మిదమశరణైరద్యాస్థాభిః ప్రసీదత రుద్యతే ౩౨

౨౯. పూరేతి. పూరోత్పిడే స్రోతోభూయస్తేవపరివాహః జలనిస్సరణం ప్రతి
క్రియా ప్రతీకారశ్చిత్వా; శోకక్షోభే శోకాధిక్యప్రయుక్తప్రకృతివిపర్యాసే
ప్రలాపైరేవ పరిజేపనైరేవ.

౧. బహుప్రకారాణి బహువిధాని కష్టాని దుఃఖాని యస్మిం ప్రథోక్తః.

౩౦. ఇదమితి. అభియుక్తేన తత్పురేణ; విధివత్ యథాకాస్త్రం; విలపనం చాసౌ
వినోదశ్చేతి విగ్రహః; ఉచ్ఛాప్సః ప్రాణధారణం.

౩౧. దలతీతి. దళతి స్ఫుటతి. ద్విధా న భిద్యతే పృథగ్గ్రహణయోగ్యశకల
ద్వయం న భవతీత్యర్థః; న కృంతతి న చ్ఛిన్నతి.

౩౨. నేతి. దేవ్యాస్థితాయాః గృహే స్థానం స్థితిః; న చాప్యనుశోచితా
తత్ప్రతిత్యాగమేతుకశోకాఽపి న కృత ఇత్యర్థః. భావాః పదార్థాః తథా ద్రవయన్తి
నాచామగోచరం యథా తథా విలాపయంతి; పరివ్రమయంతీత్యపి పాఠః; రుద్యతే
రోదనం క్రియతే; భావే లబ్ధిః; ప్రసీదత ప్రసాదం కరుణ; ఇదమితి విభక్తి ప్రతియా

తమసా—(స్వగతం) (౧) అతిగంభీరమాగూరణం మన్యుభరస్య.

వాసంతీ—(౨) దేవ అతిక్రాంతే ధైర్యమవలంబ్యతాం.

రామః—సఖి కిముచ్యతే ధైర్యమి? తి.

ప. దేవ్యా శూన్యస్య జగతో ద్వాదశః పరివత్సరః,

ప్రణప్టుమివ (లుప్తంసీతేతి) నామాపి న చ రామో న జీవతి. 33

సీతా—¹మోహిదావిఅపదేహిం అయ్యపుత్తవఅణే హిం.

తమసా—ఏవం వత్స!

ప. నైతాః ప్రియతమావాచన్నేహోద్ధ్రాశ్శోకదారుణాః,

ఏతాస్తామధునో ధారాశ్చోక్తంతి సవిషాస్త్యయి. 3౪

రామః—అపి ఖలు మయా.

ప. యథా తిరశ్చీనమలాతశల్యం ప్రత్యుప్తమంతస్సవిషశ్చ దంశః,

తదైవ తీవ్రో మృది శోకశంకుర్తర్హణి కృంతన్నపి కిం న సోధః?

ఛా. 1 మోహితైవైతైరార్యపుత్రవచనైః.

పకమవ్యయం అత ఇత్యర్థకం; ఇదం అస్తాదేహోః ప్రియాశోకవికలచిత్తత్వాదిత్యర్థః; ఇదం ప్రతి ఉక్తమేతస్సర్వముద్దిశ్యేతి వార్థః.

౧. మన్యుభరస్య ఆగూరణమావిష్కరణం; అతిగంభీరమతిగూఢం;

౨. అవలంబ్యతామాశ్రీయతాం; త్వయేతి శేషః.

33. దేవ్యేతి. ద్వాదశానాం పూరణః; తస్య పూరణే డబ్; పరివత్సరః సంవత్సరః; రామో న జీవతీతి న జీవత్యేవేత్యర్థః; జీవనభావో న న్యాయ్య ఇతి వ్యభిచే,

3౪. నైతాఇతి. ప్రియతమాః ఇష్టతమాః స్నేహోద్ధ్రా) అమరాగశితలాః శోకదారుణాః దుఃఖేన రూఢాః ఏతాః వాచో న; కింతు తా ఏతాస్సవిషా మధునో ధారాశ్చోక్తంతి స్రవంతి; అత్రాపన్నావాలంకారః.

3౫. యథేతి. తిరశ్చీనం తిర్యక్భూతం ప్రత్యుప్తం నిఖాతం అలాతశల్యం ఉల్కామయలాహకీలాద్యగ్రం తప్తాయఃకీలాద్యగ్రమిత్యర్థః; సవిషో దంశశ్చ యథా తీవ్రః తదైవ తీవ్రో మృది మృదయాదీని కృంతన్నపి ఛిందన్ సన్నపి మృది శోకశంకుః దుఃఖాత్తక్కిలః న సోధః కిం న వ్యవహృత కిం; సమాలే కర్తృణి క్తః; సహిషహారివోత్సవం.

సీతా—(౧) ¹ఎవ్వం మందభామిణీ అహం పుణోపుణో వి ఆలసలరిణీ
అయ్యపు త్తస్స.

రామః—(౨) ఏవమతిగూఢ స్తమ్భితాంతఃకరణస్యాపి మమ సంస్తుత
త త్తద్వస్తువర్గదర్శనాదద్యాయమావేగః తథాహి.

ప. వేలోల్లోలక్షుభితకరుణోజ్జృమ్భణ స్తమ్భనార్థం
యో యో యత్నః కథమపి సమాధీయతే స్థితంత మంతః,
భిత్వా భిత్వా ప్రసరతి బలాత్కృతసి చేతోవికార
స్తోయస్యేవాప్రతిహతరయనై స్కతం సేతుమోఘః. 3౬

సీతా—(౩) ²అయ్యపు త్తస్స ఏదేణ దుర్వారదారుణారంభేణ దూహ
సంఖోహేణ పరిమునీలణిఅదూహం ఘన ఇ మే హిలలం.

ఛా. ¹ఏవం మందభాగిన్యహం పునః పునరప్యాయాసకార్యార్థపు త్తస్య.

ఛా. ²ఆర్యపు త్తస్య ఏతేన దుర్వారదారుణారంభేణ దుఃఖసంక్షోభేణ పరిముషి
తనిజదుఃఖం స్ఫుటతి మే హృదయం.

౧. పునః పునరప్యాయాసకారణీ లంకావాసవిరహదశాయామద్య చేత్యర్థః;

౨. అతిగూఢమత్యంతసంపుతం యథా తథా స్తంభితం ప్రతిహతం అంతఃకరణం
హృదయం యేన తథోక్తస్య సంస్తుతానాం పరిచితానాం త త్తద్వస్తునాం వర్గస్య
సమాహస్య దర్శనాదయమావేగశ్చిత్తసంభ్రమః.

3౬ వేలేతి. వేలాయా మర్యాదాయాః ఉల్లోల ఉద్గతః అలివేల ఇత్యర్థః;
క్షుభితః ప్రవాహభూయస్తయా నదీవల్ త్తోభవాంశ్చ యః కరుణః ప్రియజనవిశ్లేష
జన్యదుఃఖాలికయః తస్మోజ్జృంభణం అలివృద్ధిః తస్య స్తమ్భనం ప్రతిహతిస్తదర్థం;
కరుణోజ్జృంభణ స్తమ్భనార్థమితి పాతే వేలోల్లోలం వేలాలిక్రాంతం క్షుభితం త్తోభో
యస్య తథోక్తస్య కరణస్య హృదయాదేత్యర్థః; కథమపి ప్రయాసేన సమాధీయతే
సమ్యాసాధీయతే ఉత్పాద్యతే; చేతోవికారశ్చిత్తసంభ్రమః; రయః వేగః ఓఘః
ప్రవాహః.

3. దుర్వారో దుర్నివర్త్యో దారుణానాం మూర్ఖాసంతాపాదీనామారమ్భః,
ప్రాదుర్భావో యస్మిన్నితి విగ్రహః; పరిముషితమభిభూతం నిజదుఃఖం యస్య తత్త

స్థితంత మంతః “అత్ర యో య ఇతి వ్యాప్తివిశిష్టత్యేనోద్దిప్తవైస్థిత తచ్చక్షేప పరామగ్నాత్త
చృష్టానరమునపేక్షితమితి శ్రుతోఽన్యస్తచ్చబ్జః ప్రతాప్తత్వాద్యర్థానరవరో
వ్యాఖ్యేయః ఇతి శేఖరాదౌ స్పష్ట”మితి తచ్చబ్జస్యాన్యస్యార్థానరవరకయా వ్యాఖ్యా
త్యేత్సిత్ కృతా.

వాసంతీ—(స్వగతం) కష్టమత్యాసక్తో దేవః. తదాక్షిణామి తావత్.

(ప్రకాశమ్)—చిరపరిచితానేతాః జనస్థానభాగానవలోకనేన మాన
యతు దేవః.

రామః—ఏవమస్తు (ఉభావుత్థాయ పరిక్రామతః)

సీతా—¹సందీపనోఎవ్వ దూహస్య సి అసహీవిణోదణోవా ఓత్తి తక్కేమి.

వాసంతీ—(సకరుణం) దేవ ౨.

ప. అస్మిన్నేన లతాగృహే త్వమభవ స్తన్నాగ్ధద త్తేక్షణ
స్సాహంసైః కృతకౌతుకాచిరమభూద్గోదావరీసైకతే,
ఆయాంత్యా పరిదుర్తనాయితమివ త్వాం వీక్ష్య బద్ధస్తయా
కాతర్యాదరవిందకుట్టలనిభో ముగ్ధః ప్రణామాంజలిః. 32

భా. ¹సందీపనవివ దుఃఖస్య ప్రియసఖివినోదనోపాయ ఇతి తర్కయామి.

థోక్తం స్ఫుటతి దళితి. ప్రియసఖ్యాః వాసంత్యాః వినోదనోపాయః చిరపరిచితజనస్థాన
భాగావలోకనరూపః దుఃఖస్య సందీపనవివ ఉపచయహేతురేవేతి తర్కయామి
ణానామి.

32. అస్మిన్నేవేతి. క్షవస్మిన్నేవ లతాగృహే అభవః స్థితవాః; తన్నాగ్ధే
సీతాయా అగమనమార్గే దత్తే ఈక్షణే నేత్రే యేన స తథోక్తః; హంసైః కృతముత్యా
దితం కౌతుకం హర్షో యన్యః సా తథోక్తా సతీ గోదావరీసైకతే గోదావరీపురినే;
ఆయాంత్యా అగచ్ఛంత్యా తయా సీతయా పరిదుర్తనాయితమివ పరిఘపితమనస్కమివ
స్థితం న తు వస్తుతః కుపితమనస్కమిత్యర్థః; త్వాం వీక్ష్య కాతర్యాదవరాధప్రతిసం
ధానజనితసాధ్యసాత్ అరవిందకుట్టలనిభః పద్మకోశనిభః ప్రణామాంజలిః మస్తిష్క్
సంపుటకాదిప్రణామాంగభూతాంజలిత్యర్థః; అథ వా, 'నామయత్యపి వా దేవం ప్రహ్ని
భావయతి ధృవం; ప్రహ్నిభవతి సీతే హి పరో నైచ్యం విలాకయత్; ఆతో
నామ సమాద్రిప్తం యత్తస్మాదయతి స్వయం; వాచా నమ ఇతి ప్రోచ్య మనసా వపుషా
చ యది'త్వాదిభగవచ్ఛ్రోక్తరీత్యా ప్రణమయతీతి ప్రణామః కోపార్థకరామహృద
యనమసహేతుభూతోఽంజలిత్యర్థః; ఉక్తం చ; 'అంజలిః పరమా ముద్రాక్షిప్రం దేవ
ప్రసాదిసీతి; అతఏవ రామాయణే; 'కృతావరాధస్య హి తే నాన్యత్కళ్యాణ్యహం
క్షమం; అంతరేణాంజలిం బద్ధ్యా లక్షణస్య ప్రసాదనాది'త్యుక్తం బద్ధః ఘటితః.

సీతా—(౧) ¹దారుణాసి సహి వాసంతి జా ఏ దేహింహి ఆ అమమ్యసల్ల సంఘ
ట్టణేహిం పుణోమందభామిణిం ఆయ్యపుత్తం సుమరావేసి †.

రామః—(౨) చండి జానకి ! ఇత స్తతో దృశ్యనే న చానుకంపనే.

ప. హాహా దేవి స్ఫుటతి హృదయం ధ్వంసతే దేహబంధ

శూన్యం మన్యే జగదవిరళజ్వాలమంతర్జ్వలామి,

నీదన్నంధే తమసి విధురో మజ్జితీవాంతరాత్మా

విష్వజ్జోహస్థ్యగయతి కథం మందభాగ్యః కరోమి ?

3౮

ఛా. 1దారుణాసి సహి వాసంతి యా ఏత్తైర్నృపదయశల్యనంఘట్టనై పునర్నాం
మందభాగినీమర్శపుత్తం స్థారయసి.

౧. హృదయమర్చణి స్థితస్య శల్యస్య కీలాద్యగ్రస్య సంఘట్టనైః సంఘటనైః
ఏతైః పురావృత్తాంతకథనైః ఆర్యపుత్రం మాం స్థారయసి మన్విషయకస్తృతిమార్గ
పుత్రస్య జనయసీత్యర్థః. యా స్థారయసి సా త్వం దారుణేతి పూర్వేణాన్వయః.

౨. చండి కఠినే జానకి జనకపుత్రి; నానుకంపనే దయాం న కరోమి; జానకి
త్యుక్త్యా పరమదయాశుజనకరాజపుత్రాస్తవై పం నిర్దయత్వం నోచితమితి వ్యజ్యతే.

3౮. హాహాదేవీతి. హాహాశబ్దో దుఃఖాతిశయద్యోతకః; హృదయం స్ఫుటతి
దళితి; దేహబంధః శరీరావయవానాం సంధిః; జాతావేకత్వం; ధ్వంసతే విశ్చిర్ణో భవతి;
జగత్ లోకం శూన్యం అసత్కల్పం అభావప్రతియోగీతి యావత్; మన్యే జానామి;
ఆవిరళాః అవిచ్ఛిన్నాః జ్వాలాః యస్మిన్ కర్షణి తత్తథోక్తం యథా తథా అంతఃశరీ
రాంతః జ్వలామి, కాష్ఠం జ్వలతీతివదుషపత్రిః; విధురః జ్ఞానాదిశూన్యః నీదన్ విశ్చిర్ణీ
భవన్ అంతరాత్మా అంధే అంధయతి లోకానిత్యంధం తస్మిన్ తమసి మజ్జతి అవ
గాఢం భవతి; మోహో మూర్ఖా విష్వక్పరితః స్థగయతి సంఛాదయతి; కథం

† మం మందభామిణిం అయ్యపుత్రేణ సుమరావే ఇ, ఇతి యుక్తమ్; గతిబుద్ధితి
సూత్రే బుద్ధిసదేన జ్ఞానసామాన్యార్థానామేవ గ్రహణేన స్వరతేజ్ఞానవిశేషార్థకత్వా
దణ్యంతావస్థానూం కర్తృత్వంతావస్థానూం కర్తృత్వాప్రాప్తేః; తదుక్తం సిద్ధాంత
కాముద్యాం కారకప్రకరణే, సూత్రే జ్ఞానసామాన్యార్థానామేవ గ్రహణం వ తు తద్వి
శేషార్థానామిత్యనేన జ్ఞాప్యతే; తేన స్వరతి జిఘ్రతీత్వాదీనాం న, స్థారయతి పునః
యతి దేవదత్తేనైతి.

ఇతి (మూర్ఛతి.)

సీతా—(౧) ¹హద్ది ౨. పుణోవి మూఢో అయ్యవుత్తో.

వాసంతీ—దేవ సమాశ్వాసిహి ౨.

సీతా—(౨) ²అయ్యవుత్త మం మందభామిణిం ఉద్దిసిఅ సఅశలోఅమంగ
ళాధారస్స దే జమ్మళాహస్స వారంవారం సంశయదజీవిదో దారుణో
దనాపరిణామోత్తి హాహా హదమ్మి. ఇతి (మూర్ఛతి.)

తమసా—వత్సే సమాశ్వాసిహి ౨. పునస్త్యత్వాణిస్పర్శ వస సంజీవనో
పాయో రామభద్రస్య.

వాసంతీ—(౩) కష్టమద్యాపి నోచ్ఛ్వసితి, హాప్రియసఖి నీతే! క్వాసి
సంభావయాత్తనో జీవితేశ్వరం.

సీతా—(౪) ససంభ్రమముపసృత్య హృది లలాటే చ స్పృశతి.

వాసంతీ—(౫) దిష్ట్యా ప్రత్యాపన్న చేతనో రామభద్రః.

ఛా. ¹హంత ౨ పునరపి మూఢ ఆర్యపుత్రః,

ఛా. ²ఆర్యపుత్ర మం మందభాగినీముద్దిశ్య సకలలోకమంగళాధారస్య తే
జన్మలాభస్య వారం వారం సంశయతజీవితో దారుణో దశాపరిణామ ఇతి హా హా
హతాస్తి.

కరోమి కిం కరోమి? కింహృదయస్ఫోటాదీని నివారయామి! ఉత త్వదాగమనార్థం
లోకాననునయామి! అథవా తాన్నిగృహ్య త్వమానయిష్యామితి భావః.

౧. పునరపి మూఢో మూర్ఛితః;

౨. వారం వారం పదేపదే సంశయితం సంశయవిషయః జీవితం యన్తి స త
థోక్తః; మరణపర్యవసాయాతి భావః; దశాపరిణామః దశాపరిపాకః.

౩. జీవితేశ్వరం ప్రాణనాథం రామం సంభావయ సంభవంతం కురు రామా
సంభవం పరిహరస్వేత్కర్షః.

౪. హృది లలాటే చ స్పృశతీతి; ఇదం చ లోకానుభవసిద్ధం.

౫. దిష్ట్యేత్యానందే; ప్రత్యాపన్నా పునరాగతా చేతనా ప్రజ్ఞా యస్య న
కథోక్తః.

రామః—ప. ఆలింపన్న మృతమయైరివ ప్ర లేపై
రంతర్వా బహిరపి వా శరీర ధాతుః,
సంస్పర్శః పునరపి జీవయన్న కస్తా
దానందాదపరమివాదధాతి మోహమ్.

3౯

(౧) సానందం మీలితాక్షవీవ సఖి వాసంతి దిప్త్యా వర్ధనే?

వాసంతీ—కథమివ?

రామః—సఖి కిమన్యత్ ప్రాప్తా జానకీ.

వాసంతీ—అయి దేవ రామభద్ర! క్వ సా?

రామః—(స్పర్శసుఖమభినీయ) పశ్య నన్వీయం పురత ఏవ.

వాసంతీ—(౨) అయి రామభద్ర! కిమితి మర్తచ్ఛేదదారుణైరతిప్రలాపైః
ప్రియసఖివిపత్తిదగ్ధామపి పునర్దాం మందభాగ్యాం దహసి?

౩౯. ఆలింపన్నితి. ఆమృతమయైరమృతస్వరూపైః; చిన్నయమిత్యాదావివ స్వా
ర్థికో మయబ్బుశ్యయః; ప్రకృష్టో లేహః యైవైరేణ్ణచసాధనద్రవ్యైః; అంతర్వా బహి
రపి వా అంతర్బహిశ్చ శరీరం దేహం ధాతుంశ్చ నాడీశ్చ అంతర్నాడీర్బహిశ్చరీర
మితి వివేకః; ఆలింపన్నివ సర్వాంగీణలేచనకర్తేతి సంభావనీయః జీవయన్ ప్రాణప్రతిష్ఠా
హేతుభూతః ఆకస్తాల్ నిష్టేతుకః సంస్పర్శః పునరప్యానందాల్. ఆనందముత్పాద్య
అపరం మోహం దుఃఖహేతుకపూర్వమూర్ఛాతిరిక్తమూర్ఛాం - ఆనందాదితి ల్య
బ్టోపే పంచమి; యద్వా ఆనందాదితి హేతౌ పంచమి; కథా చ దుఃఖజన్యపూర్వ
మూర్ఛాతిరిక్తాం ఆనందహేతుకాం మూర్ఛాం ఆదధాతీవ ఉత్పాదయతీవ; అన్యేతు
పరో న భవతీత్యపరః. ఆనన్య ఇత్యర్థః. ఆనందాదపరం మోహం ఆనందాత్తకమూర్ఛా
మిత్యాహుః.

౧. మీలితాక్షః ముకుళితనేత్ర ఏవ; ఉన్నీలితాక్ష ఇతి పాతే ఉన్నీలితేత్కుక్త
ముకుళిభావే అక్షిణీ యస్య స తథోక్తః; ఉభయత్ర బహువ్రీహా సక్థ్యుక్తోరితి షచ్;
ఆత్ర హృది లలాటే చేత్యానినా ఇష్టార్థోపాయానుసరణాత్కాక్షేవ ఉక్తః.

౨. మర్తచ్ఛేదవల్ హృదయాద్యవయవక్షులివల్ దారుణైర్దుష్టపైః ప్రలాపై
రసర్థకవచాభిః దహనీత్యన్వయః; ప్రియసఖ్యాస్మితాయాః వివత్త్యా వివదా దగ్ధాం
భస్మీక్రియమాణాం;

సీతా—(౧) ¹ఓసరిదుమిచ్చుమి వసో పుణ చిరపుణ అసంభారసామ్యసీత శేణ
అయ్యపుత్తఫం నేణ దీహదారుణంవి యుత్తి సందావం శహలం తేణ
వజ్రశేవో వణధోవి ఆ పశ్చత్తవ్యావారో ఆసంజివో మే హత్తో.

రామః—(౨) సఖి కుతః ప్రలాపాః?

ప. గృహీతో యః పూర్వం పరిణయవిధౌ కంకణధర

స్సుధాసూతేః పాదై రమృతశిరై ర్యః పరిచితః †.

సీతా—(౩) ²అయ్యపుత్త సో ఎవ్వ దాణిసి తుమం.

రామః—స ఏవాయం తస్యా స్తదితరకరౌపమ్యసుభగో

మయా లబ్ధః పాణిర్లలితలవలీకందశనిభః.

రం

ఛా. ¹అవసర్దుమిచ్చామి, ఏవ పునశ్చిరప్రణయసంభారసామ్యశితలేన ఆర్యపుత్ర
స్వశ్చేన దీర్ఘదారుణమసి యుజితి సంతాపం లఘయతా వజ్రలేపావసద్ధ ఇవ పర్యస్త
వ్యాపార ఆసంజివో మే హస్తః.

ఛా. ²ఆర్యపుత్ర స ఏవేదానీమసి త్వం.

౧. చిరస్య బహుకాలరూఢస్య ప్రణయస్య స్నేహస్య సంభారేణ ఆతిశయేన
హేతునా సామ్య ఆప్తాదకరశీతలశీతశ్చ తథావిధేన, దీర్ఘశ్చాసౌ దారుణశ్చేతి
విగ్రహే ఖంజనుబ్ధాదివత్ప్రమాసః; తథావిధం సంతాపం యుజితి లఘయతా లఘూ
కుర్వతా ఆర్యపుత్రస్వశ్చేన వజ్రలేపేనోపసద్ధఇవ ఘటితఇవ పర్యస్తవ్యాపారో నిష్పంద
ఇత్యర్థః. మే హస్త ఆసంజితః ఆలగ్నః.

౨. ప్రలాపైతి వాసంతీవాక్యస్య ఉత్తరమాహ—సఖి కుతః ప్రలాపా ఇతి.

రం. గృహీతఇతి. యః కరః పరిణయవిధౌ వివాహవిధౌ కంకణధరస్య
గృహీతః; యః కరః సుధాయా అమృతస్య సూతిరుత్పత్తిర్యస్తాత్తస్య చంద్రస్య అమృత
శిరై ర్సుధాశీతలైః పాదైః శిరఃపైః పరిచితః సంజివః;

౩. ఉత్తవిశేషణసామ్యదాహ-ఆర్యపుత్ర సఏవేదానీ త్వమసీతి; యః కంకణ
ధరో గృహీతః యస్సుధాసూతేః పాదైః పరిచితః స ఏవ త్వమిదానీమిత్యర్థః. ఉభయ
త్రాపి పరిణయవిధౌ కంకణధరత్వం హవణ్యసంజ్ఞివత్త్వరూప సుధాసూతిశిరః పరిచితత్వం
చావిజ్ఞమితి కృత్వా సీతావాక్యం ప్రవృత్తం;

రామస్త్వాహ—సఏవాయమితి. లలితేన సుకుమారేణ లవలీకందశేన లవలీనా
మకలతాంకురేణ సదృశః తదితరకరేణ గృహీతాస్యకరేణ స త్వశ్చేన కౌపమ్యేన

† 'చిరం స్వేచ్ఛాస్మరై రమృతశిరై ర్యః పరిచితః ఇతి ప్రాచీనపాఠః.

(౧) (గృహ్యోతి) సీతా—¹హద్ధి ౨. అయ్యపుత్రుఁడం సమోహిదా
వ పమాదోఁలు సంవత్సరం.

రామః—(౨) సఖి వాసంతి! ఆనందనిమిలితః ప్రియాయాస్సవర్ష
సాధ్వసేన పరవాసస్తి, తత్త్వమేతం ధారయ.

వాసంతీ—(౩) కష్టమున్నాడ వవ.

సీతా—(ససంభ్రమం హస్తమాక్షిప్యాపసర్పతి)

రామః—(౪) హా ధిక్పిమాదః.

ప. కరవల్లవస్సు తస్యాస్సహనైవ జడాత్తనః పరిభ్రష్టః,

పరికంపినః ప్రకంపీ కరికర ఇవ పీవరస్సీద్వ్యక్ +.

౪౧

సీతా—(౫) ²హద్ధి ౨. అజ్జవి అణుబద్ధబహుఘుణ్ణాంతేవేఅణం ణ సంతా
వేమి అత్తాణం.

ఛా. ¹హంత ౨. ఆర్యపుత్రస్వర్ణమోహితాయాః ప్రమాదః ఖలు సంవత్సరః.

ఛా. ²హంత ౨. అద్యాప్యనుబద్ధబహుఘుణ్ణమానవేదనం న సంస్థాపయా
మ్యత్తానం.

సాదృశ్యేన సుభగః మనోజ్ఞః; సవ్యకరసాదృశ్యం దక్షిణకరస్య దక్షిణకరసాదృశ్యం
సవ్యకరస్యేతి భావః; తస్యాస్య ఏవ పాణిర్తయా లభ్యః.

౧. గృహ్యోతి గ్రహణమభినయతి. ప్రమాదోఽనవధానం.

౨. ప్రియాయాస్సీతాయాస్స ఎత్తేన యతాస్సద్వసం శృంగారజం భయం తేన
కరవాక్ వివశః;

౩. ఉన్నాదఏవ చిత్తవిభ్రమ ఏవ;

౪. హస్తమాక్షిప్య; రామహస్తం నిరస్య.

౪౧. కరేలి. ప్రకంపీ చంచలః; పీవరః పీనః స్విద్యక్ స్వేదవాక్; కరికరః గజ
కుండా; పరికంపినః చంచలాత్; మత్కరాదిత్యస్యాధ్యాహరః; తస్యాస్సకరవల్లవః.
జడాత్తనోఽనవధానవతో మమ కరాత్ సహసా పంభ్రష్టః పరిచ్యుతః.

౫. అనుబద్ధా ఉత్పన్నా బహ్వీ ఘూర్జ్వానా ఉద్దచ్చంతి వేదనా యస్య త
మాత్తానం న సంస్థాపయామి న స్థిరం కరోమి.

+ జడాజ్ఞడః పరిభ్రష్టః, ఇతి, ప్రకంపీ కరాన్తమ స్విద్యతస్సీద్వ్యక్ ఇతి -చ
సాదీనః పాఠః.

తమసా—(సన్నహాకాతుకస్థితం నిర్వర్ణ్య)

ప. ప్ర స్వేదరోమాంచిత కంపితాంగీ జాతా ప్రియస్పర్శసుఖేన వత్సాని,
మరున్న వాంఛః పరిధూత సిక్తా కదంబయష్టిస్సుఖటకోరకేవ రఽ

సీతా—(స్వగతం) (౧) ¹అవశంగదేణ అప్పణా శజ్జావిదమ్మి భఅవదీవ
తమసావ, కింకిళసా మణ్ణిస్సది, ఏసో పరిచ్చాట ఏసో అఆసంగొత్తి.

రామః—(౨) (సర్వతోఽవలోక్య) హా కథం నా స్త్యేవ? నన్వకరుణే వై దేహి.

సీతా—(౩) ²సచ్చం ఆకరుణమ్మి. జా ఏవ్యం విహం తుమం పేక్షంతీ
జీవామి

ఛా. ¹అవశంగలేనాత్మనా లజ్జాపితాస్తి భగవత్పాతమసయా, కింకిలైషా మం
స్యలే? ఏష పరిత్యాగః ఏష చానంగ ఇతి.

ఛా. ²సత్యమకరుణాస్తి, యా ఏవంవిధం త్వాం పశ్యంతీ జీవామి.

రఽ. ప్ర స్వేదేతి. ప్రియస్పర్శసుఖేన రామస్పర్శశస్యసౌఖ్యేన ప్రకృష్టాని స్వేదః
ఖుర్జలం రోమాంచితం పుకళః కంపితం వేషధుః ఇత్యేతాని యస్య తత్ ప్ర స్వేదరో
మాంచితకమ్మితం తథావిధమంగం యస్యాస్యా తథోక్తా వత్సాని సీతా మరున్నవాంఛో
భ్యం పవనవర్షబిందుభ్యం పరిధూతా కంపితా సిక్తా అద్వీకృతా చ; మరుతా పరి
ధూతా నవాంభసా సిక్తేతి వివేకః; అతఏవ స్ఫుటాః వృక్షాః కోరకా యస్యాస్యా
తథావిధా కదంబయష్టిరేవ కదంబస్తమ్మ ఇవ జాతా ఆసీత్.

౧. అవశం గ లేన పరవశేన ఆత్మనా హేతునా తమసయా కర్త్యా) లజ్జాపి
తాస్తి సంజాతలజ్జా కృతాస్తి. † ఏష పరిత్యాగః నిర్నిమిత్తకః పరిత్యాగ ఇత్యర్థః;
ఏషచానంగః దుర్నివర్త్య చాత్యాసక్తిత్యర్థః; ఇతి మంస్యలే కిమితి యోజనా; యద్వా
ఏష పరిత్యాగ ఏష ఆనంగ ఇతి ఏకస్మిన్ ఏషయే ఏషా తమసా కిం మంస్యలే? కిన్ను
మంస్యలే;

౨. కథం నా స్త్యేవ? కథమితి విస్తయే; స్పృశంత్యా అత్ర నాస్తి త్వం విస్త
యసీయమిత్యర్థః; ఆకరుణే నిర్దయే;

౩. ఆకరుణాస్తి. యా ఏవంవిధం త్వాం ప్రేక్షమాణా జీవామి ప్రాణాన్
భారయామి సాహమకరుణాస్తి త్యర్థః;

† చింత్యమిదమ్. ఇతచ్చ) త్యయేలబ్ధిత ఇతి రూపావత్తే. తస్మాత్ లజ్జాం ఆపితా
ప్రాపితా లజ్జాపితేతి ప్రక్రియా యుక్తా.

రామః—(౧) క్వాసి దేవి? ప్రసీద, న మామేవంవిధం పరిత్యజ్య గంతు మర్హసి.

సీతా—(౨) ¹అయ్యపుత్ర విప్పదీపం విల దే వళిణం.

వాసంతీ—(౩) దేవ ప్రసీద స్వేనైవ లోకోత్తరేణ ధైర్యేణ సంస్తంభ యాతిభూమిం గతమాత్మానం, కుతోఽత్ర మే ప్రియసఖి?

రామః—(౪) వ్యక్తం నాస్త్యేవ, కథమన్యథా వాసంత్యపి న పశ్యేత్? అపి ఖలు స్వప్న ఏష స్యాత్? న చాస్తి సుప్తః, కుతో రామస్య నిద్రా? సర్వథాపి న ఏవైష భగవాననేకవారపరికల్పితో విప్ర లంభః పునఃపునరుబధ్నాతి మాం.

ఛా. ¹అయ్యపుత్ర విప్రతీపమివ తే వచనమ్.

౧. ప్రసీద కాలువ్యం జహి; న మామేవంవిధం పరిత్యజ్య గంతుమర్హసి; ఏవం విధం దుఃఖాలితయేనాలిశిథిలం; నార్హసి న యోగ్యాసి; అహం త్వవరాధవానేవ తథాపి మత్పరిత్యాగో న త్వత్సత్వభావస్సోచిత ఇతి భావః;

౨. విప్రతీపం ప్రతిలామం విరుద్ధమితి యావత్; త్వమేవ మాం కృత్తవాక్ నాహం త్వామితి భావః;

౩. స్వేనైవ స్వేయేనైవ లోకోత్తరేణ లోకప్రకృప్తేన; సంస్తంభయ సిథిం కరు; అతిభూమిం గతమాత్మానం దుఃఖాలిప్రసక్తిం గతం స్వమిత్యర్థః.

౪. వ్యక్తం నాస్త్యేవ; నాస్త్యేవేతి వ్యక్తం స్ఫుటమిత్యర్థః; కథమన్యథా వాసం త్యపి న పశ్యేత్; అన్యథా సీతాయా అస్తిత్యే వాసంత్యపి కథం కస్తాద్ధేతోః న పశ్యేత్; స్వస్య బ్రంతిశంకయా వనదేవతాయాం ప్రమిలిప్రకర్షం విభావ్య వాసంత్యపీత్యు క్తమ్; ఏవం యోగ్యానుపలంభేన సీతాయా నాస్తిత్వం నిశ్చిత్య పూర్వోక్తస్సార్వ సస్య క్రమరూపత్వం మీమాంసతే; అపి ఖలు స్వప్న ఏష స్యాదితి; ఏష సీతాస్వర్ణిస్వప్న స్సాస్యిల్ స్వాప్నికజ్ఞానే విషయస్సాస్యిదితి సంభావనా; యద్వా ఏష సీతాస్వర్ణః స్వప్నస్సాస్యిల్ స్వప్నావస్థోత్పాదితః కిము; స్వప్నావస్థాయాం హి “సంధ్యేపృష్ఠి రాహుః” ఇతి సూత్రప్రామాణ్యాత్తత్త్వరుహనుభావ్యతత్త్వదార్థస్పృష్టిః పరమాత్మ కర్తృకాభ్యుపగమ్యతే; విస్తరస్తూతరమీమాంసాయాం ద్రవ్యవ్యతిరేకతా సుప్తేః కారణత్వాదాహం చాస్తి సుప్తః; తదుపపాదయతి-కుతో రామస్య నిద్రేతి; అనిద్రస్థితం రామ ఇతి రామస్య నిద్రా నాస్తితి ప్రసిద్ధమేవేతి నానుపపత్తిరితి

సీతా—(౧) ¹మవపుణ దారుణాఽ విప్పళద్ధో అయ్యపుత్తో.

వాసంతీ—దేవ పశ్య ౨.

ప. పౌలస్త్యస్య జటాయుషా విఘటితః కార్ణాయసోయం రథ

స్తే చైతే పురతః పిశాచపదనాః కంకాళశేషాః ఖరాః,

ఖడ్గచ్ఛిన్నజటాయుషక్షతిరితస్సీతాం చలంతీం వహా

న్నంతర్వాప్యపుతవిద్యుదంబుద ఇవ ద్యామభ్యుదస్థాదరిః. ౪౩

సీతా—(సభయమ్)²అయపుత్త తాదో వావాదీఅది, తా పరత్రాఅహి. ౨.

అహంవి ఓహరిజ్జామి.

[త్రిష్ట ౨.

రామః—(౨)(సావేగముత్థాయ) ఆః పాప తాత ప్రాణ సీతాపహరిణ!

ఛా. ¹మయా పునర్దూణయా విప్రలబ్ధ ఆర్యపుత్రః.

ఛా. ²ఆర్యపుత్ర! తాతో వ్యాపాద్యతే కస్తాక్షురిత్రాయస్య ౨. అనామప్య
చరిహరిష్యే.

భాషః; పర్యవసేజిమాహ-సర్వథేత్వాది; మమ వాసంత్యాక్ష్మానుపలంభాత్ నిద్రాయా
అభావేన స్వాప్న తానుపపత్తేశ్చ సర్వప్రకారేణాపి సీతాస్పార్శనం భ్రమరూపమేవేతి
భాషః; విప్రలంభః భ్రమః; భగవానిత్యలంఘనీయత్వఖ్యాపనార్థం; అనుబధ్నాతి
అనుసరితి.

౧. దారుణయా కఠినయా విప్రలబ్ధః వందితః.

౪౩. పౌలస్త్యస్యేతి. ఆయం దృశ్యమానః ఉద్దేశ్యసమర్పకమిదం; కృష్ణాయసో
వికారః కార్ణాయసః లోహమయ ఇత్యర్థః; జటాయుషా విఘటితః ప్రధ్వంసితః పౌల
స్త్యస్య రావణస్య రథః స్యందనః, విధేయసమర్పకమిదం; ఏతే పురతః పురోవర్తమానాః
కంకాళశేషా కాయాస్థిరూపశిష్టాంశాః లే పిశాచపదనాః ఖరాః రావణస్యందనీయాః
పిశాచముఖాః రాసభాః; అంకాళిభావాత్సామానాధికరణ్యం; ఖడ్గేన ఛిన్నా కృత్తా
ఖడ్గచ్ఛిన్నా సా చ సా జటాయుషక్షతిశ్చైతి విగ్రహే సమానాధికరణసమానః పక్షతిః
పక్షమూలం; ఇతః ఆత్ర; అంతర్వాప్యపుతా అంతశ్చలంతీ విద్యుత్తటిత్ యస్య న
కథోక్తః; అనేన దృష్టాంతేన రావణస్పర్శవశదోషో నాస్తీతి సూచితం, అః రావణః
ద్యాం ఖం అభ్యుదస్థాత్ అభ్యుద్గతవాః; ఇత ఇత్యస్తాద్దేశికాదితి వా.

౨. ఆః పాపేత్యాది. ఆత్ర రోషసంభ్రమపచనరూపం తోటకం నామ సంధ్యర్థే
నూకం.

వాసంతీ—(౧) అయి దేవరాక్షసకులప్రళయధూమకేతో కిమద్యాపి
తే మన్యువిషయః ?

సీతా—¹అబోభ ఉబ్బంతమ్మి.

రాముః—(౨) అన్య ఏవాయమధునా విపర్యాసో వర్తతే.

ప. ఉపాయానాం భావాదవిరతివినోదవ్యతికరై

ర్విమర్శైర్వీరాణాం జనితజగదత్యద్భుతరసః,

వియోగో ముగ్ధాఽప్యస్య ఖలు రిపుఖాతావధిరభూ

త్కటుస్తూష్ణీం సహ్యో నిరవధిరయం తు ప్రవిలయః †. ౪౪

ఛా. 1 ఆహవా ఉద్భృంతాస్మి.

౧. ప్రళయసూచకధూమకేతునామక గ్రహసదృశేతి సూక్తిః; యద్వా ధూమ
కేతురగ్నిః ప్రళయే ధూమకేతుః ప్రళయధూమకేతుః రాక్షసకులస్య ప్రళయధూమ
కేతురితి ఏగ్రహః. రాక్షసకులదాహే ప్రళయకాలాగ్నిసదృశేత్కర్మః; మన్యువిషయః
క్రోధవిషయః.

౨. అన్య ఏవ పూర్వసీతావియోగాద్విలక్షణ ఏవ వివర్యయః సీతావిరహదూష
విపర్యాస ఇత్యర్థః.

వైలక్షణ్యమేవాహ.—

౪౪. ఉపాయానామితి. ఉపాయానాం సేనాసన్నాహసేతుబాధాదినాధనా
నాం భావాత్ సత్త్వాత్ ఆవిరతాః సంతతాః వినోదానాం దుఃఖవిస్తరణహేతునాం
వ్యతికరాస్సంబంధాః యేషు తే తథోక్తాః తథావిహైః వీరాణాం సుగ్రీవప్రభృతీనాం
విమర్శైః పరస్పరసంప్రహరైః జనిత ఉత్పాదితో జగతామత్యద్భుతరసో విస్తయరసో
యేన స తథోక్తః; వీరసాదదృశ్యతరసస్యోత్పత్తిరితి రసవిదః; తదుక్తం: 'హస్యో భవతి
శృంగారాత్కరుణో రాద్రకర్షణః; అద్భుతశ్చ తథా వీరాద్యీభత్వాచ్చ భయానక'
ఇతి; ముగ్ధే సుందరే అక్షణీ యస్యా ఇతి బహువ్రీహిః; తస్యాః సవియోగః పూర్వ
కాలికో విరహః రిపుఖాతావధిరభూత్ రావణసంహారపర్యంతోఽభూత్; కటుః
క్రూరః తూష్ణీం సహ్య ఉపాయాద్యభావాత్ జోషంభావేన సహనీయః ఆయం తు
వియోగః ప్రవిలయః పునర్దర్శనాభావాభిప్రాయేణ వియోగస్య ప్రవిలయతోఽన్తిః;
నిరవధిః యావచ్ఛేవభావీత్యర్థః.

† కథం తూష్ణీం సహ్యో నిరవధిరయం త్వప్రతివిధి, ఇతి ప్రాచీనపాఠః.

సీతా—(౧)¹బహుమాణిదమ్మి పువ్వవిరహేణ, ణిరవహి త్తి హా హదమ్మి.

రామః—కష్టంభోః ౨.

ప. వ్యర్థం యత్ర కపీంద్ర సఖ్యమపి మే వీర్యం హరీణాం వృథా
ప్రజ్ఞాబాంబవతోఽపి యత్ర న గతిః పుత్రస్య వాయోరపి,
మార్గం యత్ర న విశ్వకర్తృతనయః కర్తుం నశోఽపి క్షమ
సౌమిలేరపి పత్రిణామవిషయే తత్ర ప్రియే క్వాసి మే ? ౪౫

సీతా—²బహుమ (ణ్ణది)ణ్ణే పువ్వవిరహం.

రామః—(౨) సఖి వాసంతి దుఃఖాయైవ సుహృదామిదానీం రామదర్శ
నమ్, కియచ్చిరం త్వం రోదయిష్యామి ? తదనుజానీహి మాం
గమనాయ.

ఛా. బహుమానితాస్మి పూర్వవిరహేణ, నిరవధిరితి హా హతాస్మి.

ఛా. బహుమ (న్యతే) న్యే పూర్వవిరహమ్.

౧. బహుమానితాస్మి పూర్వవిరహేణ; పూర్వవిరహహేతుకబహుమానవత్సన్తి;
రిపుసూతావధిరితి రావణసంహారస్య తన్ములకతోఽవ్యక్తేరితి భావః; నిరవధిరితి హాహతాస్మి;
అస్య వియోగస్య నిరవధితోఽవ్యక్తేః ప్రత్యాకాచ్చిన్నేరితి భావః.

౪౫. వ్యర్థమితి. యత్ర ప్రదేశే కపీంద్రసఖ్యం సుగ్రీవమైత్ర్యం; ఇదముపల
క్షణం సుగ్రీవాపేక్షయా ఉపసర్జనత్వస్యాపి; తదుక్తం రామాయణే; 'లోకనాథః పురా
భూత్వా సుగ్రీవం నాథమిచ్చది'తి; సరామో వానరేంద్రస్య ప్రసాదమభికాంక్షతీరి
చ వ్యర్థం నిరర్థకం; హరీణాం వానరాణాం వీర్యం పరాక్రమః యత్ర వృథా నిష్ప్ర
యోజనకః; బాంబవతః ప్రజ్ఞా యుక్తాయుక్తకుశలతాపి యత్ర వృథేరితి సంబధ్యతే;
వాయోః పుత్రస్య హనుమతో గతిరపి యత్ర న; మార్గం సేతుం; క్షమో యోగ్యః;
సౌమిలేరపి లక్షణస్యాపి అపిశబ్దాత్స్వస్య పత్రిణాం బాణానామప్యవిషయే అగోచరే
తత్ర తథావిధే క్వ కస్మిన్ దేశే అసి భవసి.

౨. సుహృదాం మిత్రాణాం రామదర్శనం దుఃఖాయైవ దుఃఖఫలకమేవ; రోద
యిష్యామి రుదతీరితి కరోమి; అనుజానీహి అనుజ్ఞాం కరు;

† అత్ర స్వబాణాపేక్షయా సౌమిత్రిబాణేషు నిరర్థకత్వమనుసంధాయ సౌమి
లేరపీత్యుక్తమితి భావవర్ణనం యుక్తమ్.

సీతా—(సాద్యేగం) తమసామాన్లీష్య, ¹హా భలవది తమనే గచ్ఛది దాణిం అయ్యవుత్తో.

తమసా—(౧) వత్సే సమాశ్వసిహి ౨. నన్వావామాప్యాయుష్వతోః కుశలవయోర్వర్ధిమంగళాని సంపాదయితుం భాగీరథీపా దాంతికమేవ గచ్ఛావః.

సీతా—²భలవది పసీద ౨. ఖణమె త్తంవి దుష్లహదంసణం వేక్షామి.

రామః—(౨) అస్తి చేదానీమశ్వమేధసహధర్తచారిణీ మే.

సీతా—(౩) (సాక్షేపమ్) ³అయ్యవుత్త కా.

వాసంతీ—(౪) హా పరిణీతమమి.

ఛా. ¹హా భగవతి తమనే గచ్ఛదీదానీమార్ద్రపుత్రః.

ఛా. ²భగవతి ప్రసీద ౨, త్తణమాత్రమపి దుర్లభదర్శనం వశ్యామి.

ఛా. ³అర్ద్రపుత్ర కా.

౧. వర్ధిమంగళాని ద్వాదశవర్షభూర్ధిమంగళాని జేవతామృతాదీని కుభాని ఆయుష్వతోః కుశలవయోః కుశలవోద్దేశేన సంపాదయితుముత్పాదయితుం భాగీరథ్యాః గంగాయాః పాదాంతికం చరణసమీపం; (భాగీరథ్యాస్సీతాయాశ్చ సంబంధకోత నాయత్థముక్తిః);

౨. అశ్వమేధస్య సహధర్తచారిణీతి విగ్రహః; దంపత్యోన్మహాధికారాదశ్వ మేధనిరూపితకర్తృత్వవతీ జాయాస్తీతి భావః;

౩. ఆక్షేపం; ఆక్షేపశ్చేదనం లేన సహవర్తనం యస్మిన్నిత్యర్థః; క్రియావిశేషణం. అర్ద్రపుత్ర కా. సహధర్తచారిణీతి శేషః;

౪. పరిణీతమితి భావే క్తః; పరిణయోఽపి కిమితి కాశ్వా యోజనీయం; సీతా పరిత్యాగానంతరం న కేవలం శరీరధారణం కింతు పరిణయోఽపి జాతః కిమితి నముచ్చ యార్థః; సీతావియోగే రామస్య శరీరధారణమాశ్చర్యమితి ప్రసిద్ధిః. తదుక్తం హనూ మతా; 'దుష్కరం కృతవాక్' రామో హినో యదనయా ప్రభుః; ధారయత్వా త్తనో జేహం న శోకేనావసీదతీ'తి; 'దుష్కరం కురుతే రామో య ఇమాం దుత్త కాశీని, సీతాం వినా మహాబాహుర్దుహూర్తమపి జీవతీ'తి చ. †

† అత్త, న కేవలం సీతాపరిత్యాగః కింతు పరిణయోఽపి త్యర్థవర్ణనం యుక్తమ్.

రామః—(౧) న హి న హి. హిరణ్మయీ సీతాప్రతికృతిః.

సీతా—(౨) (సోచ్ఛ్వాసాస్త్రమ్) ¹అయ్యవుత్తోదాణిసి తుమం, అమ్మ
హే ఉక్థాదందాణి మే పరిచ్ఛాఅసల్లమయ్యవుత్తేణ.

రామః—(3) తత్రాపి తావద్బాష్పదిగ్ధం చక్షుర్విनోదయామి.

సీతా—(౪) ²ధణ్ణాఖు సా, జాఎవ్వం అయ్యవుత్తేణ బహుమణ్డీఅది, జాఎవ్వం
అయ్యవుత్తం విణోదఅంతి ఆసాబంధణం. ఖు జాగా జీవలోఅస్స.

తమసా—(౫) (సస్థితస్నేహాస్త్రం పరిష్వజ్య) అయి వత్సే! ఏవమాత్తా
సంస్తూయతే.

ఛా. 1 అర్యపుత్ర ఇదానీమసి త్వం, హంత ఉత్థాతమిదానీం మే పరిత్యాగశల్య
మార్యపుత్రేణ.

ఛా. 2 ధన్యా ఖలు సా, యైవమార్యపుత్రేణ బహుమన్యతే, యైవమార్యపుత్రం
వినోదయంతి ఆశాబంధనం ఖలు శాతా జీవలోకస్య.

౧. న హి వ హి. పరిణయప్రసక్తిరప్యన్వేతి వీప్సయా వ్యజ్యతే;

౨. ఇదానీమసి త్వం; రామబాహురనుపాక్రితోఽన్యయేత్సుక్తరీత్యా ఏకదార
వ్రతత్వం తవేదానీమేవ ప్రకటితమితి భావః; పరిత్యాగఏవ శల్యం పరిత్యాగశల్యం;
నిష్కారణపరిత్యాగస్య దుఃఖజనకత్వాచ్చల్యత్వరూపణం; నను వాస్తవదోషాభావేఽపి
దోషవత్తాప్రధనరూపమిథ్యాభిశస్త్రితాం పరిత్యాగో ధర్మకాస్తసిద్ధ ఇతి చేదైవం;
అగ్నిప్రవేశాదిహ మిథ్యాభిశస్త్రేనవకాశాత్; ఉత్థాతం ఉద్భృతం;

3. తత్రాపి హిరణ్మయసీతాప్రతికృతే; బాష్పదిగ్ధం అశ్రుణా లిప్తం;
వినోదయామి విస్తృతదుఃఖం కరోమి; ఏవం చ సీతాప్రతికృతేరశ్వమేధసహధర్మ
చారిణీత్వమానుషంగికం; ముఖ్యం తు చక్షుర్వినోదనమితి సూచితం;

౪. యైవం బహుమన్యతే చక్షుర్వినోదహేతుత్వ ప్రయుక్తబహుమాన విషయా
క్రియతే యా ఏవమార్యపుత్రం వినోదయంతి విస్తృతదుఃఖం తుర్వతీ జీవలోకస్య
ఆశాబంధనం రామజీవనప్రత్యాశాహేతుత్వాత్ స్వస్వవిషయకాశాహేతుర్జాతా
సా ధన్యేత్యన్వయః;

౫. పరిష్వజ్య ఆలింగ్య; ఏవం ధన్యా ఖలు సేత్యాదిపూర్వోక్తరీత్యా ఆత్మానం
స్తూయతే స్తుతివిషయాక్రియతే; త్వయేతి శేషః;

సీతా—(సలజ్జం) (౧) ¹పరిహసిదమ్ని భవదీవ.

వాసంతీ—(౨) మహానయం వ్యతికరోఽస్తాకం ప్రసాదః, గమనం ప్రతి
యథా కార్యహానిర్న భవతి తథా కార్యమ్.

రామః—తథాస్తు

సీతా—²పడిడిఁదా మేదాణిం వాసంతీ సంపుత్రా.

తమసా—వత్సే ఏహి గచ్ఛావః.

సీతా—(౩) ³ఎవ్వం క రేవ్వు.

తమసా—కథం వా గమ్యతే? యస్యాస్తవ.

ప. ప్రత్యుత్తప్తస్యేవ దయితే తృప్తాదీర్ఘస్య చతుషః,
మర్త చ్ఛేదోపమైవ్యతైః సున్న కర్షో నిరుధ్యతే.

౪౬

ఛా. ¹పరిహసితాస్తి భగవత్యా.

ఛా. ²ప్రతిమాలా మే ఇదానీం వాసంతీ సంపుత్రా.

ఛా. ³ఏవం కుర్వః.

౧. భగవత్యా తమసయేత్వర్థః;

౨. ఆయం వ్యతికరః ఏవ సమాగమః అస్తాకం మహా^౧ ప్రసాదః అన్తద్విష
యానుగ్రహప్రయోజిత ఇత్యర్థః; యథా యేన ప్రకారేణ కార్యస్య కర్తవ్యస్య
హానిర్హోన భవతి తథా తేన ప్రకారేణ గమనం ప్రతిగమనముద్దిశ్య కార్యం
యత్నః కర్తవ్యః; ఇదానీం వాసంతీ మే ప్రతిమాలా అనిష్ఠకారిణీ సంపుత్రా జాతా;
రామగమనం ప్రత్యవక్షాకరణాదితి భావః;

౩. ఏవం కుర్వః గచ్ఛావ ఇత్యర్థః;

౪౬. ప్రత్యుత్తప్తస్యేవేతి. తృప్తయా అవలూకనస్సృపాయా దీర్ఘస్య ఆయతస్య
దయితే రామే ప్రత్యుత్తప్తస్యేవ కీలిశస్యేవ స్థితస్య యస్యాస్తవ చతుషో నేత్రస్య సన్ని
కర్షః దయితే సంబంధః మర్త చ్ఛేదోపమైర్వృషయాదిప్రదేశకృంతనసదృశైః య
తైః నిరుధ్యతే నివర్త్యతే తథావిధయా త్వయా కథం గమ్యతే ఇతి పూర్వేణా

† అకర్షో న సమాప్యతే, ఇతి చతుర్థపరిణాపాతః ప్రాచీనః; ఆయమేవ
యుక్తః; కథం వా గమ్యతే, ఇతి పూర్వవాక్యార్థానుకూలత్వాత్.

సీతా—(౧) ¹ణమోసుకిదప్రణ్ణజణదం స ణిజ్జాణం అయ్యపుత్తచలణ కమభాణం.

ఇతి (మూర్ఖుతి)

తమసా—వత్సే సమాశ్వసిహి ౨.

సీతా—(౨) (సమాశ్వస్య) ²కెత్తిఅంచరం వా మేహందరేణ పుణ్ణచంద దంసణం.

ఛా. ¹నమస్సుకృతపుణ్ణజనదర్శనీయాభ్యామార్యపుత్రచరణకమలాభ్యాం.

ఛా. ²యచ్చిరం వా మేఘాంతరేణ పూర్ణచంద్రదర్శనమ్?

నవ్యయః; తృష్ణాదిర్ఘస్యేత్యుక్త్యా దయితే ప్రత్యుప్తస్యేవేతి దయితపదవివక్షితరామస్యా మృతసాదృశ్యం వ్యజ్యతే.

౧. నమస్సుకృతపుణ్ణజనదర్శనీయాభ్యామార్యపుత్రచరణకమలాభ్యాం; ప్రాకృతే చతుర్థిస్థానే వక్షీ, ద్వివచనస్య బహువచనం చ ప్రాకృతవ్యాకరణానుశిప్తే; సుకృతాని పుణ్యాని యైస్తే సుకృతపుణ్యాః సుకృతపుణ్యాశ్చ తే జనాశ్చేతి విగ్రహే కర్తృధారయః; తైర్దర్శనీయాభ్యాం సేవితం శక్యాభ్యాం; న తు మాదృశపాపకృజ్జనదర్శనార్హాభ్యామిత్కర్థః; “న తే మనుష్యా దేవాస్తే య చారుణుభకుండలమ్” ఇత్యాదిదశరథోక్తరీత్యా పుణ్యకృద్దర్శనీయత్వం రామచరణయోః, “మమైవ దుష్కృతం కించిన్న హదస్తీ న సంశయః” ఇత్యుక్తరీత్యా న్వస్యాపి పాపకృత్త్వమితి తాత్పర్యం; అత్ర గుప్తకృతం యైస్తే సుకృతాస్తథావిధాశ్చ, తే పుణ్ణజనా రాక్షసాశ్చేతి, తే చ విభిషణాదయః ఇతి చ కశ్చిత్, తన్న, ఉక్తరీత్యాశ్రయణేన తేషామపి సంగ్రహాదితి దిక్; ఇతి మూర్ఖుతి. మూర్ఖమభినయతి.

౨. మేఘాంతరేణ పూర్ణచంద్రదర్శనం మేఘమధ్యస్థపూర్ణచంద్రదర్శనం.

† నవ్యత్ర నాటకే; వీరశృంగారయోగేకః ప్రధానం యత్ర వర్ణ్యతే ఇత్యే త్సర్దికస్య శృంగారవీరాన్యకరప్రాధాన్యస్య వీరశృంగారో ప్రాయికావిత్వపవాదేఽపి కరుణారసస్య ప్రాధాన్యకరణే మానాభావః, రసాంతరాణాం సత్త్వాత్; న హ్యత్ర వినిగమకమస్తీ, యేన కరుణారసస్య ప్రాధాన్యముపపద్యేత; కించ కరుణస్య దుఃఖాత్మకత్వేన రసత్వమేవ నాస్తీ, యేన రసప్రధానే నాటకే తస్మాక్తిసంభవస్సాగ్రితి శంకాం కవిస్త

† అత్ర యద్వక్తవ్యం తత్పూర్వముక్తమ్.

అవ ర్తబుద్ధుడతరంగమయాన్వికారా

నంభో యథా సలిలమేవ హి తత్సమస్తమ్.

౪౭

రామః—విమానరాజ! ఇతః ౨.

(సర్వే ఉత్తిష్ఠంతి)

(౧) తమసావాసంత్యో సీతారామా ప్రతి.

ప. అవనిరమరసింధుస్సార్థమస్తద్విధాభి

స్స చ కులపతిరాద్యశ్చండసాం యః ప్రయోక్తా,

పక్కరుణస్వాప్యసందాత్తి కిత్వ మేవేతి; ఏవం చ రసాంతరాపేక్షయా ప్రకృతిత్వ
మేవ కరుణస్య ప్రాధాన్యే వివిగమకం; శృంగారవీరయోః ప్రాయఃకల్పోక్తేః తదభావే
అన్వైకో వితత్వావతి; యద్వా ఏకో రస ఇత్యాది. రసః రసశబ్దవాచ్యః, ఆత్మ, ఓద
నం పచతి అస్య సూత్రస్య పటో వాతస్య ఇత్యాదావప భావినీం పృత్తిమాశ్రిత్య
రసశబ్దప్రయోగః; ఏవం “పుటపాకప్రతీకాశో రామస్య కర్షణో రసః” ఇత్యత్రాపి
బోధ్యమే; కరుణః అనుకార్యరామాదిగ లేష్టజనవియోగజన్యదుఃఖాతిశయః ఏక ఏవ
సన్నపి నిమిత్తభేదాత్ సభక్త్యపత్తిర్విపరీత్యాద్యుపాధిభేదాద్భిన్నః విలక్షణఇవ పృథ
క్పృథక్ వివర్తనాశ్రయతే ఎ.సంతిసీతారామప్రభృతిషు పరస్పరవిలక్షణావస్థా
విశేషా భజతి; ఆత్మ వివర్తశబ్దో వికారమాత్రపరః న విపరీతపరిణామపరః. ఏవం చ
దృష్టాంతసామంజస్యమప్నువద్యతే; కేషం పూర్వపత్; (ఆస్తిన్నతే రసాంతరసత్త్వే
కరుణరసప్రాధాన్యముక్తయంత్యా గ్రంథాద్భాసిస్సమర్థనీయం). తథా చ ఏతాదృశ
కరుణరసప్రధానత్వాదపూర్వోఽయం కథాసన్నివేశ ఇతి పూర్వేణాన్వయః.

౧. తమసావాసంత్యో సీతారామా ప్రతి ఉద్దిశ్య యథాక్రమం ఊచతురితి
శేషః.

౪౮. అపనిః భూమిః అమరసింధుర్గంగా అస్తద్విధాభిః తమసావత్సే మురళా
గోదావరీప్రభృతిభిః వాసంతీపత్నే అన్యాభిదేవతాభిసార్ధం సహేత్యర్థః; యః ఛం
దసాం వేదానాం ప్రయోక్తా ప్రపక్తా లేద్యః కులపతిః స చ సూర్యశ్చ; మునిః మనస
శిలః సః ప్రసిద్ధః అనుయతా అనుగతా ఆరుంధతీయమితి విగ్రహే ద్విలీమాలరు
ప్రీహిః. సూ; శేషాద్విభాషేతి కప్ + నకపీతి హ్రస్వప్రతిషేధః; తవ భూయసే ప్రచ
రాయ మంగళాయ భద్రం మంగళం విశరతు దదాతు ఇతి విభిన్నవాక్యతయాయోజనా;

† నద్యుకశ్చేతి కప్, ఇతియుక్తమ్.

స చ మునిరసుయాతారుంధతీకో వసిష్ఠః
తవ వితరతు భద్రం భూయనే మంగళాయ.

ఇతి (నిష్కాంతాస్పర్శే)

ఇతి తృతీయోఽజ్ఞాః.

విదధతు ఇతి పాఠే కుర్వంతిష్వత్సర్గః; యశోవిధాతుః కథయంతి ఖండితమిత్యాదావిన
బహుత్వోపపత్తిః; అత్ర గర్భవీజస్య ఋషిశ్రేయోవితరణరూపస్య ఉద్వేదనాదాతే
పోనామ సంధ్యంగముక్తం భవతి. ప. *యద త్రోచ్ఛృంఖలం కించిక్లవినానేనబధ్యతే,
నిరంకుశతనూ తత్తు సమాధేయం మనీషిభిః. భావస్య తు గభీరత్వాత్స కల్పినిహ కథ్యతే;
కోశవ్యాకరణే ప్రాయో నోచ్యేతే గ్రంథగౌరవాత్.

వాధూలపంశజనుషో భూసారనివాసిరాఘవార్యస్య,

ఉత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానూమవసితస్తృతీయోఽజ్ఞాః.

ఇతి వాధూలవీరరాఘవవిరచితాయాం భవభూతిభావతలస్ఫుర్నివీ

సమాఖ్యానూమ ఉత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానూం

తృతీయోఽంకః.

* “అత్ర కేచిత్. “యద త్రోచ్ఛృంఖలం” మిలికారికయా కలేర్దోషము ద్భావ
యన్తి. కత్తుతదనిర్దేశాదపూర్ణంవాక్యమితి సప్రతిపచనార్హమ్” ఇత్యాదుః.

శ్రీః

శ్రీభవభూతివిరచితం

శ్రీమదుత్తరరామచరితనాటకమ్.

చతుర్థోఽఽంకః.

(౧) తతః (ప్రవిశతస్తాపసా.)

(౨) ఏకః సౌధాతకే! దృశ్యతాం, అద్యభూయిష్ఠసన్నిధాపితా
తిథిజనస్య సమధికారంభరమణీయతా భగవతో వాల్మీకేరాశ్రమపదస్య-
ప. నీవారాదనమండమువ్లుమధురం సద్యః ప్రసూతప్రియా
వీతాదభ్యధికం తపోవనమృగః పర్యాప్తమాచామతి,

౧. తతః ప్రవిశతస్తాపసాది. తాపసా తపశ్శీలా.

౨. ఏకః తయారన్యతర ఇత్యర్థః; సుధాతురవత్యం సౌధాతకీ. సూ. 'సుధాతు
రకశ్చేతి అకజాదేకాశ్చ ప్రత్యయా; తస్య సంబుద్ధిః సౌధాతకే ఇతి; అద్య మధ్యా
హ్నాభూయిష్ఠం అధికం యథా భవతి తథా సన్నిధాపితో నికటం గమితోఽతిథిజనో
యస్మిన్ తథోక్తస్య; భగవతః జ్ఞానశక్త్యావిపూర్ణస్య వాల్మీకేః ప్రాచేతసస్య యత్
ఆశ్రమపదం ఆశ్రమస్థానం తస్య, సమధికారంభేణ ప్రచురతరమారభ్యమానాతిథి
సత్కారాదినా రమణీయతా హృద్యతా. దృశ్యతాం చక్షుర్విషయీకృయతాం;
తద్యయేతి శేషః.

౩. నీవారేతి. తపోవనమృగః తపోవనాశ్రయో మునిసంపర్ధితహరిణః సద్యస్స
మానేఽహని తస్మిన్ దినఇత్యర్థః. ప్రసూతా ప్రసూతవతీ, కర్తరి క్తః; తథావిధయా
ప్రియయా ప్రేమవిషయహరిణ్యా వీతాత్సానం ప్రాప్య, భావే క్తః; ల్యబ్తోపే పంచమీ;
† అభ్యధికమవశిష్టం ప్రచురం వా; హరిణీకర్తృకానం ప్రాప్యాపి ప్రచురమిత్యర్థః,

† యం క్లేశో నిరర్థకః; యస్తాదధికమితి నిర్దేశే గాధికశబ్దయోగే పంచమ్యాః
జ్ఞాపితత్వాత్; తథాచోక్తం సిద్ధాంతకాముద్వామ్-అధికశబ్దయోగే సప్తమీపంచమ్యా
విష్యేతే; 'తదస్మిన్నధికమ్' ఇతి 'యస్తాదధికమ్' ఇతి చ సూత్రనిర్దేశాదితి; తథా చ
వీతాల్ పానవిషయాల్ అభ్యధికమిత్యర్థో నిర్వాధ విష.

గంధేన స్ఫురతా మనాగనుసృతో భక్తస్య సన్నిష్ఠతః
కర్మంధూఫలమిశ్ర శాకపచనామోదః పరిస్తీర్యతే. ౧
సాధాతః—(౧) 1సాఅదం అణేఅప్పఆరాణం అణజ్ఞాఅకాలణాణం జు
ణ్ణకుచ్చాణం.

ఛా. 1సాగతమనేక ప్రకారాణాం అనధ్యాయకారణానాం జీర్ణకూర్పానాం.

ఉష్ణం చ తన్వధురం మాధుర్యయుక్తం చేతి విశేషణసమాసః; తథావిధం నీవారోదన
మండం, నీవారో ధాన్యవిశేషః తత్సంబంధ్యోదనస్య యన్తండం ఘనీభూతద్రవవిశేషః
తల్ పర్యాప్తం యావదిచ్చానివృత్తి ఆచామతి పిబతి; † యద్వా సద్యః ప్రసూతప్రి
యాపీతాదితిహేతౌ పంచమి; సద్యః ప్రసూతప్రియాకర్తృకపానాన్ధేతోరభ్యధికం
ప్రచురం యథా భవతి తథా ఉష్ణం మధురం చేత్యర్థః; అత్ర సద్యః ప్రసూతత్వం
ఉష్ణత్వే హేతుః; ఉష్ణత్వం హి ప్రసవవిహ్వలశరీరతోదపరిహారకమ్; ప్రియత్వం చ
మధురత్వే హేతుః, అతఏవ మధురత్వోక్తిః ప్రయోజనవతీ; అన్యథా తస్య
మాధుర్యావ్యభిచారాత్తద్వైయర్థ్యం స్పష్టమేవ; ఇదమేవాభిసంధాయ; అంబునీవార
శమ్మైరిత్యత్ర అంబునా తరుణ్ అంబునీవారాభ్యాం శకునీ అంబునీవారశమ్మైః
కురంగానితి వివేక ఉక్త ఇతి బోధ్యమ్; అతఏవ పర్యాప్తం యావదిచ్చానివృత్తి
ఆచామతి పిబతి; సన్నిష్ఠతః ఘృతవతః; భక్తస్య అన్నస్య స్ఫురతా ప్రసరతా గంధేన
సారభేణ మనాగీవత్ అనుసృతః అనుగతః; కర్మంధూఫలమిశ్రస్య శాకపచనస్య
పచ్యమానశాకస్య; ‡ బదరీఫలాని. హి అష్టరసార్థం శాకిన్యా సహ పచ్యంతే; ఆమోదః
సారభం పరిస్తీర్యతే విస్తీర్యతే వితతీక్రియతే; వాయునేతి శేషః; యద్వా, పరిస్తీర్యతే
విస్తీర్ణో భవతీత్యర్థః; లూయతే కేదారస్పృశ్యమేవేత్యాదావపి కర్తవ్యద్భావద్వ
గాత్పనేవదే. అథవా, సన్నిష్ఠతో భక్తస్య స్ఫురతా గంధేన కర్తా అనుసృతః అనుక్షణం
ప్రసర్వన్ కర్మంధూఫలమిశ్ర శాకపచనామోదః కర్తృ అభివ్యాప్యత ఇతి వ్యాఖ్యేయం;
పరిస్తాయత ఇతి సాతేఽప్యేవమేవ.

౧. సాఅదం సాగతం; గ కారస్య 'ప్రాయోలుక్కుగచజత దపయవామి'తి ప్రాకృ

† యద్వేత్యాదిశేతదంతో గ్రంథః ప్రకృతానుపయోగిత్యాద్భాధితార్థత్వాద
సంబద్ధప్రలాపప్రాయః.

‡ కృదభిసీతో భావో ద్రవ్యవత్ప్రకాశతే, ఇతి న్యాయోఽత్ర బోధ్యః;
కృద్వాచ్యో భావః ధాత్వర్థః ద్రవ్యే స్వాశ్రయే ఇవ ద్రవ్యవత్, ద్రవ్యే యథా
విశేషణతయా భాసతే తథేతి తదర్థః.

దాండాయనః—(౧) విహస్య, అపూర్వః కోఽపి హర్ష హేతుర్గురుషు
సాధాతకే.

సాధాతకః—(౨) సోపహాసం, ¹భోదండాఅణ కిం కామహేట ఏసోమహం
తస్య ఇతి ఆసత్తస్య ధురంధరో అజ్ఞాదిహీ ఆలదో.

దాండాయనః—(౩) ధిక్ప్రహసనం, నన్వయమృశ్యశృంగాశ్రమాదరుం ,
ధతీం పురస్కృత్య మహారాజదశరథస్య ధర్మదారానధిష్ఠాయ
భగవాన్వసిష్ఠః ప్రాప్తః, తత్కిమేవం ప్రలవసి?

సాధాతకః—(౪) ²హుం వసిష్ఠో?

ఛా. ¹భో దాండాయన కిం నామధేయ ఏష మహతః స్త్రీసార్థస్య ధురం
ధరోఽద్యౌతిధిరాగతః.

ఛా. ²హుం వసిష్ఠః?

కవ్యాకరణసూత్రేణ లోపః; అవశిష్టాకారస్య ఈషత్సప్తమ్యయశ్చుతిరపి; సూత్రే ప్రాయ
గ్రహణాత్తకారస్య న లుక్; అణేఅప్పతిరాణం అనేకప్రకారాణాం బహువిధానా
మిత్యర్థః; పూర్వవదేవ లోపమశ్చ తీర్థోధ్యే. పతిరాణమిత్యత్ర క్తానుహోతి సూత్రే
కానుస్వారః; అణ్ణాఅకాలకాణం; అనధ్యయననిమిత్తానామిత్యర్థః; కాలణేత్యత్ర హరి
ద్రాదిత్వాద్రస్యలక్ష్యం; శిష్టాగమనేఽనధ్యయనస్య ధర్మకాస్త్రసిద్ధత్వాదనధ్యాయకార
ణత్వం జీర్ణకూర్చానామ్; జుష్ణకూర్చుణం జీర్ణకూర్చానాం; జుష్ణేత్యత్ర ఉల్ జీర్ణ
ఇత్యనేన ఈత ఉల్; కుచ్చేత్యత్ర సంయోగే ఇత్యనేన ప్రాస్యశ్చ.

౧. గురుషు వసిష్ఠాదిషు.

౨. భో ఇత్యాది. దాండాయనేతి నామధేయం; తస్య సంబుద్ధిః; మహతః ప్రమ
దస్య స్త్రీసార్థస్య అంగనాసమాహస్య ధురంధరో నిర్వాహకః; అద్యౌతిధిరాగతః
ఏషః కింనామధేయ ఇత్యన్వయః, దండాఅణేతి, స్వరస్య బింద్వమితి ప్రాస్యః, కింకా
మహే అ ఇత్యత్ర 'ఖఘధధభామి'తి సూత్రేణ ధకారస్య హకారః, స్త్రీశబ్దస్య 'స్త్రీభగినీ
దుహితృవనితానాం ఇతీబహిణీహుఆవిలఆ'ఇతి సూత్రేణ ఇతీఆదేశే క ప్రత్యయే కలోపః,
సత్తస్యేత్యత్ర సంయోగ ఇతి ప్రాస్యః.

౩. ధిక్ ప్రహసనం, హాసహేతుభూతం త్వదీయం వచో. నిందనీయమిత్యర్థః,
ధర్మదారాణ్ కాసల్యాప్రభృతీన్, అధిష్ఠాయ తాసాం నియామకీభూయ, ప్రలవసి,
అవర్థకం వదసి.

౪. హుమితి ప్రశ్నే.

దాండాయనః—(౧) అథ కిమ్.

సాధాతః—(౨) ¹మవప్రణజాణిదం వగ్నో ణోవిషసోత్తి.

దాండాయనః—ఆః కిము క్తం భవతా?

సాధాతః—(౩) ²తేణహి ఆచచ్ఛంతేణేష్వ సా వరాఈ కవిలావచ్ఛదరీ
బలాదోకరి అమడమడాయిదా.

దాండాయనః—(౪) సమాంసో మధువర్క ఇత్యామ్నాయం బహుమన్య
మానాశ్చోత్రియాయాభ్యాగతాయ వత్సతరీం మహోక్షం
వా పచంతి గృహమేధినః, తం హి ధర్మం ధన్యం సూత్రకారా
స్సమామనంతి.] ౧౫

సాధాతః—(౫) ³భో ణిగహిదోసి.

దాండాయనః—కథమివ?

ఛా. ¹మయాపునర్జాతం వ్యాఘ్రః ణో౭ ప్యేషఇతి.

ఛా. ²తేనహ్యగచ్ఛతేవ సావరాకీకపిలా బలాత్కృత్య మడమడాయితా.

ఛా. ³భోనిగృహీతో౭సి.

౧. అథ కిమిత్యంగీకారే.

౨. ఏవ ణో౭సి వ్యాఘ్ర ఇతి మయాజ్ఞాతమిత్యన్వయః, వగ్న ఇత్యత్ర సంయోగ
ఇతి హ్రస్వః.

౩. తేన హి పస్తిషేన హి, వరాకీ ప్రతికూలదైవా. కపిలా నామ గవామనాంతర
జాతిః వత్సతరీ వీకహాయసి బలాత్కృత్య మడమడాయితా ఆలంభనశబ్దానుకరణమిదం
తథావిధశబ్దయక్తా కృతేత్వర్థః. ఆలభేతి యావత్, మడాయితేతి పాతే మర్దితేత్వర్థః.
'మృద్నా తేర్థలహట్టఖుడ్డవన్నాడచడ్డమడ్డ మడా'ఇతి సూత్రేణ మృద్నా తేర్థడ ఇత్యా
దేశః, తేన వ్యాఘ్ర ఇతి, జ్ఞాతమితి పూర్వేణ సంబంధః.

౪. ఆమ్నాయం ధర్మకాస్త్రం, మహాంశ్చాసాపుక్షా చేతి విగ్రహః, అవతురేత్యా
దినా నిపాతనాదకారాంతత్వం. పచంతి శ్రవయంతి, సూత్రకారా ఆపస్తంబాశ్వలా
యనాదయః సమామనంతి ఉపదిశంతి, అత్ర మయా వ్యాఘ్ర ఇత్యాదినా గురుతిర
స్కృతిరూపో ద్రవ ఉక్తః.

౫. ణిగహిదోఇత్యత్ర ఋతో౭త్తవం గభీరాదిత్వాదీతో హ్రస్వశ్చ, భోణి
గహిదోని, పరాజితో౭సి.

సాధాతః—(౧) ¹జంజలదేసు వసిష్ఠమీనేను అజ్ఞప్తవ్య పచ్చాఅదస్సరా
ఏసిణో జణలరాలస్స భలవదా వమ్మిఇణా దహిమహలూహిం
ఏవ్వ ణివ్వట్టిదో మహుపణో వచ్చదరీపుణవిసజ్జిదా.

దాండాయనః—(౨) నివృత్తమాంసానామేవం కల్పం వ్యాహరంతి
కేచిత్ నివృత్తమాంసస్తత్రభవా జనకః.

సాధాతః—²కిం ణిమిత్తం?

దాండాయనః—(౩) యదైవ దేవ్యాస్మితాయాస్తాదృశం దైవదుర్విపాక
ముపశ్రుత్య వైఖానసస్సంవృత్తః తదైవాస్య కతివయే సంవత్స
రాశ్చంద్రద్వీపతపోవనే తపస్తప్యమానస్య.

సాధాతః—³తదో కింతి ఆలదో.

దాండాయనః—సంప్రతి చ ప్రియసుహృదం భగవంతం ప్రాచేతసం
ద్రష్టుం. [ఆది

సాధాతః—(౪) ⁴అవిలజ్జ సంబంధినీహంణిపుత్తందంసణంనేణవేత్తి జాణీ

ఛా. ¹యదాగతేషు వసిష్ఠమిశ్రేషు అదైవ ప్రత్యాగతస్య రాజర్షేర్జనకరా
జస్య భగవతా చాత్మికీనా దధిమధుభ్యామేవ నిర్వర్తితో మధువర్కః, వత్సకరీపున
ర్విసర్జితా.

ఛా. ²కిన్నిమిత్తమ్?

ఛా. ³తతః కిమిత్యాగతః?

ఛా. ⁴అవ్యద్య సంబంధినీభిన్నమం నిర్వృత్తం దర్శనమస్య నవేతి జ్ఞాయతే.

౧. ఆగతేష్వితి, మిశ్రశబ్దః పూజ్యతాద్యోతకః, ఏవాధేవివేతి సూత్రేణ ఏవేతి
నిపాతితః, నిర్వర్తితో నిష్పాదితః, వత్సకరీ పునరితి, విసర్జితాముక్తానంత్యాలభేత్యర్థః.

౨. వ్యాహరంతి కేచిత్, కేచిద్ధర్తశాస్త్రకారాః ఏవం కల్పం మాంసవర్ణం మధు
వర్కానుష్ఠానవిధిం వ్యాహరంతి వదంతి, నివృత్తమాంసో వర్జితమాంసః.

౩. యదైవేత్యాది, వైఖానసః వానప్రస్థః, చంద్రద్వీపతపోవనే తపస్తప్యమా
నస్య తపశ్చరకః కతివయే సంవత్సరాః, గతా ఇతి కేషః. చంద్రద్వీప ఇతి కశ్చిద్ద్వీప
విశేషః. ప్రాచేతసం చాత్మికం.

౪. సంబంధినీభిన్నమం దర్శనమస్య నిర్వృత్తం వా నవేతి జ్ఞాయతేఽపీతి
యోజనా, అపి ప్రశ్నే.

దాండాయనః—(౧) సంప్రత్యేవ భగవతా వసీష్ఠేన దేవ్యాః కౌసల్యా
యాస్సకాశం భగవత్సరుంధతీ ప్రహితా. యథా స్వయము
వేత్య స్నేహద్విష్టవ్యోఽయమితి

సాధాతః—(౨) ¹జహ సవ్యే ఏదే ధేరా పరోపురం మిళిదా తహఅష్టేవి
వటూహింసహ మిళిదా అణజ్ఞాఅమహూసవం భేళంతామాణ
అష్టు, అహ కహిం సో జణఁ?

దాండాయనః—(౩) తథాయం ప్రాచేతసవసిష్ఠాపుపాస్య సంప్రత్యాశ్ర
మస్య బహిర్వృక్షమూలమధితిష్ఠతి, య ఏషః.

ప. హృది నిత్యానుషక్తేన సీతాశోకేన తప్యతే,
అతః ప్రవృద్ధదహనో జరన్నివ వనస్పతిః.
ఇతి (నిష్కాంతౌ)

—౧౦ మిశ్రవిష్కంభః ౧౦—

తతః జనకః ప్రవిశతి—

ప. అపత్యే యత్రాదృద్ధురితమభవత్తేన మహతా
విషక్తీవ్రేణ ప్రణితహృదయేన వ్యథయతా,

శా. యథా సర్వే ఏతే స్థవిరాః పరస్పరం మిళితాః తథా అనామపి వటుభి
స్సహ మిళితావనధ్యాయమహోత్సవం భేలంతౌ మాననూపః, అభ కృత్ర స జనకః?

---

౧. అయం, జనక ఇత్యర్థః. స్నేహద్విష్టవ్యః ప్రేక్షా దర్శనీయః.

౨. స్థవిరా వృద్ధాః, అనధ్యయనమధ్యయనాభావః స ఏవ మహోత్సవః, అనంద
హేతుత్వాదుత్సవత్వరూపణం.

౩. ఉపాస్య పరిచర్య, య ఏషః, జనక ఇత్యర్థః.

౪. హృది నిత్యానుషక్తేన నిత్యలగ్నేన సీతాశోకేన సీతానిమిత్తకదఃఖేనతప్యతే
తప్తా భవతి జరన్వృద్ధః అంతఃప్రవృద్ధదహనః అంతఃప్రజ్వలద్వహ్నిః వనస్పతిః పుష్ప
హీనఫలద్వృక్షః.

మిశ్రవిష్కంభః. సంస్కృతప్రాకృతాశ్రకవిష్కంభ ఇత్యర్థః.

౩. అపత్యే సీతాయామిత్యర్థః, దురితం కౌలీనరూపం పాపం వ్యసనం నా తేన
దురితేన విషక్తః ప్రసక్తః, టటః టిక్షః ధారయా వహతీతి ధారావాహి అత్యంత

పట్టుర్ధారావాహీ నవ ఇవ చిరేణాపి హి న మే

వికృంత స్వర్ణాణి క్రకచ ఇవ మన్యుర్విరమతి

3

(౧) కథమేవం నామ జరయా దుగిభేన చ దురాసదేన భూయః పరా
కసాంతపనప్రభృతిభిస్తహాభి శ్శోషితాంతరశరీరధాతోరనవష్టంభ
ఏవ మే నాద్యాపి దగ్ధదేహః పతతి, అంధతామిస్త్రా
హ్యసూర్యా నామతేలోకాః తేభ్యః ప్రతివిధీయంతే యే ఆత్మ
ఘాతిన ఇత్యేవ మృషయో మన్యంతే.

*అసూర్యా నామ తే లోకా అంధేన తమసా వృతాః,

యాంస్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛంతి యే కేచాత్మహనో జనాః ఇతి.

(౨) అనేకసంవత్సరాతిక్రమేఽపి ప్రతిక్షణపరిభావనయా స్పష్టనిర్భాసః
ప్రత్యగ్ ఇవ మే దుఃఖసంవేగో న ప్రకామ్యతి, అయి మాతః

నైరంతర్యేణ ప్రవాహీత్యర్థః, చిరేణాపి నవ ఇవ స్థితః, మర్త్యాణి హృదయాదీనీ
నికృంతన్ ఛిందన్, క్రకచ ఇవ కరపత్రమివ స్థితః, మన్యుశ్శోకః శోషో వా న విర
మితి న కామ్యతి, వ్యాజ్వరిభ్యో రమ ఇతి పరస్పైషదమ్.

౧. జరయా పయోహాన్యా, దురాసదేన దుస్సహేన దుగిభేన సీతావిశ్లేషజేన,
పరాశో ద్వాదశదినోపవాసకృచ్ఛ్మిమ్, సాంతపనం చాంద్రాయణవిశేషః. ఏవమాదిభిః
కాయశోషకనియమవిశేషైః శోషితాంతరశరీరధాతోరే కథమనవష్టంభ ఏవ పాత
ప్రతిబంధకావలంబనశూన్య ఏవ దగ్ధదేహః, హతహృదయమితి వన్నిందాయాం దగ్ధ
శబ్దః, అద్యాపి న పతతీతి యోజనా, అనేకసామగ్రిసమవధానేఽపి పాతాభావో విస్త
యనీయ ఇతి భావః. తర్హి భృగువతనాదినా త్యజ్యతామిత్యత్రాహ—అంధతామిస్త్రా
ఇతి. ఆత్మానం ఘ్నంతీతి విగ్రహః, సుప్యజాతావలి నిసిః, యే బలాన్ప్రియంతే తేభ్య
స్తాన్ యాతయితుం క్రియాధేత్యాదినా చతుర్థీ.

* అసూర్యాః సూర్యరహితాః అంధతామిస్త్రాః అంధతమనమయాస్తే ప్రసిద్ధాః
లోకాః సరకవిశేషాః ప్రతివిధీయంతే ప్రతిక్రియంత ఇత్యేవమృషయో వ్యాసాదయో
మన్యంతే ఇతి ధర్మశాస్త్రకారాణాం మతమిత్యర్థః.

౨. ప్రతిక్షణపరిభావనయా సంకతవిచారేణ. భూ అవకల్పనే, అవకల్పనం,
చింతనం, స్పష్టనిర్భాసః విశదప్రకాశః ప్రత్యగ్ ఇవ నవ్య ఇవ న ప్రకామ్యతి న

దేవయజ్ఞసంభవే సీతే ఈదృశ స్తే నిర్వాణభాగః, యేన, లజ్జయా
స్వచ్ఛందమప్యక్రందితుం న శక్యతే, హా పుత్రి!

ప అనియతరుదితస్థితం విరాజ

తక్మతిపయతోమలదంతకుట్టలాగ్రమ్,

వదనకమలకం శిశోస్త్వరామి

స్థలదసమంజసమంజుజల్పితం తే

౪

(౧) భగవతి వసుంధరే! సత్యమలిదృఢాసి

ప త్వం వహ్నిర్వనయో వసిష్ఠగృహిణీ గంగా చ యస్యా విదు

ర్వాహత్త్వం యది వా రఘోః కులగురుర్దేవస్త్వయం భాస్కరః,

నశ్యతి, నిర్వాణభాగః, సృష్టిఫలం, యేన నిర్వాణభాగేన ఆక్రందితుమపి రోదితుమపి,
అపిశబ్దాత్ప్రతిక్రియాఽపర్వత్వం సూచ్యతే, దోషవాదహేతుత్వాత్ప్రతిగన్యేతి భావః.

౪. అనియతేతి, అనియతరుదితస్థితం అవ్యవస్థితరోదనహసనం, విరాజంతః కలి
పయే త్రిచతురాః కోమలా లలితా దుతా ఏవ కుట్టలాగ్రాణి యస్య తత్తథోక్తం,
తేన కుట్టలాగ్రశబ్దస్య న పూర్వనిపాతః, నవాదంతశబ్దస్య దతాదేశః, స్థలత్ ఆపూర్ణం
అసమంజసం పూర్వాపరసంగతిరహితం మంజు నుష్టరం జల్పితం వచనం యస్యతత్తథోక్తం
తే వదనకమలకం వదనమేవ కమలకం † అనుకంపాయాం కక్, స్త్వరామి ఉక్తంతా
పూర్వకం చింతయామి, ఆత్రానియతరుదితేతి స్థలదసమంజసేతి చ విశేషణానుగుణ్యాత్
వదనకమలకమిత్యత్ర పరిణామాలంకారః, కేవలకమలస్య ప్రకృతక్రియాన్వయానుప
పత్తేః, 'పరిణామః క్రియార్థశ్చేద్విషయా విషయాత్తనే'తి లక్షణాత్, దంతకుట్టలాగ్ర
మిత్యత్రాపి క్రియాన్వయవిషయాం పరిణామః రూపకం వా ‡

౧. భగవతి వసుంధరే సత్యమలిదృఢాసి అతికఠినాసీతి సత్యం, తవ వసుంధ
రాత్వప్రయుక్తచైర్యేణ పుత్రీ నాకోఽప్యకించత్కర ఇవేత్యుపాలంభో వ్యజ్యతే.

గ. త్వమితి. యస్యాస్మీతాయా మాహత్త్వం అమానుషత్వం త్వం వేత్త,
విదురిత్యస్య విధిక్రివచనయోః విపరిణామేన యోజనాః; వహ్నిర్వేద, మనయో విదుః;
వసిష్ఠగృహిణీ ఆరుంధతీ వేద జానాతి; గంగా చ వేద; యది వా కించ; రిఘోః

† ఇదం చింత్యం, ఏవం చ సత్యుత్తరపదార్థస్య ప్రాధాన్యేన తత్ర అనియత
రుదితస్థితం; స్థలదసమంజసముగ్ధజల్పితమితి విశేషణార్థాయోగాత్; అతః, వదనం కమ
లకమివ వదనకమలకమితి పూర్వపదార్థప్రధానఉపమితసమాసో యుక్తః; ఏతదనురోధేన
దంతకుట్టలాగ్రమిత్యత్రాపి సవీవ న్యాయ్యః.

‡ పూర్వోక్తయుక్త్యా నర్వమిదం చింత్యమేవ.

విద్యాం వాగిన యామసూత భవతీ తద్వత్తు యా దైవతం
తస్మాస్తే మహితుస్తథా విశసనం కిం దాయణేఽమృష్యథాః? ౫
(నేపథ్యే,) ఇతఃకతో భగవతీ మహాదేవ్యా.

జనకః—(౧) దృష్ట్వా, అయే, గృష్టినోపదిశ్యమానమాగ్తా భగవత్యరుం
ధతీ, (ఉత్థాయ) కాం పునర్నహాదేవీత్యాహ(నిరూప్య) హా
కథమియం మహారాజ దశరథస్య ధర్మదారాః ప్రియసఖి మే
కాసల్యా? క ఏనాం ప్రత్యేతి నైవేయమి? తి.

ప. ఆసీదియం దశరథస్య యథా గృహే శ్రీ

శ్రీరేవ వా కిముపమానపదేన నైషా?

కష్టం బతాన్యదివ దైవవశేన జాతా

దుగ్ధఖాత్త కం కిమపి భూతమహో విపాకః.

౬

మలనయః రఘువంశజనకః తదాచార్యో వసిష్ఠో వా; దేవః దీప్తికిలః భాస్కరః స్వయం
వేద పరానపేక్షం జానాతి, అత్ర భూమ్యాదీనాం అన్యోన్యనిరపేక్షప్రామాణ్యప్రతి
పత్తిర్థం పృథగుక్తిః. అసూత ప్రసూతవతీ. తస్మాస్తథావిధాయాః త్వద్దుహితుః
సీతాయాః తథా విశసనం అస్మాదృశహంసా కిమమృష్యథాః కథం సోధవత్ససి?
మృష తితిక్షాయామ్; లజి శ్లోక.

౧. గృష్టిః దశరథకంఠుకీ లేన; నిరూప్య హేతుభిర్వచ్యుః ఇయం నైవేతి
ఏనాం కః ప్రత్యేతి ప్రత్యభిజానాతి? న కోఽపీత్యర్థః.

౬. ఆసీదితి. ఇయం కాసల్యా దశరథస్య గృహే శ్రీనివాసీత్; అథవా శ్రీరేవా
సీత్; ఉపమానపదేన ఉపమానత్వబోధకయథాశబ్దేన కిం? న కిమపీత్యర్థః; అత్ర ఉప
మాలంకారః ఆక్షేపాలంకారశ్చ. నైషా శ్రీభూతా ఇయం కాసల్యా దైవవశేన దైవే
చ్ఛయా అన్యదివ జాతా అన్యదూతమివ సంవృతా అలక్ష్యేన జాలేత్యర్థః; దుఃఖా
త్తకం దుఃఖైకరసం కిమపి వాచామపరిచ్ఛేద్యం భూతం ప్రాణివిశేషః జాతా సాక్షాద
లక్ష్యేణా లేత్యర్థః; యథాశ్చీక్రికేరేవేత్యనయోః ప్రతిదన్వంద్వి భూతమిదమ్; † అహో

† అల్రేదమవధేయం, శ్రీరేవవేతి వాశబ్దస్య పూర్వపక్షప్రతిక్షేపకత్వేన
యథా శ్రీతి వాక్యార్థస్య ప్రతిక్షేప్తత్వా తదనురోధేనోత్తరాశ్చే వాక్యద్వయ
చ్ఛేతో నిర్దర్శకః, కిన్తు; నైషా దైవవశేన దుఃఖాత్తకం కిమప్యన్యదివ భూతం జాతా;
ఇత్యేకవాక్యత్వేన యుక్తా ఇవశబ్దస్సంభావనాయామ్, ఇతి.

ప. య ఏష మే జనః పూర్వమాసీన్మూర్తో మహాత్మనః,

క్షతే కౌరమివాసహ్యం జాతం తస్యైవ దర్శనమ్.

౭

తతః ప్రవిశత్యరుంధతీ కౌసల్యా కంచుకీచ.

అరుంధతీ—(౧) నను బ్రవీమి ద్రష్టవ్యస్వయమువేత్య వై దేహ ఇత్యే

ష వః కులగురోరాదేశః, అతఏవవాహం ప్రేషితా, తత్కౌ

యం పదేపదే మహానసధ్యవసాయః.

కంచుకీ—(౨) సంస్తభ్యాత్తానమనురుధ్యస్వ భగవతో వసిష్ఠస్యాదేశ

మితి విజ్ఞాపయామి.

కౌసల్యా—(౩) ¹ఏరిసే కాలే మిహిళాహివో మవ దట్ఠవోత్తి సమం

ఎవ్వ సవ్వదుక్త్యాం ఓదరంది, తాణసక్కుణోమి ఉవ్వట్టమాణ

మూలబంధణం హి అలం పజ్జవట్టావేదుమ్.

అరుంధతీ—(౪) అత్ర కస్సందేహః.

ప. సంతానవాహిన్యపి మానుషాణాం దుఃఖాని సంబంధివియోగజాని,

దృష్టే జనే ప్రేయసి దుస్సహోని స్రోతస్సహస్రైరివ సంప్లవంతే.

భా. ¹ఈదృశే కాలే మిళిలాధిపా మయా ద్రష్టవ్య ఇతి సమమేవ సర్వదుఃఖా
న్యవతరంతి, తస్మాన్నశోషేముద్వర్తమానమూలబంధనం హృదయం పర్యవస్థాప
యితుమ్.

విపాకః ప్రాణినాముపచయాపచయరూపాగంతుకావస్థా విస్తయనీయేత్యర్థః; కష్టం
ఋత. ఇతి దుఃఖాతిశయే.

౭. య ఇతి య ఏష జనః కౌసల్యా.

౮. ఆదేశః ఆజ్ఞా; అనధ్యవసాయస్సంశయః;

౯. ఆత్తానం మనః సంస్తభ్య ప్రతిహతగతి కృత్వా అనురుధ్యస్వ అనువర్తస్తేత్యర్థః;

౧౦. సమం యుగవత్ అవతరంతి ప్రాప్నువంతి; ఉద్వర్తమానముద్గచ్ఛత్ మూల
బంధనం మూలనియంత్రణం యన్య తత్తథోక్తం; శిథిలబంధనమిత్యర్థః; పర్యవస్థాప
యితుం ప్రతిష్ఠాపయితుం;

౧౧. అత్ర హృదయపర్యవస్థాపనాశక్తా.

౧౨. సంతానేనావిచ్ఛేదేన వాహిని ప్రవహంత్యపి; ప్రేయసి జనే దృష్టే సతీత్య
న్వయః; స్రోతస్సహస్రైః అనంతైస్సోపాధిభిః; ఉచలక్షణే తృతీయాః సంప్లవంతే
మహాఘోభవంతి.

కౌసల్యా—(౧) 1కహం య వచ్చావ వణం గదావ వహూవ విదుణో
రావసిణో జణాల్స్స ముహం దంశేమి?

అరుంధతీ—ప. ఏష వల్క్ష్వాఘ్నసంబంధీ జవకానాం కులోద్వహః,

యాజ్ఞవల్క్య మునిర్యస్తై బ్రహ్మపారాయణం జగౌ. F

కౌసల్యా—(౨) 2ఏసోసో మహారాతస్స హిఅతివిన్వేసోచ్చా ఏవ
వహూవ విదా రావసీ సీరధ్భజో, హద్ధి ౨, సుమరావిదమ్మి అణి
వ్వేదరమణిజ్జేదిఅహే హాదేవ్వసవ్వం ఏదం ఇత్తి

జనకః—(3) భగవత్కరుంధతి! సీరధ్భజో ౨భివాదయతే.

ప యయా పూతం మన్యో నిధిరపి పవిత్రస్య తపః

పతిస్తే పూర్వేషామపి ఖలు గురూణాం గురుతమః,

త్రిలోకీమంగల్యామవనితలలీనేన శిరసా జగద్వంద్యాం

దేవీముషసమివ వందే భగవతీమ్.

౧౦

ఛా. 1కథం ను వత్సానూ వనం గతాయా వధ్వాః పితూరాజ్జర్జనకస్య
ముఖం దర్శయామి?

ఛా. 2ఏష సమహారాజస్య హృదయనిర్వికేషో వత్సాయా వధ్వాః పితౌ రాజన్తి
స్సీరధ్భజః, హంత ౨ సంస్సారితాన్తి అనిర్వేదరమణీయాన్ దివసాన్ హదేవ సర్వ
మేతన్నాన్తి.

౧. వధ్వాః స్తుషాయాః.

F. ఏషఇతి. యస్తై జనకాయ జనకం సార్థయితుమ్; క్రియార్థేతి చతుర్థి; బ్రహ్మ
పారాయణం స్వరూపేణ గుణైశ్చానవధికాతిశయబ్రహ్మత్వయుక్తపరమాత్మప్రతి
పాదకపేదాంతభాగం జగౌ ఉపదిదేశ; స ఏష ఇతి యోజనా.

౨. హృదయనిర్వికేషః అంతరంగ ఇత్యర్థః; సీరం ధ్వజో యస్య స తథోక్తః;
అనిర్వేదాశ్చ తే రమణీయాశ్చ; న విద్యతే నిర్వేదశ్చిత్తగ్రాహి యేష తథోక్తః రమ
ణీయా అనందహేతువః తథావిధాన్ దివసాన్ సంస్సారితాన్తి దివసవిషయకస్స రణవతీ
కృతాన్తి; ది అహే ఇత్యత్ర శస్యేదిత్యేత్వమ్; సర్వమేతల్ ఉపలభ్యమానం నాన్తి
అనత్యల్పమ్.

3. అభివాదయతే ప్రణామేనాశీర్వాచయతీత్యర్థః.

౧౦. యయేత. పూతంమన్యః అత్తవిషయకపూతత్వప్రకారకజ్ఞానవాన్;
త్రిలోకీ మంగల్యాం లోకాశ్రయమంగళహేతుభూతాం ఉషసమివ ప్రాతస్సంధ్యాధి
దేవతామివ జగద్వంద్యాం; అవనితలలీనేన శిరసేత్యుపలక్షణమష్టాంగప్రణామస్య.

అరుంధతీ—(౧) అక్షరం జ్యోతిస్తే ప్రకాశతామ్, సత్త్వా పునాతు దేవహ
పరో రజసాం య ఏష తపతి.

జనకః—(౨) ఆర్యగృహ్టే అప్యనామయమన్యః ప్రజాపాలమాతుః?

కంచుకీ—(స్వగతం.) (౩) నిరవశేషమతినిష్ఠరముపాలభాస్తస్యః.

(ప్రకాశం)—రాజుడై అనేనైవ మన్యునా చిరపరిత్యక్త రామభద్రదర్శ
నాం నార్హసి దుఃఖయితుమతిదుఃఖితాం దేవీమ్, రామభద్ర
స్యాపి దైవదుర్యోగః కోఽపి. యత్కిల సమంతతః ప్రవృత్తబీభ
త్సకింవదంతీకాః పౌరాః. స చాగ్నిశుద్ధిమల్పకాః ప్రతియంతీ
తేన దారుణమనుష్ఠితమ్.

జనకః—(సరోషమ్) (౪) ఆః కోఽయమగ్నిర్నామాస్తత్ప్రసూతిపరి
శోధనే? కష్టమేవంవాదినా జనేన రామభద్రపరిభూతా అపి పునః
పరిభూయామహే.

౧. అక్షరం ప్రకృతిపురుషత్ స్వరూపస్వభావవికారరహితం జ్యోతిస్త్వయం
ప్రకాశం ప్రకాశతాం ప్రతిభాసతామ్; “అక్షరమంబరాంతధృతేః; జ్యోతిశ్చరణాభి
ధానాత్” ఇత్యధికరణద్వయార్థః ప్రత్యభిజ్ఞాపితః; దేవహ జగత్సృష్ట్యాదిలీలావాక్
రజసాం సమస్తదోషజాతేభ్యః పరః; సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ; యఏష తపతి సత్త్వాం
పునాతు; అనేన “అంతస్తదర్శోపదేశాత్” ఇత్యధికరణార్థస్మాదంతః; పరోరజసామిక్య
నేన “ఉదేతి హవై సర్వేభ్యః పార్శ్వభ్యః” ఇతి శ్రుతిసాక్షిరితా;

౨. అనామయమారోగ్యం; ప్రజాపాలమాతుః రామమాతుః కాసల్యాయః;
ఇదం చ సాభిప్రాయమ్; అనామయమిత్యనేన ఏవం దుఃఖానీ కియచ్చిరం జీవమృతీత్యు
పాలంభో వ్యజ్యతే;

౩. నిరవశేషం నిశ్శేషం అతినిష్ఠరమతిరూక్షం; అనేనైవ మన్యునా అప్యనా
మయం ప్రజాపాలమాతురిత్యనేన వ్యంజితేన క్రోధేన; దైవస్య భవికవ్యతాయాః
దుర్యోగః దుఃఖజననస్నాహః; యత్కిల యస్తాద్ధేతోః ప్రవృత్తా ప్రసృతా బీభత్సా
జాగుప్సన్యా కింవదంతీ జన్మతః యేషాం కథోక్తాః; పౌరాః పురే భవాః; తస్మా
ద్దైవదుర్యోగః కోఽపీతి పూర్వేణాన్వయః; అల్పకా అత్యల్పాః;

౪. ఏవంవాదినా అగ్నిశుద్ధిరితి వాదినా; పరిభూయామహే అవమన్యామహే;
ఉపసర్గవశేన భవలేస్తుకర్తృత్వాత్ కర్తృణి లకారః;

అరుంధతీ—(నిశ్చస్య.) (౧) ఏవమేవైతత్, అగ్నిరితి వత్సంప్రతి లఘూ
న్యక్షరాణి, సీతేత్యేవ పర్యాప్తం, హా వత్సే!

ప శిశుర్వా శిష్యా వా యదసి మమ తత్త్విష్టతు తథా
విశుద్ధేరుత్కర్షస్త్యయి తు మమ భక్తిం (జనద్రుఢ) యతి,
శిశుత్వం స్త్రీణాం వా భవతు నను వంద్యాసి జగతాం
గుణాః పూజాస్థానం గుణిషు న చ లింగం న చ వయః. ౧౧

కౌసల్యా—(౨) 'అష్టా సముమ్మూళ అందివిఅ విఅణాట
ఇతి (మూర్ఖులి)

జనకః—(౩) హంత కిమేతత్?

అరుంధతీ—రాజప్రే కిమన్యత్?

ఛా. 1 అహో సముమ్మూలయంతీవ వేదనాః.

౧. ఏతత్ పరిభూయామహ ఇత్యేతత్ ఏవం జనోక్తప్రకారమేవ; లఘూన్య
క్షరాణి లాఘవాపాదకశ్శబ్దః; సీతేత్యేవ పర్యాప్తం; పహ్నిసీతయోః పాపనత్వే సమకక్ష్య
త్వాత్ ప్రత్యుత సీతాయాః ప్రకర్షాత్ సీతాశబ్దవివ పరిపూర్ణ ఇతి భావః.

౧౧. శిశురితి. త్వం మమ శిశుర్వా శిష్యా వేతి యత్ తత్త్విష్టత్వితి యోజనా;
విశుద్ధేర్విద్వోపతాయా ఉత్కర్షోఽలిశయః తథా భక్తిం అన్యాదృశీం పూజనీయతా
ప్రతిపత్తిం త్వయి మమ ద్రుఢయతి స్థిరాం కరోతి స్త్రీణాం స్త్రీత్వం; స్త్రీపుంసాభ్యాం
నఞ్ స్మజావితి నఞ్ ప్రత్యయః; భవతు స్యాత్ న తు తావతా వంద్యాత్వహానిః;
జగతాం వంద్యాసి అభివందనీయాసి; నన్విత్వవధారణే; గుణిషు “అహింసాకౌచమస్తే
యమ్” ఇత్యాద్యుక్తగుణవత్సు గుణాః పూజాస్థానమన్వయవ్యుతిరేకాభ్యాం పూజా
ప్రయోజకాః; లింగం జటోపవీతాదికం వయః స్థావిరం చ న పూజాప్రయోజకం.

౨. వేదనాః దుఃఖాని సముమ్మూలయంతి మూలముత్పాటయంతి; ఇతి మూర్ఖులి
మూర్ఖమభినయతి;

౩. హంత కిమేతదితి; శస్త్రాభిఘాతాదికమంతరా మూర్ఖా విస్మయనీయేత్యర్థః
అన్యత్ కిం పక్ష్యమాణాదన్యన్న కిమపీత్యర్థః.

ప. స రాజా తత్సౌఖ్యం స చ శిశుజనస్తే చ దివసా
 స్తృప్తావావిర్భూతం త్వయి సుహృది దృష్టే తదఖిలం,
 విచాకే ఘోరేఽస్తిన్న (ఖిలున) నుఖలు) విమూఢా తవ సఖి
 పురంధ్రీణాం చిత్తం కుసుమసుకుమారం హి భవతి. ౧౨

జనకః—(౧)హంత సర్వథా నృశంసోఽస్తి, యోఽహం చిరస్య దృష్టా
 ప్రియసుహృదః ప్రియా ధర్మదారానస్తిగ్ధవ పశ్యామి

ప. స సంబంధీ క్లాఘ్యః ప్రియసుహృదసౌ తచ్చ హృదయం
 సచానందస్సాయౌదపి చ నిఖిలం జీవితఫలమ్,
 శరీరం జీవో వా యదధికమతోఽన్యత్ప్రియతరం
 మహారాజశ్రీమాన్ కిమివ మమ నాసీద్దశరథః ? ౧౩

౧౨. నభి. స రాజా తత్సౌఖ్యం స చ శిశుజనస్తే చ దివసా ఇతి యత్తదఖిలం
 సుహృది త్వయి దృష్టే సతి స్తృప్తావావిర్భూతం కన్యాప్యంశన్యాప్రమోషేణ స్తృప్తి
 విషయాభూతమ్; “సదృశాదృష్టచింతాద్యాస్తృప్తివిజస్య బోధకా” ఇత్యుక్తేః; ఘోరే
 భయంకరే అస్తిన్విపాకే ప్రకృతసీతాత్యాగరూపదైవదుర్విలసితే తవ సఖి కాసల్యా
 విమూఢా నేతి న; అప్యనామయమస్యా ఇత్యాదిభవద్వచనభంగ్యావిచ్ఛ్చతో యోస్యాః
 కఠినచిత్తతాప్రయుక్తమూర్ఖాభావస్య నేత్యర్థః; పురంధ్రీణాం చిత్తం హి యస్తాత్
 కుసుమసుకుమారమ్; తస్మాన్విమూఢా నేతి న.

౧. హంతేత్యాది. యోఽహం చిరస్య దృష్టా చిరాద్దృష్టా ప్రియసుహృదో
 దశరథస్య ప్రియాన్ శ్రీతివిషయాన్ మయి శ్రీతియక్తాన్వా ధర్మదారాన్ కాసల్యాం
 అస్తిగ్ధవ శత్రుఘ్న పశ్యామి, శత్రుకర్తృకదర్శనసదృశదర్శనవానస్తి; సోఽహం
 సర్వప్రకారేణ క్రూరోఽస్తి హంత అమతః.

౧౩. ససంబంధీత్యాది. శ్రీమాన్ లక్ష్మీవాన్ మహారాజః సార్వభౌమః స దశరథః
 మమ క్లాఘ్యః సంబంధీ అభూత్ అసౌ సంబంధిభూతో దశరథః ప్రియసుహృదభూత్
 శ్రీతిమాన్ శోభనహృదయవాంశ్చాభూత్. సూ. ‘సుహృద్వర్తృదౌ మిత్రామిత్రయో
 రితి హృదయస్య హృదాదేశః; తత్ ఆంతరంగత్వేన ప్రసిద్ధం హృదయం చాభూత్;
 చకారేణ సంబంధిసుహృత్త్వసముచ్చయః; తదితి దశరథపరం వా; విభేదస్తాధా
 న్యాత్ క్లిబత్వమ్; ఏవం చ తత్ సంబంధి సుహృద్భూతో దశరథహృదయం చాభూ

కష్టమియమేవ సా కౌసల్యా.

[మధూ

ప. యదస్యాః పత్యుర్వా రహసి (పరమత్యాహిత)(పరిమంత్రాయిత)

దభూవం దంపత్యోః పృథగహముపాలంభవిషయః,

ప్రసాదే కోపే వా తదను మదధీనో విధిరభూ

దలం వా తత్ప్రత్యా దహతి యదవస్కంద్య హృదయమ్. ౧౪

అరుంధతీ—(౧)హాకష్టమతిచిరనిరుద్ధనిశ్వాసనిష్పందం హృదయమస్యాః

జనకః—హా ప్రియసఖితి కమండులూదకేన సింఛతి.

దితిః స పూర్వోక్తత్రయాత్తా దశరథః సాక్షాదానందశ్చ; సాక్షాచ్ఛబ్దేనానందహేతా
వానందత్వాకోపా వ్యావర్త్యతే; సాక్షాన్ముఖ్య ఇత్యర్థః; నిఖిలం జీవితఫలమపి చ కర్మ
జ్ఞానభక్తిరూపం జీవనప్రయోజనం; చకారః పూర్వసముచ్చాయకః; శరీరమథూల్
'దుర్బల' మానుషో దేహః" ఇత్యుక్తశరీరం చాథూల్ సకలధర్మసాధనత్వాత్; జీవా
వా థూల్ జీవకాథూల్; తస్య హి జ్ఞానానందమయత్వాత్ ప్రేమాస్పదత్వమ్;
అతో జీవాదధికం సమస్తకల్యాణగుణామౌదధి లేన చ ప్రకృష్టం ప్రియతరం;
ప్రియో జీవః ప్రియతరం బ్రహ్మ; తథావిధం యత్ పరం బ్రహ్మ తదథూల్; యతపివం
తతః కిం నాథూల్; సర్వమప్యథూదిత్యర్థః; లోకే సంబంధినుహృదాదీనాం తత్తత్తా
తత్త్వం అస్య తు సర్వదా సర్వవిధత్వమితి భావః.

౧౪. యదస్యా ఇత్యాది. అస్యా వా పత్యుః దశరథస్య వారహసి యత్సరి
మంత్రాయితమథూల్ గుప్తభాషణం విచారో వా జాతః; ఆచారకృజంతాద్భావేక్షః.
అత్రాహం దంపత్యోర్జాయాపత్యోః పృథగపాలంభవిషయోఽభూవం పరస్పరపరి
హారేణ పరస్పరవిషయే ఆయమేవముక్తవాసయమేవం కృతవాక్ ఇయమేవముక్త
వతీ ఇయమేవం కృతవతీత్వాది పరస్పరాపరాధకథనపాత్రమానమ్; పరమత్యాహిత
మితి పాతోఽపి దృశ్యతే; ప్రణయకలహరూపజీవానపేక్షకర్తేతి తదర్థః; శేషం
పూర్వవత్; తదను ఉపాలంభానంతరం ప్రసాదానుష్ఠానం కోపానుష్ఠానం వా మదధీనమ
భూదిత్యర్థః; తత్ప్రత్యా ఆలం తత్సరజేన సాధ్యం నాస్తీత్యర్థః; యత్ హృదయ
మవస్కంద్య ఆక్రమ్య దహతి భస్మీకరోతి.

౧. నిరుద్ధాః సంచారరహితాః శ్వాసాః ప్రాణవాయవో యస్తిక్ తత్తథోక్తం
నిష్పందం చ.

కంచుకీ—స. సుహృదివ ప్రకటయ్య సుఖప్రదాం
ప్రథమమేకరసామనుకూలతామ్,
పునర కాండవివ ర్తనదారుణః
పరిశిష్టి విధిర్తనసో రుజమ్.

౧౫

కౌసల్యా—(ఆశ్వాస్య) (౧) ¹హావచ్చే జాణఇ కహింసీ౨ సుమరామ దేణవ
వివాహళచ్చిపరిగ్గహేకమంగళం పంపుల్లముద్ద ముహాపుండ
రీఅం, అరుహంతకోముఈచందచందిమాసుందవంగిజాదే ఏహి
మేపుణోవిఉజ్జోఏహిఉచ్చంగం, సర్వదా మహారాటవవ్వ భణఇ,
ఏసా రహుఉళమహత్తరాణం వహూ, అష్టాణం తు జణాల
సంబంధేణ దూ౨వవ్వేత్తి.

చా. 1హా వల్లే కానకి కాన్సి! ౨. స్వరామి లే నవవివాహలత్తీపరిగ్గహేక
మంగళం ప్రభుల్లముగ్ధముఖపుండరీకం; ఆరోహత్కేముదీచంద్ర చంద్రికాసుందరాం
కాలేఏహి పునరప్యద్యోతయోత్సంగం, సర్వదా మహారాజ ఏవమభణల్, ఏహి రఘుకుల
మహత్తరాణం వధూః అస్తాకం తు జనకసంబంధేన దుహితైవేతి.

౧౫. సుహృదితి. విధిః ప్రథమం ఆదౌ సుహృదివ మిత్రమివ సుఖప్రదామే
కరసామేకప్రకారాం అనుకూలతాం యోగక్షేమహేతుతాం ప్రకటయ్య ప్రకాశ్య
పునరనంతరం అకాండేన అనిమిత్రేన వివర్తనేన వ్యత్యస్తపరిపాశేన దారుణస్యకా
త్రూరస్పృశ్మనసో రుజం హృదయపీడాం పరిశిష్టి పరిశిష్టాం కరోతి; అకాండనివర్త
నేతి పాతేఅకాండే సివర్తనేన పరావర్తనేన దారుణః అకాండే నివృత్తో భూత్వేత్యర్థః;
సుహృదప్యవసరేత్యక్త్వా గతశ్చేన్ననసః పీడాం కరోతీతి సామ్యమ్.

౧. నవవివాహలత్త్యైః పరిగ్గహేణ ఏకం ముఖ్యం మంగళం యస్య తత్త
థోక్తం; కాముద్భాం కార్తికపార్వతీసాం భవశ్చంద్రః కాముదీచంద్రః ప్రాదుర్భవ
యః కాముదీచంద్రః తస్య యా చంద్రికా తద్వత్సుందరం అంగం యస్యాస్మా
తథోక్తా; ఉత్సంగం అంకం ఉద్యోతయ ఉపవేశేన ప్రకాశయ. సర్వదా సర్వస్తి
న్మాలే; మహారాజో దశరథః; ఏహి సీతా రఘుకులే మహత్తరా యే మనుప్రభృ
తయః లేహిం వధూః స్మృషా తదభిప్రాయేణ స్మృషా; అస్తాకం తు మమ తు జనక
సంబంధేన దుహితైవ మదభిప్రాయేణ దుహితైవేత్యేవమభణల్; చందిమేత్యత్ర
పున్నాగేత్యాదినాకన్యమః; దూవిత్యత్ర స్త్రీభగినీత్యాదినా దుహితృశబ్దస్య దూఅథత్యా
దేశః.

కంచుకీ—(౧) యథాహా దేవీ.

ప పంచప్రసూతేరపి తస్య రాజ్ఞః ప్రియో విశేషేణ సుబాహుశత్రుః,
వధూచతుష్కేఽపి తత్రైవ నాన్యాప్రియాతనూజాస్యయత్రైవ సీతా.
జనకః—(౨) హా ప్రియసఖ మహారాజ దశరథ! ఏవమసి సర్వప్రకార
హృదయం గమః కథం విస్తర్యసే?

ప. కన్యాయాః కిల పూజయంతి పితరో జామాతురాస్తం జనం
సంబంధే విపరీతమేవ తదభూదారాధనం తే మయి,
త్వం కాలేన తథావిధోస్యపహృతస్సంబంధబీజం చ త
ద్ధోరేఽస్మిన్నమ జీవలోకకుమారే పాపస్య ధిగ్భివితమ్ ౧౭

౧. దేవీ కాసల్యా యథాహ తత్రైవేతి శేషః;

౧౬ పంచేతి. పంచప్రసూతయః అపత్యాని యస్య తథోక్తస్యాపి తస్య
రాజ్ఞః పక్షిరధస్య సుబాహుశత్రుః రామః విశేషేణ ప్రియః ఇష్టః; రామాదయశ్చ
త్వారః కాంతా చేతి పంచ; వధూచతుష్కేఽపి సీతాదిన్నహచతుష్టయేఽపి అస్య
జనకస్య తనూజా సీతా యథా తస్య రాజ్ఞో దశరథస్య ప్రియా తథా అన్యా ఊర్షిశా
ప్రభృతిః తస్య రాజ్ఞః ప్రియా న; అస్య తనూజా సీతేత్యనేన సీతాయా ఏవ జనకాభి
సంధినా తనూజాత్వం నాన్యాసామితి వ్యజ్యతే.

౨. సర్వైః ప్రకారైః ధర్షైర్హృదయం గమః.

౧౭. కన్యేతి. సంబంధే కన్యావరసంబంధే కన్యాయాః పితరః జనన్యో
జనకాశ్చ జామాతుర్వరస్య అస్తం సన్నిహితబంధుజనం పూజయంతి కిల సంభావ
యంతీతి ప్రసిద్ధం; తత్పూజనం తే మయి ఆరాధనం సద్విపరీతమభూత్ త్వత్కర్తృ
కమద్విషయకపూజనం సత్ ప్రతిలోకుం జాతమిత్యర్థః; తథావిధః త్వం
కాలేనావహృతః ఆసి; మయా పూజ్యమానం భవంతం ద్రష్టం మమ న్యాయ్యం;
తావద్భాగ్యాభావేఽపి కేవలం ద్రష్టమసి మదియదైవమర్విపాశో నాక్షామ్యదితి
భావః; సంబంధబీజం సీతా చ అవహృతం; లింగవిపరీతామః; పూరోక్తయోరభావేఽపి
తాదృశభవదభిమతా సీతాః దైవేన నాక్షామ్యతేతి భావః; తత్ తస్మాత్ కుమారే
భయంకరే అస్తి ఏవంవిధే బహువిధదుఃఖభావనే జీవలోకస్య కుమారే
దితే పాపస్య పూజన విపర్యయాది హేతుభూతదుఃకప్రచురస్య మమ జీవి

† వధూచతుష్కేఽపి యథాహి కాంతా ప్రియా తనూజస్య తత్రైవ సీతా,
ఇతి ప్రాచీనః పాఠః.

కౌసల్యా—(౧) ¹జాదే జాణఇ కిం కరేమి? దిధవజ్జితేపవడిబంధణిచ్చళం
హదజీవిదం మం మందభామిణిం ఇ పడిచ్చఅ

అరుంధతీ—(౨) ఆశ్వసిహి రాజ్ఞి! బాష్పవిక్రామోఽప్యంతరేషు కర్తవ్య
ఏవ, అన్యచ్చ, కిం న స్మరసి? యదవోచదృశ్యశృంగాశ్రమే యు
ష్టాకం కులగురుః, 'భవితవ్యం తథేత్యుపజాతమేవ, కింతు
కల్యాణోదర్కం భవిష్యతీ' తి.

కౌసల్యా—(3) శికుదో అదిక్కుండమణరహాః ఎదం?

అరుంధతీ—(౪) తత్కిం మన్యసే రాజపత్ని! మృషోద్యం తదితి? న హీదం
సుక్షుప్రియేఽన్యథా మంతవ్యం భవితవ్యమేవ తేన.

ప. ఆవిర్భూతజ్యోతిషాం బ్రాహ్మణానాం
యే వ్యాహారాస్తేషు మా సంశయోఽభూత్,

చా. ¹జాతే జానః! కిం కరోమి? దృఢవజ్రలేపప్రతిబంధనిశ్చలం హతజీవితం
మాం మందభాగినీం న పరిత్యజతి.

చా. శికుతోఽతిక్రాంతమనోరథాయా ఏతత్?

తం ప్రాణధారణం ధిక్ తక్మర్షికా నిందేత్సర్వః; అలేదానీం భవత్పూజాద్యభావేఽపి
యత్ర తల్లాభో లోకాంతరే తత్ర గమనస్యాపి మదీయజీవనయోనిదురితం ప్రతిబంధక
మితి భావః.

౧. దృఢేన వజ్రలేపేన బంధకద్రవద్రవ్యలేపేన యః ప్రతిబంధః విక్షేపా
నుత్పాదః తేన నిశ్చలం హతజీవితం నింద్యజీవనం;

౨. ఆశ్వసిహి ఆత్మాసం దుఃఖలఘూకరణం ప్రాప్నుహి; బాష్పస్య దుఃఖాశ్రుణః
విక్రామో విచ్ఛేదోఽపి; అపిశబ్దేన బాష్పాదికం సముచ్ఛీయతే, అంతరేషు మధ్యే మధ్యే;
అన్యచ్చ బాష్పవిక్రామాదన్యదపి; తథా పరిత్యాగరూపేణ భవనమపరిహార్యమితి
హేతోరుపజాతమాపాతతో జాతం న త్వంతతస్తథేత్సర్వః; కల్యాణోదర్కం మంగళ
పర్యవసాయి భవిష్యతీతి కులగురుర్వసిష్ఠో యదవోచత్తన్న స్మరసి కిం?

3. అతిక్రాంతమనోరథాయాః ఆనంభావ్యాభిలాషవిషయాయాః.

౪. మృషోద్యమితి మిథ్యావచనమితి.

౧౦. ఆవిర్భూతేతి. ఆవిర్భూతజ్యోతిషాం పరజ్యోతిరిష్యయకాపరోక్షజ్ఞానప
తాం బ్రాహ్మణానాం విప్రాణాం యే వ్యాహారాః ఉక్తయః తేషు సంశయః ప్రామాణ్యం

భవ్యా హ్యేషాం వాచి లక్ష్మీర్నిషిక్తా

నైతే వాచం విప్లుతార్థాం వదంతి.

౧౮

(నేపథ్యే కలకలః, సర్వే ఆకర్ణయంతి)

జనకః—(౧) అద్య ఖలు శిష్టానధ్యయనమిత్యస్థలితం భేలతాం వటూ
నామయం కలకలః

కౌసల్యా—(౨) ¹సుశహసోక్థం దావ బాళ త్తణం హోది, నిరూప్య, అష్ట
హే వదాణం మజ్ఞే కో వసో రామచందకోమారలచ్చసావట్టం
భేహిం ముద్ధళలిదేహిం దార ఓ అష్టాణం లో అణాణం సీఅళావేష.

అనుంధతీ—(స్వగతం) (3) (సహర్షోత్సంఠం) ఇదం తన్నామ యద్భాగీ
రథీనివేదితం రహస్యం కర్తామృతం న త్వేతత్ విద్యః కతరోఽ
యమాయుష్షతోః కుశలవయోరితి.

జనకః—ప. కువలయదళస్నిగ్ధశ్యామశ్శిఖాడకమండనో
వటువరిషదం పుణ్యశ్రీకశ్శ్రియైవ సఖాజయన్,

చా. 1. సులభసౌఖ్యం తావత్ బాలత్వం భవతి. అహో ఏలేషాం మధ్యే క
ఏషః రామచంద్రకౌమారలక్ష్మీసావట్టంభైర్దుగ్ధలలితైరంగైరారణోఽస్తాకం లాచనే
శీతలయతి?

దేహః మాభూత్ నోత్పత్యర్హః; హియస్తాదేషాం బ్రహ్మణానాం వాచి భవ్యా మంగళ
కరీ లక్ష్మీ నిషిక్తా నిక్షిప్తా; ఏలేన, 'భద్రైహం లక్ష్మీర్నిహితాధివాచీ'తి శ్రుతి
సోస్ఫురితా.

౧. శిష్టాగమనప్రయుక్తాధ్యయనాభావశ్శిష్టానధ్యయనం.

౨. సులభం సౌఖ్యం యస్మిన్ తత్తథోక్తం; అనేన పృథ్వో జనో దుఃఖశతాని
భుక్తు ఇత్యుక్తవార్ధకనిందా వ్యజ్యతే, రామచంద్రకౌమారలక్ష్మ్యః చంద్రవదాహ్లాద
కారిరామశైశవస్య యోఽయమవప్తంభ అలంబనం తత్సహితైః; లక్ష్మీవదేన శైశవస్య
స్పృహాఙ్గీయత్వం వ్యజ్యతే; ముగ్ధలలితైః సుందరసుకుమరైః.

౩. హర్ష ఇష్టాగమప్రీతిః; ఉత్సంతా అంకాదానాదివిషయకాభిలాషః;
భాగీరథీనివేదితం గంగయా కథితం; రహస్యం గూఢం యత్ కర్తయోరమృతవదోగ్యం
తదిదం నామ; ఆయుష్షతోః కుశలవయోర్నాథ్యే కతరోఽయమిత్యేతత్ కుశ ఇతి వా
లవ ఇతి వా న తు విద్యః న జానీమః; అస్పదోఽయోశ్చైత్యేకత్వే బహువచనమ్;

౧౯. కువలయేతి. శిఖాడకమండనః కాకపక్షధరః; వటూనాం బ్రహ్మచారిణాం

పునరివ శిశుర్భూతో వత్సస్స మే రఘునందనో

ర్భుడిలి కురుతే దృష్టః కోఽయం దృశోరమృతాంజనం?

౧౯

కంచుకీ—(౧) క్షత్రియబ్రహ్మచారీ దారకోఽయమితి మన్యే?

జనకః—(౨) ఏవమేతత్. అస్య హి.

ప. చూడాచుంబితకంకపత్రమభితస్తూణీద్వయం పృష్ఠతో

భస్మస్తోకపవిత్రలాంఛనమురో ధత్తే త్వచం రౌరవీం,

మోర్వ్యా మేఖలయా నియంత్రితమథోవాసశ్చ మాంజిష్ఠకం

పాణౌ కార్దుకమక్షసూత్రవలయం (దండోఽపరశ్చైప్పలః)దండం

తథా వైప్పలమ్.

౨౦

(3) భగవత్యరుంధలి! కిముత్ప్రేక్షసే కుతస్తోఽయమితి?

అరుంధతీ—వయమద్యైవాగతాః.

జనకః—(౪) ఆర్యగృహేఽలి కాతుకం మే వర్తతే తద్భగవంతం వాల్మీకి

మేవ గత్వా పృచ్ఛ, ఇమం చ దారకం బ్రూహి వత్స కేవ్యేతే

ప్రవయసస్త్యాం దిదృక్షవ ఇతి.

పరిషదం నదః క్రియా కాంత్యా సభాజయక్ ఆలంకుర్వక్ అమృతాంజనమమృతమయ
మంజనం; శీతశత్యాదిభిస్తద్ధి రమణీయమితి కవినమయప్రసిద్ధిః.

౧. మన్యే అనుమినోమి;

౨. ఏతత్ భవతా సంభాష్యమానం ఏవం వస్తుభూతమ్.

౨౦. చూడేలి. చూడయా చుంబితాని సంయుక్తాగ్రాణి కంకపత్రాణి బాణపతాః
యన్త్రింస్తత్తథోక్తం పృష్ఠతోఽభితః పృష్ఠే ద్వయోర్భాగయోరిత్యర్థః; భస్మభస్మ
మయం స్తోకం న్వల్పం పవిత్రం పావనం లాంఛనం పుండ్రం యస్య తత్తథోక్తం
ఉరః రౌరవీమైజేయాం త్వచం ధత్తే; మోర్వ్యాత్పరశనయా నియంత్రితం మాం
జిష్ఠం మాంజిష్ఠారక్తం వాసః అథః ఉరసోఽధస్తాత్; క్షత్రియబ్రహ్మచారిణాం మార్వీ
మేఖలా మాంజిష్ఠం చ వస్త్రమిత్యుక్తం; పాణౌ కార్దుకం ధనుః అక్షసూత్రవలయం
జవమాలికావలయం అస్త్రీలి కేవ్యః ఆపరే వైప్పల ఇతి పాతే ఆపరే పాణౌ ఆస్వత్థ
దండ ఇత్యర్థః; అపరః వైప్పల ఇతి పాతే తు ధనుర్దండపరోఽన్య ఇత్యర్థః;

3. కుతస్త్యః కస్తాద్భవః;

౪. అలికయతం కాతుకం విశిష్టవస్తుజిజ్ఞాసౌత్సుక్యం; ప్రవయసో వృద్ధాః
దిదృక్షవః ద్రష్టమిచ్ఛవః.

కంచుకీ—(౧) యదాజ్ఞాపయతీతి నిష్కాంతః.

కాసల్యా—¹కిం మణ్ణేహ ఏవ్వం భణిదో ఆలమిస్సుది త్తి.

జనకః—(౨) భిద్యతే వా సద్వృత్తమీదృశస్య నిర్తాణస్య.

కాసల్యా—(౩) ²కహం సవిణాణిసమిదగిట్టివలణో విసజ్జిదా సేససరిసదార
ఓ ఇదోముహం శుసరిదోఏవ్వ సో వచ్చో.

జనకః—(౪) చిరం నిర్వృత్య భోః కిమప్యేతత్.

ప. మహిమ్నా మేతస్మిన్విసయశిశిరో మాగ్ధ్యమసృణో

విదగ్ధర్నిర్గాహ్యో న పునరవిదగ్ధైరతిశయః,

మనో మే సంమోహస్థిరమపి హరత్యేష బలవా

నయోధాతుం యద్వత్పరిలఘురయస్కాంతశకలః.

౨౧

శా. ¹కిం మన్యథే ఏపంభణిత ఆగమిష్యతీతి.

శా. ²కథం సవినయనిశమితగృప్తివచనో విసర్జితాశేషసదృశదారక ఇతోముఖం
ప్రసృత ఏవ స వత్సః.

౧. యదాజ్ఞాపయతీతి. తదనుతిష్ఠామితి శేషః. ఏపంభణితః ప్రవయసస్తాండి
దృశ్యవ ఇత్యుక్తస్య ఆగమిష్యతి ఇతి మన్యథే కిం? నాగమిష్యతీత్యహం మన్యే
ఇతి భావః;

౨. ఈదృశస్య లోకోత్తరస్య; నిర్తాణస్య ఆకారస్య; నిర్మీయతే ఇతి నిర్తాణం
కర్తృణి ల్యుట్; కృత్యల్యుటో బహులమిత్యుక్తేః; సద్వృత్తం సదాచారః; భిద్యతే భిన్నం
భవతి కిమిత్యర్థః; కర్తృవత్కర్తృణేతి యగాత్త నేపదే;

౩. సవినయం నిశమితం శ్రుతం గృప్తివచనం యేన స తథోక్తః;

౪. ఏతత్ వక్ష్యమాణం; కిమపి ఆపూర్వమిత్యర్థః; తదాహ.

౨౧. మహిమ్నామిత్యాది. వినయేన జ్ఞానవయస్కీలవృద్ధసన్నిధౌ న్యనికర్ష పర్యవ
సాయ్యవస్థానేన శిశిరః శీతలః మాగ్ధ్యేన బాల్యేన మన్యూః పారుష్యరహితః విదగ్ధః
మాత్సర్యభిః నిర్గాహ్యః నిర్ణేయః అవిదగ్ధః పునర్న నిర్గాహ్యః నిర్ణేతుమశక్యః ఏకస్మి
న్మహిమ్నావతిశయః ఏతస్మిన్ప్రకృప్తజ్ఞానలేజః ప్రకృతిగుణాదిమాహాత్మ్యావామకర్మ
స్సంమోహేన మూర్ఖయా స్థిరమపి కాష్టపన్నిష్పందమపి మే మనశ్చిత్తం పరిలఘుః
అల్పః ఆయస్కాంతశకలః ఆయస్కాంతఖండః ఆయోధాతుం యద్వత్ లోహ

లవః—(ప్రవిశ్య) (౧) అజ్ఞాతవయఃక్రమాచిత్యాత్మజ్ఞానపి సతః
కథమభివాదయిష్యే, విచింత్య, అయం పునరవిరుద్ధః ప్రకారః
ఇతి వృద్ధేభ్యశ్చాయతే, సవినయముపసృత్య, ఏష వో లవ
స్య శిరసా ప్రణామపర్యాయః.

అరుంధతీజనకౌ—అయుష్మాన్ భూయాః.

కౌసల్యా—జాద చిరంజీవ.

అరుంధతీ—(౨) ఏహీ వత్స, లవముత్సంగే గృహీత్వా. (స్వగతం) దిష్ట్యాన
కేవలముత్సంగశ్చిరాన్తమ మనోరథోఽపి పూరితః.

కౌసల్యా—(3) ¹జాద ఇదోవి దావపహి. (ఉత్సంగే గృహీత్వా)
అష్టుహే కేవలందరవిసోట్టకందోట్టమంసభుజ్జలేణ దేహబంధేణ క
బళిఆరవింద కిసరకసాఅకంఠకలహంసఘోషణాఘ్న రాణుణాది

ఛా. 1 జాత ఇతోఽసి తావదేహి. అనో న కేవలమింద్విసృష్టోత్పలమాంస
లాజ్జ్వలేన దేహబంధేన కబళితారవిందకేసరకషాయకంఠకలహంసఘోషణాఘ్న రాసు
పిండమివ నారతి కర్నతి; ఆశ్ర విసయశిరో మాగ్ధ్యమసృణ ఇత్యాభ్యాం పదాభ్యాం
సలిహి మోపవృంభేన జ్యోత్స్నిభవతాం సూర్యతేజసాం సాదృశ్యం వ్యజ్యతే.

౧. క్రమస్సత్కాద్యానుపూర్వ్యం; వయః స్థావిరాదికం; వయఃప్రయుక్త
క్రమః వయః క్రమః తస్మాచిత్త్యం ప్రాప్తతా; జ్ఞాతం చ తద్వయఃక్రమాచిత్త్యం చ
జ్ఞాతవయః క్రమాచిత్త్యం తస్మాభావః అజ్ఞాతవయఃక్రమాచిత్త్యం; ఆర్థాభావేఽవ్యయా
భావః; అపంచమ్య ఇతి ప్రతిషేధాదంభావో న తథా చ వయఃక్రమాచిత్త్యజ్ఞానా
భావాదిత్యర్థః; కథమభివాదయిష్యే కేవలక్రమరూపప్రకారేణ నమస్కరిష్యే; అవిరుద్ధః
అవిపరీతః ప్రకారః అనుష్ఠానవికేషః సామాన్యేన వృద్ధవిషయక ప్రణామకరణరూప ఇతి
భావః;

౨. ఉత్సంగే అంకే; దిష్ట్యేత్యానందే; ఉత్సంగః కేవలం న పూరితః కింఁతు మే
మనోరథోఽపి పూరిత ఇత్యర్థః;

3. జాతేతి సంబోధనమ్; విసోట్టమితి విస్పష్టవాచి; కందోట్టకట్టః కువలయ
వాచీ; ఘర్ఘరశ్చ కాంశ్చధ్వనివదనురణనవాంశ్చ దీర్ఘశ్చ తథావిధేన స్వరేణ అనుసరతి

† అజ్ఞాతవయఃక్రమాచిత్యానితి ద్వితీయాంతపాతే న తోఽసి క్షేకః.

దీహారేణ సరేణ అరామభద్దమణుసరేణ, ణం కతోరకమలగబ్బపమ్మ
 భోసరిరఘంసోవి తారిసో ఏవ్య, జాద వేక్ఖామి దే ముహమ్. చుబుక
 మున్నమయ్య నిరూప్య సబామ్పకూతం), ¹రావసి కింణ
 వేక్ఖ సిణిపుణంణిరూవిజ్జంతోవచ్చా ఏమేవవలూవముహచం దేణ
 విసహసంవదదివవ్య.

జనకః—(౧) పశ్యామి సఖ పశ్యామి.

కౌసల్యా—(౨) ²అమ్మ! హే ఉమ్మ! త్తంవిల మే హిలలం కుదోముహం
 విలావావేది.

జనకః—ప. వత్సాయాశ్చ రఘూద్వహస్య చ శిశావస్తిన్నభివ్యజ్యతే
 సంపృక్తిః ప్రతిబింబితేన నిఖలా నై వాకృతిస్సా ద్యుతిః,

నాదిదీర్ఘేణ స్వరేణ చ రామభద్దమనుసరితి, నను కతోరకమలగర్భపక్షలశ్యరీర
 స్సర్వోఽపి తాదృశ ఏవ, జాత ప్రేక్షే తే ముఖం

ఛా. ¹రాజుడే కిం న పశ్యసి నిపుణం నిరూప్యమాణో వత్సాయా మే వధ్వా
 ముఖచంద్రేణాపి సహ సంవదత్యేన.

ఛా. ²అహో ఉన్నతమివ మే హృదయం కుతోముఖం విలాపయతి.

అనుకరోతి. కతోరస్యనమగ్రస్య కమలస్య గర్భవదాంతరపత్ర వత్పక్ష్యః స్థితః
 తాదృశ ఏవ రామభద్దస్సర్వసదృశ ఏవ; చుబుకమధరాధోదేశం; నిపుణం నిరూప్య
 మాణః హేతుభిః పటుశరం విచార్యమాణః ఆయమితి శేషః; సీతాముఖచంద్రప్రతి
 యోగికసాదృశ్యప్రమావిషయో భవతి;

౧. పశ్యామి సఖ పశ్యామి; ఆదరాద్విరుక్తిః;

౨. ఉన్నతమివ విభ్రాంతమివ; కుతోముఖం యత్ర కావసి అసంభాష్యవిషయే
 లగ్నమితి యావత్; విలాపయతి పరిదేవయతి;

౨౨. వత్సాయాఇతి. అస్మిన్ శిశౌ లవే వత్సాయాస్థితాయా రఘూద్వహస్య
 చ రామచంద్రస్య చ సంపృక్తిసంపర్కసంబంధ ఇత్యర్థః; ప్రతిబింబితేన అభివ్యజ్యతే
 అభివ్యక్తా భవతి; దర్పణాదా ప్రతిబిమ్బవద్వ్యక్త ఇత్యర్థః; నిఖలా కృత్వాన్న ఆకృతి
 రవయవసంస్థానవిశేషః నైవ సీతారఘూద్వహసంబంధిన్యేవ ద్యుతిః లావణ్యం నైవ
 తయోరేవ సంబంధినీ; వాణీ వాక్ సా తయోరేవ సంబంధినీ; విషయః ప్రత్యయః స

సా వాణీవినయస్స ఏవ సహజః పుణ్యానుభావోఽస్యసౌ
హాహా! దేవి! కిముత్పథైర్మమ మనః పారిష్లవం ధావతి? ౨౨

కౌసల్యా—¹జాదఅత్థిదే మాదా సంమ్మరసి వా తం?

లవః—న హి ౨.

కౌసల్యా—(౧) ²తదో కస్స తుమం?

లవః—(౨) భగవతస్సుగృహీతనామధేయస్య వాల్తీ కేః.

కౌసల్యా—³అయి జాద కహిదన్వం కహేహి.

లవః—ఏతావదేవ జానామి.

(నేపథ్యే) (౩) భోభో నై నికా ఏష ఖలు కుమారశ్చంద్రకేతు
రాజ్ఞాపయతి, న కేన చిదాశ్రమాభ్యర్థ భూమయోఽలిక్రమితవ్యాః

ఛా. 1 జాతాస్తి తే మాతా? సంస్మరసి వా తాం?

ఛా. ²తతః కస్య త్వం?

ఛా. ³అయి జాత కథితవ్యం కథయ.

ఏవ, సహజః స్వాభావికః పుణ్యః పావనశ్చాసౌ అనుభావశ్చ సోఽపి సమీచీనవ్యవసా
యోఽపి ఆసౌ సీతారఘూద్వహసంబధ్యేవ; అదూరవిప్రకృప్తవాచ్యదశ్శబ్దః; 'అనుభావః
ప్రభావే చ సతాం చ మతినిశ్చయే' ఇత్యమరః; దేవి సీతే మమ మనః పారిష్లవం సత్
చంచలం సత్ ఉత్పథైరమూర్తైః కిం ధావతి అనవస్థితం భవతి; హాహాదుఃఖిత ఇత్యర్థః;
దేవిత్యనేన దేవభూయంగతాయాస్తవ కథమిదం సంగచ్ఛత ఇతి వ్యుజ్యతే; అతఏవ హి
ఉత్పథైరిత్యుక్తం; ఆశ్ర చ "ఋహ్మరభూః పథా మానజే" ఇతి సమాసాంతః.

౧. కస్య త్వం కస్తాజ్ఞాత ఇత్యర్థః;

౨. సుగృహీతం సుప్తం జ్ఞాతం నామధేయం యస్య తథోక్తస్య వాల్తీ కేః;

౩. నై నికాః సేనాసమవాయినః; అభ్యర్థ భూమయః సమాపదేశాః నాలిక్రమిత
వ్యాః న పాదేనాపి స్పృష్టవ్యా ఇత్యాజ్ఞాపయతీత్యర్థః; మేధ్యాశ్వస్య యజ్ఞాంగాశ్వస్య

"కస్య త్వమిత్యశ్ర "త్వం కస్తాజ్ఞాత" ఇతి కేహంచిద్వ్యాఖ్యానం ప్రకరణా
ననుగుణమ్; మాతాపిత్రోరజ్ఞానవాదినాం ప్రతి తస్మిన్ త్వం "కస్తాజ్ఞాత ఇతి ప్రశ్ననైవ మ
దయాత్; న హి జనికర్తృః ప్రకృతిత్వమన్తరేణ మాతాపితృత్వమితీతరదావరస్తి యేన
ప్రశ్నాన్తరం తే సంజంగమిత" ఇతి వ్యాఖ్యానం కైశ్చిత్.

ఇతి, అరుంధతీజనకౌ—మేధ్యాశ్వప్రసంగాదుపాగతశ్చంద్రకేతు
ద్వీప్తవ్య ఇత్యహో సుదివసోఽయం.

కౌసల్యా—(౧) 1వచ్ఛ లక్ష్మణస్స పుత్రః ఆణవేది త్తి అమలబిందుసుందరా
ఇం అక్ష్ రాఇం సుణీఅంది.

లవః—ఆర్య కశ్చంద్రకేతుర్నామ?

జనకః—(౨) జానాసి రామలక్ష్మణౌ దాశరథీ ?

లవః—(3) ఏతావేవ రామాయణకథాపురుషౌ?

జనకః—(౪) అథకిం.

లవః—తత్కథం న జానామి?

జనకః—తస్య లక్ష్మణస్యాయమాత్త జశ్చంద్రకేతుః.

లవః—(౫) ఊర్తిభాపుత్రస్తర్తి మైథిలస్య రాజవేర్ధాహిత్రః.

అరుంధతీ—(౬) ఆవిష్కృతం కథాప్రావీణ్యం వత్సేన.

జనకః—(౭)యది త్వమిదృశః కథాయామభిజ్ఞస్తర్తి బ్రూహి (పశ్యామః)
(ప్రచ్ఛామః) తేషాం దశరథస్య దారకాణాం కిం నామధేయాన్య
పత్యాని కేషు దారేషు ప్రసూతానీ? తి.

చా. 1వచ్ఛ లక్ష్మణస్య పుత్ర ఆజ్ఞాపయతీత్యమృతబిందుసుందరాణ్యక్షరాణి
శ్రూయంతే.

ప్రసంగాత్ అవశ్యానురోధవ్యత్వాద్ధేతోః; ద్రవ్యవ్య ఇతి సుదివసః చంద్రకేతుదర్శ
నాల్ శోభనదివసోఽయం విస్తయనీయ ఇత్యర్థః;

౧. అమృతబిందుసుందరాణ్యక్షరాణి సుధాపృథతవల్ భోగ్యా వర్ణాః;

౨. దాశరథీ దశరథపుత్ర; జానాసి కిమితి కాక్వా యోజనీయమ్;

౩. రామాయణకథాయాః రామాయణనామకకావ్యప్రబంధస్య పురుషౌ
ప్రతిపాద్యః;

౪. అథ కిమిత్యంగీకారే;

౫. తర్తి లక్ష్మణపుత్ర త్వే; మైథిలస్య మిథిలాధిపతేః;

౬. ఆవిష్కృతం ప్రకాశితమ్; వత్సేన లవేన;

౭. కథాయామభిజ్ఞస్తర్తిప్రతిపాద్యార్థజ్ఞానవాక్; కిం నామధేయానీత్యారభ్య
కేషు దారేషు ప్రసూతానీత్యంతస్య బ్రూహిత్యనేనాన్వయః; పశ్యామః అన్త జిజ్ఞాసిక
విషయకత్వద్వచనం శృణుమ ఇత్యర్థః;

జనకః—(౧) కిం న ప్రణీతః కవినా ?

లవః—(౨) ప్రణీతో న తు ప్రకాశితః తస్యైవ కోఽప్యేకదేశః భగవతా ప్రబంధాంతరేణ రసవదభినయార్థీకృతః. తం చ స్వహస్తలిఖితం భగవాన్సునిర్వృత్యుజ్జ్వలతస్య తౌర్యత్రికసూత్రధారస్య.

జనకః—సిమర్థం ?

లవః—(౩) స కిల భగవాన్స్తమప్సరోభిః ప్రయోజయిష్యతీతి.

జనకః—(౪) సర్వమిదమాకూతకరమస్తాకం.

లవః—(౫) మహతీ పునరస్మిన్ భగవతో వాల్మీకేరాస్థాయితో యేషామంతేవాసినాం హస్తే తత్పుస్తకం భరతాశ్రమం, ప్రతి ప్రహితం తేషామానుయైత్రికశ్చాపపాణిః, ప్రమాదోచ్ఛేదనార్థమస్తద్భ్రాతృప్రేషితః.

కౌసల్యా—¹భారావి దే అత్తి?

చా. 1 భ్రాతృప్రేషి?

౧. న ప్రణీతః కిం న ప్రకటితః కిం? నోక్తః కిమితి వార్థః;

౨. న తు ప్రకాశితః న క్రాంతిరే నాధ్యాపితశ్చ రామాయణస్య కోఽపి అనిర్ధారితః ఏకదేశః ఆంశః; స చ సప్తమాశ్కే వక్ష్యమాణాంతర్నాటకార్థ ఇలిక్షేయం; ప్రబంధాంతరేణ; శ్రవ్యప్రబంధాతిరిక్తదృశ్యప్రబంధరూపరూపకరూపేణ. రసవాక్ శృంగారాదిప్రతిపాదకః అభినేయః సాత్త్వికాంగికాదిచతుర్విధాభినయప్రకాశ్యః ఆర్థః అభిధేయః యస్య స తథోక్తీకృతః; మునిః చాల్మీకిః; తౌర్యత్రికసూత్రధారస్య నృత్తగీతవాదిత్రశాస్త్రాచార్యస్య భరతస్య భావరాగతాళశాస్త్రాచార్యత్వమూలకతవాద్యక్షరఘటితభరతనామకస్య.

౩. సః భరతః; తం ప్రబంధం; అప్సరోభిః ప్రయోజ్యకర్తృభిః ప్రయోజయిష్యతీత్యేతదర్థః;

౪. సర్వమిదం; ప్రణీతస్యాప్రకాశనం ప్రబంధాంతరేణ కరణం భరతం ప్రతిప్రేషణం చ; ఆకూతకరం గూఢార్థకం;

౫. ఆస్థా అవశ్యకత్వప్రకారకేచ్ఛా; ఆనుయైత్రికః అనుచరి, ప్రమాదో అనవధానప్రయుక్తప్రతిఘాతస్య ఉచ్ఛేదనార్థం నివృత్తిర్థం; అస్తద్భ్రాతృ మత్సహజః;

లవః—(౧) అస్త్యార్థః కుశో నామ.

కౌసల్యా—(౨) ¹జ్యేష్ఠోత్తి భణిదం హోది.

లవః—(౩) ఏవమేవైతత్ప్రసవక్రమేణ స కిల జ్ఞాయాత్.

జనకః—(౪) కిం యమావాయుష్షంతౌ?

లవః—అథ కిమ్.

జనకః—(౫)వత్స! కథయ ప్రకాశం, కథాప్రపంచస్య, కీదృశః పర్యంతః?

లవః—(౬) అలీకపౌరావహదోద్విగ్నేన రాజ్ఞా నిర్వాసితాం దేవయజనసంభవాం సీతాదేవీమాసన్నప్రసవవేదనామేకాకినీమరణ్యే పరిత్యజ్య లక్ష్మణః ప్రతినివృత్త ఇతి యదేషః.

కౌసల్యా—(౭) ²హా వచ్చే ముద్ధముహి కోదాణిం దే సరీరకుసుమస్య యుత్తి దేవ్యదున్విలాసపరిణామో ఏకాక్షణీ పడిదో?

ధా. ¹జ్యేష్ఠ ఇతి భణితం భవతి.

ధా. ²హావచ్చే ముద్ధముఖ క ఇదాసీం లే శరీరకుసుమస్య యుడిలి చైవదుర్విలాస పరిణామ ఏకాక్షణ్యా నిపతితః ?

౧. ఆర్యః పూజ్యః;

౨. జ్యేష్ఠ ఇతి భణితం భవతి అగ్రజ ఇతి ధ్వనితం భవతి;

౩. ప్రసవక్రమేణ జ్ఞాయాత్ జ్యేష్ఠః; యమశసాధారణపూర్వజానుజత్వవ్యవస్థాపక జననానుపూర్వేణ జ్యేష్ఠ ఇతి భావః;

౪. అతఏవ పృచ్ఛతి—కిం యమావతి.

౫. కథాప్రపంచస్య కథావిస్తరస్య; పర్యంతః అవసానమ్; యద్వా ప్రకాశనం ప్రపంచః; తస్య కోఽవధిత్వర్థః; క్రియత్పర్యంతం ప్రకాశిత ఇత్యాశయః;

౬. అలీకః మిథ్యాభూతో యః పౌరావహదః పౌరకర్తృకదోషకథనం లేన ఉద్విగ్నేన సంభ్రాంతేన రాజ్ఞా రామేణ నిర్వాసితాం గృహాచ్ఛాదితాం దేవయజనసంభవాం యాగభూమిజాతాం పరిత్యజ్య లక్ష్మణః ప్రతినివృత్త ఇతి యత్ ఏష పర్యంత ఇతి యోజనా;

౭. శరీరకుసుమస్య కుసుమసప్తశశరీరస్య చైవదుర్విలాపస్య చైవదుశ్చేష్టితస్య పరిణామః ఫలానుధానం కే నిపతితః ఇతి దుఃఖ్యతే;

జనకః—హః పత్యే

ప. నూనం త్వయా పరిభవం చ వనం చ ఘోరం
తాం చ వ్యథాం ప్రసవకాలకృతామవాప్య,
క్రవ్యాద్గణేషు పరితః పరివారయత్సు
సంక్రస్తయా శరణమిత్యసకృత్సన్తోఽహమ్.

౨౩

లవః—ఆర్యే కావేతా?

అరుంధతీ—ఇయం కౌసల్యా, అయం చ జనకః.

లవః—సబహుమానభేదకౌతుకం పశ్యతి.

జనకః—(౧) అహహ నిర్దయతా దురాత్మనాం పౌరాణం, అహో రా
మస్య రాజ్యః, ఓప్రకారితా.

ప. ఏతద్వైశసవజ్ర ఘోరపతనం శశ్వన్న మోత్పశ్యతః

క్రోధస్య జ్వలితుం ఝడిత్యవసరశ్చాపేన శాపేన వా. [ఏసిం.

కౌసల్యా—(సభయం) (౨) ¹భావది పరితాపహి. పసాదేహి కువిదంరా

లవః—ప. ఏతద్ధి పరిభూతానాం ప్రాయశ్చిత్తం మనస్వినాం.

అరుంధతీ—రాజన్నపత్యం రామస్తే పాల్యాశ్చ కృపణాః ప్రజాః ౨౪

ఛా. 1భగవతి పరిత్రాయస్వ ౨. ప్రసాదయ కుపితం రాజ్నిం.

౨౩. నూనమితి; క్రవ్యాద్గణేషు వ్యాఘ్రాదిషు పరితస్సయంతాత్ పరివార
యత్సు మండలిభూయ వ్యాఘ్రవత్సు సత్సు సంక్రస్తయా త్వయా అసక్పదహం శరణ
మితి స్పృతః; నూనం సంభావయే.

౧. దురాత్మనాం దుర్బుద్ధీనామ్; ఓప్రకారితా ఆసమాత్యకారిత్యమ్;

౨౪. * ఏకదితి; ఏతద్వైశసమేవ మహావ్యసనమేవ వజ్రస్యాశనేర్ఘోరపతనం
తీక్షణతనం శశ్వదుత్పశ్యతో మమ క్రోధస్య కాపేన అసప్తోపధాయకసంకల్పేన
చాపేన వా మారకధనుషా చ ఝడితి జ్వలితుం అవసరః ప్రాప్తకాలతా; రాజ్ని త్వా
దితి భావః;

౨. ప్రసాదయ ప్రసన్నం కరు;

ఏకదితి. పరిభూతానామపమతానాం మనస్వినాం మహామనసాం ప్రాయశ్చిత్తం
క్రోధప్రతీకారః ఏకత్వసాదనమిత్యర్థః; అపత్యం రామః కృపణా జనాశ్చ లే పాల్యాః
రక్షణీయాః.

జనః—శాంతం వా రఘునందనే తదుభయం యత్పుత్ర భాండం హి మే
భూయిష్ఠద్విజబాలవృద్ధివికలస్త్రైణశ్చ పౌరో జనః. ౨౫
అతో రుషం న దధే ౨

సూభాంతా వటవః-(ప్రవిశ్య) (౧) కుమార ౨. అశోవైశ్వ ఇతి కోఽపి
భూతవిశేషో జనపదేషు స్త్రాయతే, సోఽయమధునాస్తాభిః ప్రత్య
క్షీకృతః.

లవః—(౨) అశోవైశ్వ ఇతి పశుసమామ్నాయే సాంగ్రామికే చ పత్యతే,
తద్భూత కీదృశః?

వటవః—అరే స్త్రాయతామ్!

ప పశ్చాత్పుచ్చం వహతి విపులం తచ్చ ధూనోత్యజస్తం
ద్భ్రుగ్రివస్స భవతి ఖురాస్తస్య చత్వార ఏవ,

౨౫. * శాంతం వేత్సాది. వా అభివా తదుభయం శాపేన చాపేన చ
క్రోధస్య జ్వలనాభావ ఇత్యర్థః; యత్ యస్తాత్పుత్రభాండం పుత్ర ఏవ భాండం
మూలధనం పుత్ర భూతమూలధనమ్; భూయిష్ఠాని భూయాంసి ద్విజాః బాలాః శిశవో
పృథ్వాస్థనిరాః వికలా అంధబధిరాదయస్త్రైణాః స్త్రీసమూహ ఇత్యేతాని యస్మింస్త
థోక్తః పౌరో జనశ్చ మేహి మదీయః కిల; తస్మాత్తదుభయం శాపశ్చాపశ్చ శాంతం
భవతు నివృత్తం భవతు. రుషం న దధే శోపం న ధారయామి; యద్వా యద్యస్తాద్భూ
యిష్ఠద్విజబాలవృద్ధివికలస్త్రైణాః పౌరో జనః చకారేణ రామస్సముచ్చీయతే; తదు
భయం పౌరజన రామాత్తకోభయం మే పుత్రభాండం పుత్రాత్తకమూలధనవస్తమ రక్ష
ణీయం తత్తస్మాత్ శాంతం శ్రోధేన జ్వలిత్వాం రుషం న దధే శ్రోధం న ధార
యామి; స్థైర్యదోర్బలనార్థం ద్విః కథనం;

౧. వటవః ప్రవిశ్య; అత్ర ఆహరితి శేషః; భూతవిశేషః ప్రాణివిశేషః;
జనపదేషు శోసలాదిదేశేషు. ఆరణ్యత్వాదేవముక్తిః; స్త్రాయతే శాబ్దబోధవిషయో
భవతి; ప్రత్యక్షీకృతః చక్షుర్విషయాకృతః;

౨. పశుసమామ్నాయే పశుద్రవ్యకయాగప్రతిపాదకవేదభాగే; సాంగ్రామికే
యద్ధకాండే చ; కీదృశః కిం లక్షణకః.

౩. పశ్చాదిత్యాది. సః అశ్వ ఇత్యుచ్యమానః విపులం పుచ్చం పశ్చాద్వహతి;
మహిషః శోఽయమధయతః పుచ్చ ఇత్యారణ్యకవాసనా వ్యాపృత్యర్థం పశ్చాత్పదం;
అన్యథా పుచ్చస్య పశ్చాద్వహనావ్యభిచారాత్ తద్వర్తిన్; విపులమిత్థశేన ఖరవాన్

శమ్మణ్యత్తి ప్రకిరతి శకృత్పిండకానామ్రమాత్రా
కింవ్యాఖ్యానైర్వృజితి స పునర్దురమేహ్యహి యామః. ౨౬
ఇత్యజినే హస్తయోశ్చాపే చాకర్షంతి.

లవః—(౧) సకాతుకోపరోధవినయం, ఆర్యాః పశ్యత పశ్యత ఏభిర్నీ
తోఽస్తీతి త్వరితం పరిక్రామతి.

అరుంధతీజనకా—పూరయతు కౌతకం వత్సః.

కౌసల్యా—(౨) ¹ఆరణ్యకగర్భరూపాలామైర్యాయం తోషితాః, భవతి జానామ్యహం
జానామిఅహం తం వేక్షంతీ వంచితేతి తా ఇదో అణ్ణదో హవి
అ వేక్షన్తు దావదప్సంతం పలాంతం దీహాడం.

అరుంధతీ—అతిజవేన దూరమతిక్రాంతస్య చపలః కథం దృశ్యతే?

కంచుకీ—(ప్రవిశ్య) (౩) భగవాన్వాల్మీకిరాహ జ్ఞాతవ్యమేతదవసరే భ
వద్భిరితి.

జనకః—అతిగంభీరమేతత్కిమపి భగవత్యరుంధతి? సఖి కౌసల్యే! ఆర్య

ఛా. 1. ఆరణ్యకగర్భరూపాలామైర్యాయం తోషితాః. భగవతి జానామ్యహం
తం ప్రేక్షమాణా వంచితేతి; తస్మాదితోఽన్యతో భూత్వా ప్రేక్షామహే తావద్దృష్టం
తం పలాయమానం దీర్ఘాయామమ్.

వృత్తిః; తస్య హి పుచ్చం గౌవత్ కృశం భవతి; ఏవం చ వక్ష్యమాణవిశేషణానాం
తత్సాధారణత్వేఽపి న దోషః; ధూనోతి చలయతి; దీర్ఘగ్రీవః; ఆయతకంతో భవతి;
తస్య ఖురాశ్చత్వార ఏవ నాధికా ఇత్యర్థః; శమ్నాణి బాలకృణాని అత్రి ఖాదతి; శకృ
త్పిండకాః పురీషసిండాః అమ్రమాత్రాః రసాలశలాటుపరిమితాః ప్రకిరతి విక్షీ
రతి; న పునర్దురం వ్రజతి గచ్ఛతి;

౧. కౌతుకం హర్షః కస్య ఉపరోధో ఐలాత్క్రియమాణత్వమ్;

౨. ఆరణ్యకగర్భస్య ఆరణ్యచరణిః రూపైరాలామైశ్చ తోషితాః యూయం;
అహం చక్ష్యంతీ తం వంచితేతి జానామి; రామభద్రసంవాదేన ప్రలాభితాహమితి
భావః; దృష్టంతం దర్శవంతం;

౩. ప్రవిశ్య కంచుకీ. గృప్తీరిత్యర్థః; అవసరే స్తావకాలే;

ఏతద్వాల్మీకివాక్యం; అతిగంభీరం గూఢాశయం కిమప్యపూర్వం; వృద్ధానాం
అరుంధతీప్రభృతీనాం వర్గః సమూహః;

గృప్తే! స్వయమేవ గత్వా భగవంతం ప్రాచేతసం పశ్యామః, ఇతి నిష్క్రాంతో వృద్ధవర్గః.

వటవః—(ప్రవిశ్య) (౧) పశ్యతు కుమార స్తదాశ్చర్యం.

లవః—దృష్టమవగతం చ నూనమాశ్వామేధికోఽయమశ్వ ఇతి.

వటవః—కథం జ్ఞాయతే?

లవః—(౨) మూర్ఖాః పఠితమేవ హి యుష్టాభిరపి తత్కాండం, కథం న పశ్యథ? ప్రత్యేకం శతసంఖ్యాకాః కవచినో నిషంగిణో దండి నశ్చ రక్షితారః, తత్ప్రియమేవ బలమిదం దృశ్యతే, యదీహ. చ న ప్రత్యయః తత్ప్రచుత.

వటవః—(౩) భో భోః కిం ప్రయోజనోఽయమశ్వః పరివృతః పర్యటతి?

లవః—(౪) సస్పృహమ్ (స్వగతం) అశ్వమేధ ఇతి నామ విశ్వవిజయినాం క్షత్రియాణామూర్జస్వలస్సర్వక్షత్రపరిభావీ మహానుత్కర్షణికః. (నేపథ్యే) ప. యోఽయమశ్వః పతాకేయమథవా వీరఘోషణా, సప్తలోకైకవీరస్య దశకంఠకులద్విషః. ౨౭

౧. దృష్టం చక్షుర్విషయాకృతం; నూనమాశ్వమేధికోఽయమశ్వ ఇత్యవగతమనుమితం అశ్వమేధాయ ప్రభవత్వాశ్వమేధికః; తత్కాండమశ్వమేధప్రతిపాదకశ్చుతిభాగః; బాలకాండం వా; తత్రాపి హ్యాశ్వమేధః ప్రసక్తః; కాండోఽస్త్రీత్యుక్తేః క్షీణత్వం.

౨. ప్రత్యేకమిత్యాది. కవచినః శతం; నిషంగిణః శతం; దండినశ్చతం చ రక్షితార ఇత్యేతన్న పశ్యథ కథమిత్యన్వయః; తత్ప్రియమేవ కవచ్యాదిప్రచురమేవ; ఇహ మద్వచసే ప్రత్యయో విశ్వాసో న యది;

౩. కిం ప్రయోజనః కిం ఫలకః; పరివృతః రక్షితృభిరితి శేషః; పర్యటతి పఠితో బ్రమతి;

౪. అనాగతే వస్తువి ఇచ్ఛా స్పృహః; సర్వక్షత్రపరిభావీ సకలరాజకులపరిభవజనకః ఉత్కర్షణికః ఉపాదేయవైలక్షణ్యజ్ఞాపకదృషద్విశేషః; ఉర్జస్వలః బలివంతః; అవిచాల్యనికమ ఇత్యర్థః;

౨౭. య ఇతి; యోఽయమశ్వః అశ్వమేధికోఽశ్వః ఇయమశ్వ ఇత్యర్థః; విధేయప్రాధాన్యాల స్త్రీత్వం; పతాకాత్వం విధేయః; సప్తావయవేషు లోకేషు ఏక

లవః—(౧) సగర్వమివ, అహో సందిపనాన్యక్షరాణి,

వటవః—(౨) కిముచ్చతే ప్రాజ్ఞః ఖలు కుమారః.

లవః—(౩) భో భోః కిమక్షత్రియా పృథివీ? యదేవముద్భవ్యతే.
(నేపథ్యే) అరే రే మహారాజం ప్రతి కుతః క్షత్రియా?

లవః—(౪) ధిష్ణాల్లాక్.

ప. యది నో సంతి సంత్యేవ † కేయమద్య బిభీషికా?

కిముక్తైరేభిరధునా తాం పతాకాం హరామి చః.

౨౮

హే వటవః పరివృత్త్య లోమైరభిఘ్నంతో పనయతై నమశ్శం, ఏష
రోహితానాం మధ్యే చరతు.

వీరస్య; ఏకేషు ప్రధానేషు వీరయతి పరాక్రమత ఇత్యేకవీరస్తస్య; సప్తలొకేత్యుక్త
మధ్యమపదలొపీ సమాసః; వీరైకఇత్యాపత్తివారణాయ ఏకేషు వీరయతీతి విగ్రహోఽంగీ
కృతః; దశకంఠకులస్య రావణవంశస్య ద్విట్ శాతయితా తస్య రామస్య పతాకా విజయ
ధ్వజః; అథవా పూర్వోక్తాలికేకేణ వీరఘోషణా వీర ఇతి జగదాకర్షణానుకూలవ్యాపారః.

౧. గర్వః పరోత్కర్హానాదరః; సందిపనాని క్రోధజనకాని; మనఃప్రజ్వలనం
క్రోధ ఇత్యుక్తం.

౨. ప్రాజ్ఞ ఇతి. సర్వోఽసి స్వజనం ప్రశంసతీత్యంశజ్ఞ ఇత్యర్థః; *

౩. ఏవం పూర్వోక్తరీత్యా యత్ ఉద్భవ్యతే తస్మాత్ కిమక్షత్రియా పృథివీత్య
న్వయః; మహారాజం ప్రతి తదాస్తుభ్యేన; కుతః కస్తాదేతోః క్వ వా;

౪. ధిక్ జాల్తాక్ అసమాక్ష్యకారి భవద్విషయకనిందేత్యర్థః.

౨౮. యది నో ఇతి. అత్ర క్షత్రియా ఇత్యనుషజ్యతే, క్షత్రియా న సంతీతి
భవద్విరుచ్చతే యది సంత్యేవేత్యవగంఠవ్యమ్; అద్య క్షత్రియసత్తాధికరణేఽస్మిన్
దివసే. ఇయం బిభీషికా భయోత్పాదనం కా? కీదృశీత్యర్థః. రోహితానాం మృగ
విశేషణామ్; దృప్తాం దృప్తపక్తృకాయాం దృప్తత్వోపచారః; న సహంతే శిక్షణా
భావతో న భవంతీత్యర్థః; సోఽసి చంద్ర, కేతురితి యోజనా;

† యది లే సంతి సంత్యేవ, ఇతి ప్రాచీనః పాఠః; లే రామదయః సంతి యది
సంత్యేవ వర్తంతామేవ; తావతాన్యేహం కా క్షుతి? ఇతి తదర్థః.

* అశ్వే ఆశ్వమేధికత్వస్య సత్యత్వాత్కుమారః ప్రాజ్ఞః విద్వాక్, ఇత్యర్థ
వర్ణనం యుక్తమ్.

సక్రోధః పురుషః—(ప్రవిశ్య) (౧) ధిక్చాపలం కిముక్తవాససి? తీక్షణత
రాహ్యయుధీయశ్రేణయః శిశోరపి దృష్టాం వాచం న సహంతే,
రాజపుత్రశ్చంద్రకేతుద్దద్ధాంతః సోఽప్యపూర్వారణ్యదర్శనా
క్షీప్తహృదయో న పరావతత్యద్యాపి, తత్త్వరితతరమనేన తరు
గహనేనాపసర్పత,

వటవః—(౨) కుమారకృతం కృతమనేనాశ్వేన, తర్జయంతి విస్ఫురిత
శస్త్రాః కుమారమాయుధీయశ్రేణయః దూరే చాశ్రమవదం,
తదేహి హరిణపుత్రైః పలాయామహే.

లవః—(౩) విహస్య, కిం నామ విష్ఫురంతి శస్త్రాణి? ఇతి ధనురారోపయన్
ప. జ్యాజిహ్వయా వలయితోత్కటకోటిదంష్ట్ర
ము(ద్బా)(ద్ధా)రిఘోరఘునఘ్నరఘోషమేతత్,

౧. దద్ధాంతః అమర్షకీలః; అపూర్వారణ్యదర్శనేన అననుభూతవివినలాకనేన
అక్షీప్తహృదయో వ్యాసక్తమనాః; తరూణాం గహనేన దుర్గమసన్నివేశేన; అప
సర్పత పలాయధ్వమ్.

౨. కృతమశ్వేన అశ్వేన సాధ్యం కిమపి నాస్తీత్యర్థః; గర్హాయాం ద్విరుక్తిః
అజ్ఞానాదేవాత్ర వయం ప్రవృత్తా ఇతి భావః. విస్ఫురితశస్త్రాః ఘోషపదాయుధాః; తర్జ
యంతి భయముత్పాదయంతి; అశ్రమవదం చ అశ్రమస్థానం చ దూరే విప్రకృప్తే;
హరిణానాం యాని పుత్రాని అభూస్పర్శగమనాని తత్సదృశగమనైరిత్యర్థః; పలాయా
మహే పరాగతా భవమాః; అయ గతౌ; తస్య పరేత్యుపసగ్గపూర్వకత్వం; ఉపసగ్గస్యా
యతావితి లక్ష్యం.

౩. విష్ఫురంతి ఘోషయుక్తాని భవన్తి; ధనురారోపయన్, జ్యామితి శేషః.

౨౯. జ్యాజిహ్వయేత్యాది. జ్యా మార్ద్ధ్యే నైవ జిహ్వ రసనా తయా వలయితా
వేష్టితా ఉత్కటకోటిరేవ ఉత్తుంగాగ్రభాగ ఏవ దంష్ట్రా యస్య తత్తథోక్తమ్; ఉద్బా
రయః అసంఖ్యాకా ఘోరా భయజనకా ఘనాస్సాంద్రా ఘర్షరఘోషా యస్యతత్త
థోక్తం; ఏతచ్ఛాపం క్షీబణ్యం విచారణీయం; సామాన్యే సపుంసకత్వం వాగ్రాసే
కఠినే ప్రసక్తముద్ముక్తం హసత్ హసయుక్తం యదంతకవక్త్రయంత్రం వ్యామ్రాదిమా
రణయంత్రసదృశకృతాంతాస్యకుహరం తస్య జృంభావిదంబి తదీయజృంభానుకారి విక
టం విషమం ఉదరం మధ్యం యస్య తథావిధం అస్తు; అస్య చాపస్య తథాభవనం

గ్రాసప్రసక్తహసదంతకవక్తయంత్ర

జృంభావిడంబి వికటోదరమస్తువాపమ్.

౨౯

ఇతి యథోచితం పరిక్రమ్య నిష్క్రమంతాస్పర్యే.

ఇతి చతుర్థోఽఽఽఽ.

ప్రాప్తకాలమిత్యర్థః; జ్యోతిహేవ జ్యోతిహేత్వపమాలంకారో వ్యాఖ్యేయః; కోటి
దంత్రమిత్యత్ర తు కోట్యత్తకం దంత్రాసదృశమితి వ్యాఖ్యేయం. వికేవ్యవికేవణ
భావస్య కామచారత్వాన్ని దోష ఇత్యాహుః.

వాఘాలవంశజనుషో భూసారనివాసిరాఘవార్యస్య,

ఉత్తరరామచరిత్ర వ్యాఖ్యానామపసితస్తురీయాఽఽఽఽ.

ఇతి వాఘాలవీరరాఘవవిరచితాయాం భవభూతిభావకలస్పర్శినీ

సమాఖ్యానాముత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానాం

చతుర్థోఽంకః.

సమరశిరసి చంచత్పంచమాడశ్చమానా
ముపరి శరతుమారం కోఽప్యయం వీరపాతః.
ఆశ్చర్యం.

ప. మునిజనశిశురేకస్సర్వతస్సంప్రకోపా
న్నవ ఇవ రఘువంశస్యాప్రసిద్ధిప్రరోహః,
దళితకరికపోలగ్రంథి టంకారఘోర
జ్వలితశరసహస్రః కాతుకం మే కరోతి.

3

సుమంత్రే—ఆయుష్షః.

ప. అతిశయితసురాసురప్రభావం
శిశుమవలోక్య తతైవ తుల్యరూపమ్,
† కుశికసుతమఖద్విషాం ప్రమాథే
ధృతధనుషం రఘునందనం స్మరామి.

౪

గుంజంత్యో అవ్యక్తశబ్దం కుర్వంత్యో కోటి అగ్రే యస్య శిథోక్తేన కార్దుకేణ, కరణత్వా
త్ప్రతీయా; సమరశిరసి యుద్ధరంగే చమానాముపరిశరతుమారం బాణవర్షం కిరతి; తుష
రోఽలిసూక్ష్మసలివృష్టిః; అత్ర రజ్యన్తుఖిక్తిః కార్దుకేణ చంచత్పంచమాడ ఇత్యేతైః
శరతుమారమిత్యనేన చ తటిత్వశః శక్తచాపయుక్తస్య మేఘకిశోరస్య సామ్యం
వృజ్యతే.

3. మునిజనేత్యాది. ఏకః ఆసహాయః సంప్రకోపాత్ ప్రకృప్తకోపాత్; లవ
కోపస్య కద్దృప్త్యైవల్పేఽసి చంద్రకేతుబుద్ధ్యా మహత్వాదీదోషః; సర్వతస్సమంతాత్
దళితానాం కరికపోలగ్రంథీనాం టంకారేణ దళనధ్వసినా ఘోరం భయజనకం జ్వలితం
శరాణాం సహస్రం యస్య స తథోక్తః; అనంత్యవాచీ సహస్రశబ్దః; నవః ప్రత్యగ్రః
రఘువంశస్యాప్రసిద్ధిప్రరోహ ఇవ స్థితః అపఖ్యాత్యంకురత్ స్థితః మునిజన
శిశుః మునిజనాః శమప్రధానాః తేవ్యసి బాల ఇశ్వర్థః; మే కాతుకం మార్షం కరోతి
ఉత్పాదయతి.

౪. అతీతి. తతైవ తుల్యరూపం యథా రామేణ తుల్యప్రభావః తతైవ
తుల్యాకార ఇశ్వర్థః. తథావిధం; కుశికసుతమఖద్విషాం సుబాహుప్రభృతీనాం; అత్ర
స్మృతిమదలంకారః.

† అత్ర, తనైవ తుల్యరూపమితి ప్రాచీనపాత ఏవ యుక్తః; అన్యథాఽన్వయే
కేకాత్.

చంద్రకేతుః—(౧) మమ త్వేకముద్దిశ్య భూయసామారంభ ఇతి హృ
దయమపత్రపతే.

౪. ఆయం హి శిశురేకణో మదభరేణ, భూరిస్ఫుర
త్కరాళ కరకందలీజటిలశస్త్రజాలైర్భులైః;
క్వణత్కనకకింకిణీర్ఘణఝణాయితస్యందనై
రమందమదదుద్గినద్విరదడామరై రావృతః.

౫

సుమంత్రః—(౨) వత్స ఏభిస్సమస్తైరపి నాలమస్య. కింఘనర్వ్యస్తైః.

చంద్రకేతుః—(౩) ఆర్య త్వర్యతాం. అనేన మహానాశ్రితజనప్ర
మాథోఽయమారభ్యః.

తథాహి—౪. ఆగర్జద్గిరికుంజకుంజరఘటాని స్తీర్ణకర్ణజ్వర

జ్యానిర్ఘోషమమందదుందుభిరవై రాధ్వాతముజ్జృమ్భయత్,
వేల్లదైర్భిరవరుండఖండనికరైర్వీరో విధత్రై భువం
తృప్త్యత్కాలకరాళవక్త్రవిఘ్నసవ్యాకీర్త్యమాణామివ.

౬

౧. అపత్రపతే లజ్జతే.

౫. ఆయమితి. ఆయం మేకకశ్మిణః ఏకాః బాలః మదభరేణ వీరపానసముపజనిత
మదాతిశయేన భూరి అధికం స్ఫురంతీషు చలంతీషు కరాళాసు క్రూరాసు కరకంద
లీషు కరాగ్రేషు జటిలాని నిదిడాని శస్త్రజాలాని యేహం త్రైస్తథోక్తైః, క్వణంతీభీ
శ్శబ్దం కుర్వంతీభిః కనకకింకిణీభిః హేమమయక్షుద్రఘంటికాభిః ఝణఝణాయితాశ్శబ్ద
విశేషయంతైః స్యందనాః సుఖం త్రైస్తథోక్తైః, అమందం మదదుద్గినం మదోదకవృష్టి
ర్యేషు త్రైస్తథోక్తైః ద్విరచైర్గతైః డామరైః భయంకరైః బలైరైన్విర్రావృతః.

౨. నమస్తైస్సహితైః నాలం న పర్యాప్తిత్యర్థః; వ్యున్యైః పృథక్ స్థితైః.

౩. ఆశ్రితజనానాముపదీవిజనానాం ప్రమాథో మారణం.

౬. ఆగర్జదీతి. వీరః ఆయం లవః అమందదుందుభిరవైరతిశయితభేరికశ్చైః ఆధ్వాతం
ద్విగుణీకృతం, ఆగర్జతాం భయవశాత్ గాఢగర్జనం కుర్వతాం గిరికుంజకుంజరాణాం
బర్హతగుహవర్తికానాం ఘటాయై పక్త్యయే నిస్తీర్ణః దత్తః కర్ణజ్వరో యేవ తథోక్త
శ్చాసౌ జ్యానిర్ఘోషశ్చ, తముజ్జృంభయత్ ఉల్బలయత్ సత్ పేల్లద్విర్లుతద్విః
బలైర్బలైర్భయంకరైః దుండఖండానాం శిరఃకపాలానాం నికరైస్సమూహైః భువం

సుమంత్రః—(౧) (స్వ)కథమిదృశేన సహ వత్సస్య చంద్ర కేతోర్ద్వంద్వ సంప్రహారమనుజానీమః. (విచింత్య) అథవా ఇహ్వాకుకులవృద్ధాః ఖలు వయం, ప్రత్యుపస్థితే చ కా గతిః?

చంద్ర కేతుః—(౨) సవిస్తయలజ్ఞాసంభ్రమం. హంత ధిగపావృత్తాన్యేవ సర్వతస్సైన్యాని.

సుమంత్రః—(రథ వేగం నిరూప్య) ఆయుష్షన్నేష తే వాగ్విషయస్సవీరః.

చంద్ర కేతుః—(విస్తృతిమభీనీయ) (౩) ఆర్య కిం నామధేయ ఆఖ్యాత ఆహ్వయకైః.

సుమంత్రః—లవ ఇతి.

చంద్ర కేతుః—ప. భో భో లవ మహాబాహో కిమేభిస్తవ సైనికైః? ఏహోహమేహి మామేవ తేజస్తేజసి శామ్యతు. ౭

సుమంత్రః—కుమార.

ప. వినివర్తత ఏష పశ్య బాలః పృతనానిర్వధనాత్త్వయోఽహూతః, స్తవయిత్సురవాదిభావలీనామవమర్దాదివ దృష్టసింహశాబః. ౮

(౪) తతః ప్రవిశతి ధీరోద్ధత పరాక్రమో లవః. ౧ సాధు రాజపుత్ర

కృత్యతః పిపాసితస్య కాలస్య మృత్యోః కరాళవక్త్రస్య విఘ్నైర్భుక్తశిష్టైః వ్యాకీర్ణ మాణామివ సంస్తీర్యమాణామివ విధత్తే కరోతి; తృప్యదిత్యనేన పిపాసాపరణా మృత్యునా ఆర్థజగముక్తా ఇతి వ్యజ్యతే.

౧. ద్వంద్వం ప్రహరం ద్వంద్వయుద్ధం; అనుజానీమః అంగీకర్తృః; ఇహ్వాకుకులవృద్ధాః ఖల్విత్త్యనేన విమృశ్యకారిత్వమావశ్యకమితి వ్యజ్యతే.

౨. అపావృత్తాని పరాక్షుభేభూతాని.

౩. ఆహ్వయకైరాహ్వనం కర్వద్భిః.

౪. లేజః కార్యం లేజసి శామ్యతు నిర్వాణం భవతు.

౮. విసిరి. పృతనానిర్వధనాత్ సేనాప్రహారాత్ అపాదానే పంచమః; ఉపహూతః ఆహూతః స్తవయిత్సురవాల్ మేఘధ్వనేః సింహశాబః సింహశిఖరివ వినివర్తతే ఇత్యేతత్పశ్యేత్కర్థః.

౪. ధీరోద్ధతస్య యుద్ధ్యద్భుటస్య పరాక్రమో యస్తేత్కర్థః; ధీరోదాత్తాదయశ్చ త్వారో నాయకాః ప్రసిద్ధాః; లేఘ ప్రాయేణ భటానామేవ ధీరోద్ధతత్వం;

సాధు ౨ సత్యమైత్వోక్తః ఖల్వసి, తదహం పరాగత ఏవాస్మి.
(నేపథ్యే) మహా కలకలః.

లవః—(సావేగం పరావృత్త్య) (౧) ఆః కథమిదానీం భగ్నా అపి పునః
ప్రతినివృత్తాః పృష్ఠానుసారిణః పర్యవప్త్యభ్రంతి చమూపతయః
ధిగ్జ్వాలాః.

ప. ఆయం శైలాఘాత త్సుభితడబావక్రహతభు
కృచిండక్రోధార్చిర్నిచయకబళత్వం వ్రజతు మే,
సమంతాదుత్పర్షన్తు సతుములసేనాకలకలః
పయోరాశేరోఘః ప్రళయపవనాస్ఫాలిత ఇవ.
(పరిక్రామతే).

చంద్రకేతుః—భో భో కుమార!

ప. అత్యద్భుతాదసి గుణాతిశయాత్ప్రియో మే
తస్మాత్సఖా త్వమసి యన్నమ తత్తేవైవ,
తత్కం నిజే పరిజనే కదనం కరోషి?
న నేష దర్శనకషస్తవ చంద్రకేతుః.

౧౦

లవః—(సహర్షసంభ్రమం పరావృత్త్య)(౨)ఆహో మహానుభావస్య ప్రస
న్నకర్కశాపీరవచనప్రయుక్తిర్వికర్తనకులకుమారస్య, తత్కిమే
భిరేనమేవ తావత్సంభావయామి, (నేపథ్యే పునః కలకలః.)

౧. ఆ ఇతి గర్వే; భగ్నా అపి అపజితా అపి పర్యవప్త్యభ్రంతి సమీపస్థితా
భవంతి; అవాచ్ఛాలంబనా విదూర్యయోరితి షత్సం.

౯. ఆయం శైలేత్యాది. సమంతాదుత్పర్షన్ వ్యాఖ్యన్ ఆయం ఘనతుములసేనా
కలకలః శైలాఘాతేన మందరసంఘట్టనేన త్సుభితో విపర్యస్తో యః బడబావక్రహత
భుక్ బడబాముఖాగ్నిః తద్వత్ప్రచండస్య తీక్ష్ణస్య క్రోధార్చిర్నిచయస్య కోపాగ్ని
చ్ఛాలాసమూహస్య కబళత్వం భక్ష్యత్వం వ్రజతు క ఇవ, పయోరాశేరోఘః ప్రవాహ ఇవ

౧౦. అతీతి. మమ శ్చం సఖాసి తస్మాన్మదీయం యద్వస్తు తత్త్వదీయమేవ తన్ని తే
పరిజనే కిమర్థమేవం కదనం గుంధం కరోషి; తవ దర్శనచిత్తాస్థానమేష చంద్రకేతు
రిత్యర్థః.

౨. ప్రసన్నా ప్రసాదవతీ కర్కశా కఠినా చ; అపాతతో రఘు పర్యాహ

లవః—సక్రోధనిర్వేదం ఆః కదర్థీకృతోఽహమేభిర్వీరసంవాదవిఘ్న కారిభిః
పాపైః, తదభిముఖం పరిక్రామతి.

చంద్రకేతుః—ఆర్య ద్యశ్యతాం ద్రష్టవ్యం

ప. దర్శేణ కాతుఃవతా మయి బద్ధలక్ష్మ్యః

పశ్చాద్భులై రనుసృతోఽయముదీర్ఘధన్వా,

ద్వేధా సముద్గతమరుత్తరశస్య ధత్తే.

౧౧

మేఘస్య మాఘవతచాపధరస్య లక్ష్మీం.

కుమార ఏనం ద్రష్టుమపి జానాతి, కేవలం వయం తు పరవంతో
విస్తయేన.

చంద్రకేతుః—భో భో రాజానః.

ప. సంఖ్యాతీతైర్ద్విరదతురగస్యందనస్థైః పదాతా

వత్రైకస్తిక కవచనిబిడైర్నదచర్కోత్తరీయే,

చనే తు కఠినేత్వర్థః; వీరవనప్రయుక్తిః వీరవాదప్రయోగః; సంభావయామి పుర
స్కరోమి.

కదర్థీకృతః అనుచితవ్యాపారవాక్ కృతః వీరసంవాదస్య చంద్రకేతోరుక్తి
ప్రత్యుక్తికాయాః;

౧౧. దర్శేతి; కాతుఃవతా సామర్థ్యదర్శనే చ్ఛాయాక్తేన దర్శేణ బలేన మయి
బద్ధలక్ష్మ్యో దత్తవత్సూ మయి వ్యవసితలక్ష్మ్యత్వవాన్వా; ఉదీర్ఘధన్వా ఉష్ణి ప్రచాపః
ఆయం లవః ద్వేధా సముద్గతపవనచలితస్య మఘవత్సంబంధి చాపధరస్య వరుకఘనస్య
లక్ష్మీం శ్రియం ధత్తే.

౧౨. సంఖ్యాతీతైర్త్యాది. సంఖ్యాతీతైరసంఖ్యేయైః ద్విరదతురగస్యందనే
విష్టంతీతి ద్విరదతురగస్యందనస్థాః తథావిధైః కవచనిబిడైర్నావరాహాపితైః అపరవ
యసి వాధకే † ఖ్యాతికామైర్విజయప్రశస్తికామనావభిః కాలశ్యేష్టైర్వయాధికైః

† న విద్యతే పరముత్కృష్టం పయో యస్య సః అపరవయాః బాలః లస్తిక్
ఇశ్వర్థమగ్నికృత్యాస్య పదస్య లవవికేషణత్వం యుక్తం కాలశ్యేష్టైరిశ్వస్య ప్రతినిర్దేశ
త్యాత్; అన్యథా; సంఖ్యాతీతైర్త్యాదీనామేకస్థిన్నిత్యాది ప్రతినిర్దేశవత్కాలశ్యేష్టై
రిశ్వస్య ప్రతినిర్దేశకాభావాన్నున్యతా స్మార్త్.

కాలజ్యేష్ఠైరపరవయసి ఖ్యాతికామైర్భవద్భి

ర్యోఽసౌ బద్ధో యుధి (సమభ)పరికర స్తేన ధిగ్వో ధిగస్తాక. ౧౨
లవః—(సోన్మాదం) (౧) కథమనుకంపతే నామ? (విచింత్య) భవతు కాల
హరణప్రతిషేధాయ జృంభకాస్త్రేణ తావత్సంస్తంభయామి
సైన్యానీతి ధ్యానం నాటయతి.

సుమంత్రః—(౨)తత్కిమకస్తాదుల్లోలానైస్సన్యనిర్ఘోషాః ప్రశామ్యంతి?
లవః—(౩) పశ్యామేనమధునా ప్రగల్భం.

సుమంత్రః—(౪)వత్స మన్యే కుమారేణ జృంభకాస్త్రమామంత్రితమితి.
చంద్రకేతుః—(౫) కస్యందేహః?

ప. వ్యతికర ఇవ భీమస్తామసో వైద్యుతశ్చ
ప్రణిహితమపి చతుర్గ్రస్తముక్తం హినస్తి,
అథ లిఖతమివైతలైస్సన్యమస్పందమాస్తే
నియతమమితవీర్యం జృంభతే జృంభకాస్త్రం.

౧౩

భవద్భిరేకస్తిన్నసహాయే వదాతే పాదచారిణి నద్ధవర్షోత్తరీయే ఆత్ర అస్మిన్ శిశౌ
విషయే యోఽయం సమభరః ఏకాక్షీభావః బద్ధః లేన పః ధిక్; అస్తాంశ్చ ధిక్
యుష్మాకమవ్యవధానేన నిందా అస్తాకం తు యుష్మద్ధ్వారా.

౧. అనుకంపతే మమ దౌర్బల్యమాశంక్య నుద్దుఃఖం పరిజహీర్షతి. కాలహరణ
ప్రతిషేధాయ కాలయాపననివృత్తయే; సంస్తంభయామి నివృత్తవ్యాపారాణి
కరోమి;

౨. ప్రశామ్యంతి విరమంతి;

౩. ప్రగల్భం ప్రాథం;

౪. ఆమంత్రితం ఆహూతం;

౫. కస్యందేహః ఆమంత్రితమిత్యత్రకస్యంశయ ఇత్యర్థః; మన్య ఇత్యన్య
సంభావనావాచిత్యాత్తస్యాశ్చోక్తకృతకోటికసంశయరూపత్వాత్;

౧౩. వ్యతికర ఇతి; తమస్సంబంధీ తామసః విద్యుత్సంబంధీ వైద్యుతశ్చ; కథావిధో
వ్యతికరస్సంపర్కః ప్రణిహితమపి ప్రణిహితమపి ప్రయత్నేన విక్షిప్తమపి; గ్రస్తం చ
తస్తుక్తం చ; ఖంజక్షప్తాదివత్సమానః; తమసా గ్రస్తం జ్యోతిషా ముక్తం; తమస్యన

(౧) ఆశ్చర్యం.

ప. పాతాళోదరకుంజపుంజితమశ్వామైర్నభో జృంభతై

రుత్తప్తస్సురదారకూటకవిశజ్యోతిర్జ్వలద్దీప్తిభిః,

కల్పాక్షేపకతోరభైరవమరుద్వ్యస్తైరభిస్తీర్యతే

లీనాంభోదతటిత్కడారకుహరైర్వింధ్యాద్వికూటైరివ.

౧౮

సుమంత్రః—(౨) కుతః, పునరస్య జృంభ కాణామాగమస్యాత్?

చంద్రకేతుః—భగవతః ప్రాచేతసాదితి మన్యే.

సుమంత్రః—(౩) నైతదేవమస్తేషు విశేషతో జృంభకేషు

ప. కృశాశ్వతనయా హేయతే కృశాశ్వాత్కాశికం గతాః,

అథ తత్సంప్రదాయేన రామభద్రే స్థితా ఇతి.

౧౯

చంద్రకేతుః—(౪) అపరేఽపి ప్రచీయమానప్రకాశాస్వయమేవ

సర్వమంత్రదృశః పశ్యంతి.

తల్పత్వాద్భీస్తత్త్వః; జ్యోతిషి చ కార్యకరత్వాత్తతో ముక్తత్వం; చక్షుః హిన్దీ
బాధతే; నియతం విశ్చితం. అజితేతి పాతే అనభిభూతేత్వర్థః.

౧. ఆశ్చర్యం అభూతపూర్వం;

౧౮. పాతాళేతి. పాతాళోదరమేవ కుంజః గుహా తస్మిన్ పుంజితాని సంఘాత
భావం ప్రాప్తాని యాని తమాంసి తద్వచ్ఛాప్తైః; ఉత్తత్తం అగ్నితత్తం స్ఫురత్ లేజ్యం
చ యదారకూటం ధాతువిశేషః తస్య యత్కృషికం పింగం జ్యోతిః తద్వజ్వలద్దీప్తిభిః
అతఏవ కల్పాక్షేపే కల్పావసానే కతోరేణ దృఢేన భైరవేణ భీతిజనకేన మరుతా వ్యస్తై
ర్విక్షిప్తైః; లీనాంభోదాని తటిత్కడారాణి చ కుహరాణి యేషాం తథోక్తైః; కడారం
కపిశం; వింధ్యాచలశృంగైరివ స్థితైః జృంభతైర్నభిః అభిస్తీర్యతే ఆచ్ఛాద్యతే.

౨. కుతః పునః కస్తార్పురుషార్పునః అస్య లవస్య;

౩. అస్త్రేషు విషయే ఏతత్ ఆగమనం ఏవం న; తస్మాత్తతీత్యాన ఘటతే;
జృంభకాస్త్రేషు విషయే ఏతత్వాచేతసాదధిగమ ఇత్యేతద్విశేషత ఏవం న సతమాం
ఘటతే;

౧౯. కృశాశ్వేతి; ఏతే అస్త్రదేవతావిశేషాః కృశాశ్వతనయాః కృశాశ్వమునినా
ఆదా జనితాః; హితి ప్రసిద్ధాః; కాశికం విశ్వామిత్రం; అథ అనంతరం తత్సంప్రదాయేన
విశ్వామిత్రోపదేశేన.

౪. అపరేఽపి భవదుక్తేభ్యోఽన్యేఽపి ప్రచీయమానప్రకాశాః వ్యాప్తువత్సం
విప్రకాశాః మంత్రదృశః స్వయమేవ సంప్రదాయేన వినాసి;

సుమంత్రః—(౧) వత్స సావధానో భవ పరాగతస్తే ప్రతివీరః.

(౨) కుమారావనోన్యన్తం ప్రతి.

(స్వగతం.) అహో ప్రియదర్శనః, (సన్నేహానురాగం నిర్వర్ణ్య).

ప. యదృచ్ఛాసంవాదః కిము గుణగణానామతిశయః

పురాణో వా జన్మాంతరనిబిడబద్ధః పరిచయః,

నిజో వా సంబంధః కిము విధివశాత్కోఽప్యవిదితో

మమైతస్మిన్ దృష్టే హృదయమవధానం రచయతి. ౧౬

సుమంత్రః—(౩) భూయసా జీవినాం ధర్మ ఏషః, యత్స్వరసమయీ కస్య
చిత్కృచ్ఛిచిత్ప్రీతిః, యత్ర లాకికానాముపచారస్తారామైత్రీ చ
క్షూరాగ ఇతి తద్రమ) ప్రతిసంఖ్యేయనిబంధనం (ప్ర)ప్రే) మా
ణమామనంతి.

౧. సావధానోఽనన్యమనాః;

౨. కుమారా లవచంద్రకేతూ; ప్రియం సుఖజనకం దర్శనం యస్య స తథోక్తః
స్నేహో మైత్రీ; అనురాగః భాగ్యతాజ్ఞానం.

౧౬. యదృచ్ఛేతి. యదృచ్ఛయా దైవేన సంవాదస్సమాగమో యస్య స తథోక్తః
యదృచ్ఛయా దైవేన సంవాదవికరూప్యం యస్య స తథోక్తో వా; రామాదిగుణగణై
కేకరూప ఇతి హృదయం + తథావిధో గుణగణానామతిశయః కిము? పురాణః పురా
తనః జన్మాంతరేషు అన్యేషు జన్మసు నిబిడబద్ధః దృఢరూఢః పరిచయః వాసనా కిము?
విధివశాత్ దైవేచ్ఛయా అవిదితః నిజః కోఽపి సంబంధః జననసంబంధః కిము? యతః
ఏవం తతః హృదయం కర్తృ; అవధానం వ్యాపారాంతరరహితతాం రచయతి కరోతి;
అథవా ఏతస్మిన్ దృష్టే సతి, మమ హృదయం కర్తృ; గుణాతిశయాదిషు త్రివ్యవస్థిత
మోఽవిదితః అనవధారితః అవధానమవహితం కరోతీత్యర్థః; కృత్యల్యుటో బహులమి
త్యుక్తేః కర్తృణి ల్యుడిత్యప్రామాణ్యం.

౩. భూయసేత్యాది. యత్ర యస్యాం ప్రీతౌ తారామైత్రీ మైత్రతారా కసి
నికా ప్రేమ వా; చక్షూరాగః ఆదరాద్విక్షణం “చక్షుః ప్రీతిర్భవేత్” ఇత్యుక్తః
చక్షూరాగ ఇతి చ లాకికానాం జనానాం ఉపచారో వ్యవహారః; తాదృశీ కన్యచిత్సు

+ అస్మాద్భస్య చంద్రకేతువిషయే సంగతత్వేఽపి లవవిషయేఽకిచ్చిత్కరత్వా
త్సృక్రతాననుగుణోఽయమ్.

ప. అహేతుః పక్షపాతో యస్తస్య నాస్తి ప్రతిక్రియా,
స హి స్నేహాత్తకస్తంతురంతర్భూతాని సీవ్యతి ౧౭
కుమారావనోన్యముద్దిశ్య.

ప. ఏతస్మిన్సృణితరాజపట్టకాంతే
మోక్షవ్యాః కథమివ సాయకాశ్శరీరే,
యత్ప్రాప్తా మమ పరిరంభణాభిలాషా
దుస్తీలత్పులకదంబమంగమాస్తే. ౧౮

ప. కిం చాక్రాంతకతోరతేజసి గతిః కా నామ శస్త్రం వినా?
శస్త్రేణాపి హి తేన కిం న విషయో జాయేత యస్యేదృశః?
కిం వత్సృత్యయమేవ యుద్ధవిముఖం మాముద్యతేఽప్రాయుధే?
ఏరాణాం సమయో హి దారుణరసస్నేహాక్రమం బాధతే. ౧౯

రుషస్య క్వచిత్పురుషే స్వరసమయా ఆహుతరసా ఆకృత్రిమా వా క్రితిరితి యత్
ఏమః; విధేయప్రాధాన్యాత్ పుంస్తవ్యం; భూయసా బాహుశ్చేన జీవినాం ప్రాణవతాం
ధర్మః స్వభావః; ఆప్రచినంభ్యేయనిబంధనం అవిచారణీయమూలం, తత్ప్రేమ ప్రమా
ణం యథార్థానుభవవిషయం; ఆమనంతి అసక్పద్యదంతి;

౧౭. అహేతురితి. యః అహేతుః నిష్కారణకః పక్షపాతః ఆత్మీయత్వవ్రతి
సంధానం తస్య అహేతుకపక్షపాతస్య ప్రతిక్రియా నివర్తకవ్యాపారః నాస్తి న సంభ
వతి; స్నేహాత్తకః ప్రేమమయః స తంతః భూతాని ప్రాణినః అంతస్సీవ్యతి అంతస్సూయతాని
కరోతి.

౧౮. రాజపట్టం నిలపట్టవస్త్రం తద్వత్క్రాంతే కమనీయే ఏతస్మిన్ శరీరే లజ్జ
చంద్రకేతా చ; పరిరంభణాభిలాషాత్ అలింగనేచ్ఛయా ఉస్తీలత్పులకదంబం ఉద్య
దోహంచనికురుంబహు.

౧౯. కించేతి. కించ పూర్వోక్తాదన్యత్; ఆక్రాంతకతోరతేజసి ఆక్రాంతం
ప్రాప్తం కతోరం పూర్ణం లేజః పరాభిధవనసామర్థ్యం యేన తస్మిన్విషయే శస్త్రం వినా
కా గతిః; శస్త్రసాధనకయ్యుద్ధాతిరిక్తేన కర్తవ్యం న కిమపీత్యర్థః; తస్మిన్ శరీరసౌభాగ్యాను
రోధేన శస్త్రస్యానుగ్రీయతామిత్యత్రాహ—శస్త్రేణేతి. యస్య శస్త్రస్య ఈశ్వరో
మహావీరః విషయో న జాయేత తేన శస్త్రేణాపి కిం న కిమపీత్యర్థః; తస్మిన్ సౌకుమర్య
వీర్యయోః ప్రాబల్యదౌర్బల్యవిచారేణ సౌకుమర్యానుసారేణ శస్త్రస్యానుగ్రీయతా

సుమంత్రః—(లవం నిర్వర్ణ్య, సాస్త్రమ్, స్వగతమ్) (౧) హృదయ కిమ
స్యథా పరిష్టపసే?

ప. మనోరథస్య యద్భీజం తద్దైవేనాదితో హృతమ్,

లతాయాం పూర్వలూనాయాం ప్రసవస్యోద్భవః కుతః? ౨౦

చంద్రకేతుః—ఆర్య సుమంత్ర! స్యందనాదవతరామి.

సుమంత్రః—కస్య హేతోః?

చంద్రకేతుః—(౨) ఏకస్తావదయం వీరపురుషః పూజితో భవతి, అపి ఖ
ల్వార్యక్షత్రధర్తః పరిపాలితో భవతి, న రథినః పాదచరమభి
యుంజత ఇతి శాస్త్రవిదః పరిభాషంతే.

సుమంత్రః—(స్వ) కష్టాం దశామనుప్రపన్నోఽస్మి

ప కథం న్యాయ్యమనుష్ఠానం మాదృశః ప్రతిషేధతు?

కథం వాభ్యసుజానాతు సాహసైకరసాం క్రియాం? ౨౧

మిత్యత్రాహ—ఉద్యతేఽప్యాయుధే యుద్ధవిముఖం మామయమేవ కిం వక్ష్యతి; యత
ఏవం తతః దారుణరసః క్రూరైశ్చకవేషః శూరాణాం సమయ ఆచారః స్నేహక్రమం
స్నేహవ్యాపారపరిపాటిం బాధతే నివర్తయతి.

౧. అన్యథా అసంభావ్యవిషయానుసారేణ; పరిష్టపసే చంచలీభవసి; రామ
సాదృశ్యాత్తదవత్సం లవ ఇతి కిం శంకన ఇతి భావః.

౨౦. మనోరథస్యేతి. మనోరథస్య అభిలష్యమాణలవనిష్ఠరామాపత్యత్వస్య యద్భీ
జం సీతారూపం తదాదితో హృతం గర్భిణీవకాయామేవ నష్టం; లూనపూర్వాయామితి
పాతే పూర్వం లూనాభిన్నా లూనపూర్వా తథావిధాయాం; భూతపూర్వ ఇతి
నిర్దేశాత్ లూనశబ్దస్య పూర్వనిపాతః; పూర్వలూనాయామితి పాతే తు పూర్వస్త్రి
కాలే లూనాయామిత్యర్థః; ప్రసవస్య పుష్పస్య.

౨౧. తావత్ ప్రథమం వీరపురుషః లవః పూజితః భవతి; ద్వయోరవతరణ
ప్రయోజనయోః ప్రథమం వీరపురుషపూజా భవతి; క్షత్రధర్తః ఖల్వసి పరిపాలి
తోఽనుష్ఠితో భవతి; పాదచరం పదాతిం రథినో నాభియుంజత ఇతి లేన న యు
ద్ధంత ఇతి శాస్త్రవిదః క్షత్రియధర్మప్రతిపాదకార్థకాస్త్రజ్ఞాః పరిభాషంతే వదంతి.

౨౧. కథమితి. న్యాయ్యం శాస్త్రసమ్మతమనుష్ఠానం రథాదవతరణం ప్రతిషేధతు

చంద్ర కేతుః—(౧) యత్తాతమిశ్రా అపి పితుః ప్రియసఖం త్వామర్థసంశయేషు పృచ్ఛంతి, తత్కిమారోగ్య విమృశతి?

సుమంత్రః—(౨) ఆయుష్షన్యథాధర్మమనురుధ్యనే.

ప. ఏష సాంగ్రామికో న్యాయ ఏష ధర్మస్సనాతనః.

ఇయం హి రఘుసింహానాం వీరచారిత్ర పద్ధతిః.

౨౨

చంద్ర కేతుః—(౩) అప్రతిరూపం వచనమార్యస్య.

ప. ఇతిహాసం పురాణం చ ధర్మప్రవచనాని చ,

భవంత ఏవ జానంతి రఘూణాం చ కులస్థితిమ్.

౨౩

సుమంత్రః—(సన్నేహోస్త్రం పరిష్యజ్య).

ప. జాతస్య తే పితరపీంద్రజితో నిహంతు

ర్వత్సస్య వత్స కతినామ దినాన్యమాని?

నిషిధ్యాత్ నివర్తయేదిత్యర్థః; సాహనైకరసాం సహసా ప్రవృత్త్యేకవేదం క్రియామనుష్ఠానం ఆధ్యనుజానాతు అనుమన్వేత.

౧. తాతమిశ్రా అపి; మిశ్రశబ్దః పూజ్యవాచీ; రామాదయోఽపి అర్థగ సంశయేషు అనుష్ఠేయాననుష్ఠేయసంజేహేషు పితుః దశరథస్య ప్రియసఖం త్వాం పృచ్ఛంతి జిజ్ఞాసాం దోధయంతి;

౨. యథాధర్మం క్షత్రియధర్మానతిక్రమేణ.

౨౧. ఏష ఇతి. ఏషః వీరపురుషపూజాదూషః సాంగ్రామికః సంగ్రామే భవః న్యాయః కల్పః; ఏషః సనాతనః చిరంతనః క్షత్రియధర్మః; ఇయం పూర్వోక్తద్వయా వీరచారిత్ర పద్ధతిః వీరవ్యాపారపరిపాటీ.

౩. అప్రతిరూపం నిస్తుల్యం.

౨౩. ఇతిహాసః రామాయణభారతాదికం; పురాణం, సర్వేషు ప్రతిసర్గశ్చేత్థ్యా ద్యుక్తలక్షణకం; ధర్మా నిత్యమైమిత్తికాదయః ప్రాచ్యం తే ప్రకాశ్యం తే ఏభిర్యథే కరణాధికరణయోక్తేభి ర్బుధి ధర్మప్రవచనాని మన్వాదిన్స్సృతయ ఇత్యర్థః; కులస్థితిం కులమర్పదామ్.

౨౪. జాతస్యేతి. వత్స చంద్ర కేతో వత్సస్య అన్తచ్ఛిశోః ఇంద్రజితో నిహంతుః తే పితుః లక్షణస్యాపి జాతస్యోత్పన్నస్య సతః అమాని దినాని ఏతావాన్ జీవన కాల ఇతి యావత్; కతినామ కియంతి నామ; యద్యో వత్సస్య జాతస్య అమాని

తస్యాప్యపత్యమనుతిష్ఠతి వీరధర్మం

దిష్ట్యాగతం దశరథస్య కులం ప్రతిష్ఠామ్.

౨౪

చంద్రకేతుః—ప. అప్రతిష్ఠే కులజ్యేష్ఠే కా ప్రతిష్ఠా కులస్య నః,

ఇతి దుఃఖేన తవ్యంతే త్రయో నః పితరోఽపరే.

౨౫

సుమంత్రః—హృదయమర్హచ్చేదదారుణాని ఏతాని చంద్రకేతోర్వ
చనాని.

లవః—హంత మిశ్రీకృతో రసక్రమో వర్తతే.

ప. యథేందావానందం వ్రజతి సముపాధే కుముదినీ

తథైవాన్తిక్ దృష్టిర్మమ కలహాకామః పునరయం,

యుణాత్కారక్రూరకృణితగుణగుంజద్గురుధను

ర్ధృతప్రేమా బాహుర్వికటవికరాళోల్బణరసః.

౨౬

చంద్రకేతుః—అవతరణం నిరూపయత్, ఆర్య! సావిత్రశ్చంద్రకేతురభి
వాదయతే.

దినాని కలినామేత్యన్వయః; పశ్యస్య లక్షణస్య యజ్ఞాతం జన్మ తత్సంబంధిదినాని
జన్మప్రభృతిదినానీత్యర్థః; తస్యాప్యపత్యం; కర్తృ; వీరధర్మమనుతిష్ఠతి అనుసరతి;
ప్రతిష్ఠాం స్థితిం మాహాత్మ్యం వా ఆగతం ప్రాప్తం; 'ప్రతిష్ఠాస్థితిమాహాత్మ్యే' ఇతి
యాదవః. దిష్ట్యాగతం.

౨౫. కులజ్యేష్ఠే రామే అప్రతిష్ఠే స్థితిశూన్యే అనవశ్యే సతీతి యావత్ +
త్రయః పితరో లక్షణభరతశత్రుఘ్నాః.

† అయం భావః; అక్షోదక్షోత్సంభవసి హృదయాదధిజాయసే, ఆత్మా వై పుత్ర
సామాసి" ఇతి శ్రుతే. "అథాప్యస్య ప్రజాతిమమృతమాముయ అహ ప్రజామను
ప్రజాయసే తదు లే మర్త్యామృతమితి అథాపి న ఏవాయం విరూఢః పృథక్ ప్రత్యక్షే
ణోపలభ్యతే దృశ్యతే చాపి సారూప్యం దేహత్వమేవాన్యత్" ఇత్యాపస్తంబస్మృతేశ్చ
సితైశ్చ పుత్రరూపేణోక్తద్యతే ఇతి సిద్ధత్వాన్నితః స్థితిః పుత్రరూపేణైవేత్యప్రతిష్ఠ
ఇత్యనేనాయమర్హస్యంపద్యత ఇతి.

సుమంత్రము:—(౧) అహితస్యైవ పరాభవాయ మహానాదివరాహః కల్పతామ్ + అపి చ.

ప. దేవస్త్వాం సవితా ధినోతు సమరే గోత్రస్య యస్తే పతిః
త్వాం మైత్రావరుణోఽభినందతు గురుర్యస్తే గురూణామపి,
వింద్రావైష్ణవమూగ్ని మారుతమథో సావర్ణ మోజోఽస్తు తే
దేయాదేవ చ రామలక్ష్మణధనుర్ధ్వాహోషమంత్రో జయమ్. ౨౭
లవః—(౨) కుమార ౨ అతిహి నామ శోభనే రథస్థ ఏవ, కృతం కృత
మత్యాదరేణ.

చంద్రకేతుః—(౩) తస్మి మహాభాగోఽప్యన్యం రథమలంకరోతు
లవః—(౪) ఆర్య ప్రత్యారోపయ రథం రాజపుత్రమ్. [చనమ్
సుమంత్రము:—(౫) కుమార త్వమప్యనురుధ్యస్య వత్సస్య చంద్రకేతోర్వ

౧. అహితస్యైవ అనభిమతస్యైవ పరాభవాయ అవమతయే అదివరాహః
ప్రళయార్ణవమగ్నభూమేరుద్ధర్తా వరాహరూపేణావతీర్ణో భగవాన్ కల్పతాం
తస్మిన్ సమర్థో భవతు;

౨౭. దేవతా, సవితా సూర్యః త్వాం ధినోతు ప్రీతయతు మైత్రావరుణః
వసిష్ఠః; ఇంద్రస్య విష్ణోశ్చేదమేంద్రావైష్ణవమ్; దేవతాద్వంద్వే చేత్యానజ్ఞః; అగ్నిర్వా
రుతస్య చేదమాగ్నిమారుతం; ఇద్వృద్ధావి ఇత్; సావర్ణం గరుడచైవత్సం; ఓజః.
పరాక్రమః; జ్యాహోషవీవ మంత్రః జయం పరాభిధవం దేయాద్ధర్మాత్; ఈద్యతీ
త్యేత్వమ్.

౨. శోభనే హృద్యో భవసి; అత్యాదరేణ కృతం అలం, ఆవరోహణం న
కార్యమితి భావః;

౩. తస్మి మదవరోహణే అనిష్టే సతి.

౪. ప్రత్యారోపయ పునరారోపయ, రాజపుత్రం చంద్రకేతుమ్;

౫. త్వమప్యనురుధ్యస్వేతి; యథా చంద్రకేతుస్తద్వచనం రథాదనవరోహణే
నానురోధితవాన్ తథా త్వమపి తద్వచనం రథారోహణేనానుసర;

† పుస్తకాంతరే ఏతద్వాక్యస్థానే “అజితం పుణ్యమూర్ధస్వికమల్ఘస్థస్యేవ తే
మహాః; శ్రేయసి కాశ్యతో దేవో వరాహః పరికల్పతామ్” ఇత్యయం వ్రోహో దృశ్యతే!
అయమేవ పాతక్రమో యుక్తః- ప్రకృతవాక్యస్య చంద్రకేతుద్దేశ్యకాశీరూప
త్యాభావేనానుపయుక్తత్వాత్.

లవః—(౧)కో విచారస్వేషాచరణేషు? కిం త్వరణ్యసదో వయమనభ్య
స్తరథచర్యాః.

సుమంత్రః—(౨) జానాసి వత్స దర్పసౌజన్యయోర్యదాచరితం, యది
పునరైత్వాకో రాజా రామభద్రః త్వాం పశ్యేత్తదాస్య స్నే
హేన హృదయమభిష్యందేత.

లవః—సుజన ఆర్యస్య రాజర్షిశృంభయతే, (సలజ్జమివ)

ప. యది చ వయమప్యేవంప్రాయాః క్రతుద్విషతామరా

క ఇవ న గుణైస్తం రాజానం జనో బహుమన్యతే *

తదపి ఖలు మే సవ్యాహారస్తురంగమరక్షిణాం

వికృతిమఖిలక్షత్రాక్షేపప్రచండతయాఽకరోత్.

౨౮

చంద్రకేతుః—కిం ను భవతస్తాత ప్రతాపాత్కర్తౌవ్యమర్షః.

౧. స్వేష స్వీయేష ఉపకరణేష రథాదిషు ఆరణ్యే సీదంతి పసంతీత్యరణ్య
పదః సూ. సత్సాద్విషేత్యాదినా క్విప్; అనభ్యస్తరథచర్యాః అపరిచితరథగతయః.

౨. దర్పసౌజన్యయోర్యదాచరితం పరాక్రమసజ్జనత్వానుగుణో య ఆచారస్తం
జానాసీత్సర్థః; అస్య రామభద్రస్య ఆభిష్యందేత ద్రవేత్.

౨౮. యదీత్యాది. వయం అహం, క్రతుద్విషతాం యజ్ఞవిఘాతకానాం ఆరా
జాసితరి రామభద్రే విషయే ఏవంప్రాయా యది ప్రేమపాత్రభూతాశ్చేత్ కఇవ కో వా
రాజానం రంజకం తం రామభద్రం గుణైశ్శీలాదిభిర్హేతుభిః న బహుమన్యతే? సర్వోఽపి
తం సంభావయతీత్యర్థః; సౌజన్యస్య కో విరోధ ఇత్యత్రాహ—తదపి తథాపి ఆఖిలక్ష
త్రాక్షేపః సకలరాజులైనాః తేన ప్రచండతయా క్రూరతయా తురంగమరక్షిణాం
అశ్వమేధాశ్వరక్షకాణాం వికృతిం ముచ్యుం; వ్యాహారశ్చ 'తాం పతాకాం చారామి వః'
ఇత్యాదికః †.

* “వయమపి న ఖల్వేవంప్రాయాః క్రతుప్రతిఘాతినః కఇహ చ గుణైస్తం
రాజానం న వా బహుమన్యతే” ఇతి ప్రాచీనః పాతో యుక్తః.

† ఏకత్వద్యస్య వ్యాఖ్యా పూర్వోత్తరవాక్యాననుగుణా.

లవః—(౧) అస్త్యమర్షోమా వా వతత్తు పృచ్ఛామి, దాంతం రాఘవం
రాజానమనుశ్శుశ్రుమ, స కిల నాత్తనా దృష్టతి, నాస్య ప్రజా
వా దృష్టా జాయంతే తత్కిమత్ర మనుష్యా రాక్షసీం వాచం
వదంతి?

ప. ఋషయో రాక్షసీమావళుర్వాచమున్మత్తదృష్టయోః,
సా యోనిస్సర్వవై రాణాం సా హి లోకస్య నిర్మతిః. ౨౯

(౨) ఇతి హ స్త తాం నిదంతి ఇతరామభిష్టువంతి

ప “కామం దుగ్ధే విప్రకర్షత్యలక్ష్మీం
క్షీర్తిం సూతే దుర్హృదో నిష్ప్రహంతి,
శుద్ధాం శాంతాం మాతరం మంగళానాం
ధేనుం ధీరాసున్మతాం వాచమావళుః. ఇతి” 30

సుమంత్రః—(3) పరిపూతస్వభావోఽయం కుమారః ప్రాచేతసాంతేవాసీ
వదత్యభ్యుపపన్నా మర్ష సంస్కారేణ.

లవః—(౪) యత్పునశ్చంద్రకేతో వదసి “కింను భవతస్తాతప్రతాపో
త్కర్షేఽప్యమర్షః” ఇతి, కిం వ్యసస్థితవిషయః శత్రుధర్మః?.

౧. దాంతమనహంకృతం అనుశుక్రమ శ్రుతవంతస్త్వయః; ఆత్మనా స్వయం న
దృష్టతి నాహంకరోతి; ప్రజా వా దృష్టా న జాయంతే; రాక్షసీం వాచం దృష్ట
వాచమ్;

తదాహ—౨౯. ఋషయ ఇతి. యోనిః కారణం నిర్మతిః పరిభవహేతుః.

౩౦. ఇతరాం వత్సమాణామ్.

30. కామమితి. కామమభిలషితం దుగ్ధే ప్రపూరయతి; అలక్ష్మీం విప్రకర్షతి
దూరీకరోతి; క్షీర్తిం గుణవత్ప్రథాం సూతే జనయతి; దుర్హృదః శత్రుక్ నిష్ప్ర
హంతి; అతిశయేన నాశయతి; సూన్యతా వాగితి శేషః; శుద్ధాం దోషశూన్యాం
శాంతాం కార్మశ్యరహితాం మంగళానాం మాతరం హేతుం ధేనుం స్వరూపేణ
భోగ్యాం సూన్యతాం సత్యప్రియాం ధీరాః ధ్యానశీలాః; ధీరాసున్మతాం శుద్ధామా
హరితి యోజ్యం; ఇతీతరామభిష్టువంతీతి పూర్వేవాన్వయః.

3. అభ్యుపపన్నామర్ష సంస్కారేణ ఆత్మన్నాసహనవాసనయా;

౪. తాత్ర త్రతాపోత్కర్షేఽప్యమర్ష ఇతి యద్వదసి తత్ర పృచ్ఛామితి శేషః;

సుమంత్రః—(౧) వత్స నైవ జానాసి తం దేవమైశ్వర్యం తద్విరమాతి
ప్రసంగాత్.

ప. నైనికానాం ప్రమాథేన సత్యమోజాయితం త్వయా,
జామదగ్న్యస్య దమనే నాతినిర్వక్తుమర్హసి. 3౧

లవః—(సహాసు) ఆర్య! జామదగ్న్యస్య దమన ఇతి కోఽయముచైచ
ర్వాదః?

ప. సిద్ధం హ్యేతద్వాచి వీర్యం ద్విజానాం
బాహ్వోర్వీర్యం యత్తు తత్ క్షత్రియాణామ్,
శస్త్రగ్రాహీ బ్రాహ్మణో జామదగ్న్య
స్తస్మిన్ దాంతే కా స్తుతిస్తస్య రాజ్ఞః. 3౨

చంద్రకేతుః—(సోన్మాధమివ) ఆర్య సుమంత్ర! కృతం కృతముత్త
రోత్తరేణ.

ప. కోఽప్యేష సంప్రతి నవః పురుషావతారో
వీరో న యస్య భగవాన్ భృగునందనోఽపి,

వ్యవస్థితవిషయః రామభద్రమాత్రనియతాధికరణకః క్షత్రధర్మః క్షత్రియాసాధారణ
పరాక్రమాతిశయాదిః;

౧. అతిప్రసంగాత్ అనిష్టప్రసంజనాత్ విరమ విరతో భవః, 'జాగుహ్సావిరామే'తి
పంచమి;

3౧. నైనికానామితి. ప్రమాథేన ప్రకృప్తవిలోడనేన; ఓజాయితం ఓజస్వినేవా
చరితం; భావేక్షః; జామదగ్న్యస్య దమనే పరశురామకేతరి రామభద్రే విషయే నిర్వక్తుం
రూక్షం వక్తుమ్.

3౨. సిద్ధమితి. ద్విజానాం విప్రాణాం వాచి వీర్యం పరాభిభవనసామర్థ్యమితి
యత్ క్షత్రియాణాం బాహ్వోర్వీర్యమితి చ యత్ ఏతత్ ఉభయం సిద్ధం ప్రసిద్ధం
ః; జామదగ్న్యః శస్త్రగ్రాహీ బ్రాహ్మణః క్షస్మిన్ దాంతే సతి తస్య రాజ్ఞస్తద్దమనకరామ
భద్రస్య స్తుతిః గుణాభిధానం కా? న కాపీశ్వర్యం.

3౩. కోఽపీతి. యస్య పరశురామశ్చ వీరో న; యదీయజ్ఞానావిషయవీరత్వ
వాక్ భృగునందనః; యః పురుషః సప్తానాం భువనానాం సమాహారస్సప్రభువనం; తస్య
భయం భయనివారణం తదేవ దక్షిణాప్రత్యుపకారనిరపేక్షం స్యాద్భ్యుదయముద్దిశ్య
దానం సా పర్యాప్తా పరిపూర్ణా యేష తథోక్తాని తాతపరితాని పుణ్యాని రామభద్ర

పర్యాప్తసప్తభువనాభయదక్షిణాని

పుణ్యాని తాతచరితాని చ యో న వేద.

౩౩

లవః—(౧) కో హి రఘుపతేశ్వరితం మహిమానం చ న జానాతి? యది నామ కించిదస్తి వక్తవ్యం, అథవా శాంతమ్.

ప. వృద్ధాస్తే హ్యవిచారణీయచరితాస్తిష్ఠంతు(కింవర్ణ్య)హుం వర్తతే సుందస్త్రీదమనేఽప్యకుంతయశసో లోకే మహంతో హి యే, యాని త్రీణి కుతోముఖాన్యపి పదాన్యాసః ఖరాయోధనే యద్వా కాశలమింద్రసూనుమథనే తత్రాప్యభిజ్ఞో జనః. ౩౪

చంద్రకేతుః—(౨) ఆః తాతాపవాదిః భిన్నమర్యాద! అతి హి నామ వికత్తనే.

లవః—(౩) ఆః మయ్యేవ భ్రుకుటీ (ముఖ) ధర) స్సంస్మృత్యః.

సుమంత్రః—స్ఫురితమనయోః కోవేన.

వృత్తలక్షణశుభకర్తాణి; 'పుణ కర్తాణి శుభే' ఇతి ధాతుః, న వేద న జానాతి ఏష నవః పురుషావతారః కోఽసి; ఊపేఽయం కింశబ్దః; అత్ర రామచరితలక్షణక్రతూనాం జగదభయదానమేవ దక్షిణేత్యవగమనాద్రూపకాలంకారః.

౧. యది నామ కించిదస్తి వక్తవ్యం; వక్తవ్యం కించిదస్తివేత్తర్థః.

౩౪. వృద్ధా ఇతి. అవిచారణీయచరితాస్తే వృద్ధాస్తిష్ఠంతు వయోమాత్రం లేషాం శౌరవహేతురితి భావః; సుందస్త్రీదమనే తాటకావధేఽసి అకుంతయశసః అప్రతిహత కీర్తయః; కుతోముఖాని పరాఙ్ముఖాని పదాని పాదవిన్యాసాః, పరాఙ్ముఖానీతి వాచా వత్తునుపి జాగుప్సయా కుతోముఖానీత్యుక్తం; ఖరాయోధనేఽత్యంతమాసన్నో భూత్వా ఖరస్థితి తదా రామభద్రకృపాకర్షణార్థం పదత్రయం నివృత్త్య తం జహూనేతి ప్రసిద్ధిః; ఇంద్రసూనుమథనే వాలివధే యత్కృశం వైపుణ్యం అంతర్ధానపూర్వకత్వ రూపం తత్రాప్యభిజ్ఞో జనో వర్తతే; హుమితి పరిహాసే.

౨. ఆః తాతాపవాదిః రామభద్రవిషయకదోషవాదిః; భిన్నమర్యాద అతి క్రాంతసముదాచార.

౩. భ్రుకుటీముఖః క్రోధప్రయుక్తభూభంగయుక్తపదనః; అనయోర్ద్వపచంద్రకేవోఽసి.

ప. కోపేనోద్ధతధూతకుంతలభరస్సర్వాంగజో వేపఘః
 కించిత్రోకనదచ్చదస్య సదృశే నేత్రే స్వయం రజ్యతః,
 ధత్తే కాంతిమిదం చ వక్త్రమనయోర్భంగేన భీమం ఘ్రవోః†
 శ్చంద్రసోఽద్భటలాంఛనస్య కమలసోఽద్భాసితభృంగస్య చ ౩౫
 లవః—కుమార! ఏహ్యేహి విమర్దనక్షమాం భూమిమవతరావః
 (ఇతి నిష్క్రాంతాస్సర్వే)

పంచమోఽఙ్కః.

౩౫. కోపేనేతి. ఉద్ధతా ఉద్గతా ధూతాశ్చలంకః కుంతలభరాః కేశభరా
 యస్మిన్ స్తథోక్తః; కోకనదచ్చదస్య రక్తారవిందపత్రస్య; రజ్యతః రక్షిభవతః; ఘ్రవో
 ర్భంగేన భీమమనయోరిదం వక్త్రం చ ఉద్భటలాంఛనస్య ప్రకటలక్షణః చంద్రస్య
 ఉద్భాసితభృంగస్య కమలస్య చ కాంతిం ధత్తే; వక్త్రమితి ఏకవచనోక్తిస్సంతాసైక్య
 ప్రయుక్తాత్మంతసారూప్యద్యోతనాయ; నిదర్శనాలంకారః.

వాఘాలవంశజనుయో భూసారనివాసిరాఘవార్యస్య,

ఉత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానాం పంచమోఽఙ్కః పరిపత్య.

ఇతి వాఘాలవీరరాఘవవిరచితాయాం భవభూతిభావతలస్పర్శిన్

సమ్యాఖ్యానాముత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానాం

పంచమోఽఙ్కః.

† అస్య బద్యస్య ప్రథమస్థానే “చూడామండలబంధనం తరలయత్యాకూతజో
 వేపఘః” ఇతి, తృతీయపాదస్థానే “దత్తే కాంతిమకాండతాండవితయోర్భంగేన వక్త్రం
 ఘ్రవోః” ఇతి చ స్తావీనః పాఠః.

శ్రీః.

శ్రీభవభూతివిరచితం

శ్రీమదుత్తరరామచరిత నాటకమ్.

పాట ౨ జ్యోతి.

తతః ప్రవిశతి విమానేనోజ్జ్వలం విద్యాధిపమిథునమ్.

విద్యాధిపః— (౧) అహో ను ఖల్వినయోర్వికర్తనకులకుమారయోర
కాండకలహచండయోరుద్యోతితక్షత్ర లక్ష్మీకయారత్యద్భుతో
ద్భ్రాంతదేవాసురాణి విక్రాంతవిలసితాని, తథాపి, ప్రియే
పశ్య ౨.

ప. రణాత్కరణఝంఝణాత్కృణిత కింకిణీకం ధను

ర్ధ్వనద్దురుగుణాటనీకృతక రాశికోలాహలమ్,

వితత్య కిరతోశ్శరానవిరతం (పురశ్శూర) స్ఫురచ్ఛూడ) యో

ర్విచిత్రమభివర్ణతే భువనభీమమాయోధనమ్.

౧

౧. యుద్ధస్య “దూరాధ్వానం వధం యుద్ధం” ఇతి దృశ్యత్వప్రతిషేధాత్తతః
ప్రవిశతీత్యాదినా విష్కంభేన తదాహ—వికర్తనస్సూర్యః; అకాండకలహేన ఉభ
యోరప్యేకపంశస్థితేన వాస్తవహేతురహితయుద్ధేన ప్రచండయోః క్రూరయోః
ఉద్యోతితా తక్షత్రలక్ష్మీర్యయోస్తథోక్తయోః అద్భుతేన విస్తయేన ఉద్భ్రాంతాస్సం
భ్రాంతా దేవాసురా యైస్తథోక్తాని; విక్రాంతస్య విక్రమస్య విలసితాని అహో విస్తయ
సీయానీత్యర్థః.

౧. రణాదితి. రణాత్కరణేన రణాదితి శబ్దహేతుమార్వాస్థానసేన ఝంఝ
ణాత్కరకర్వణితయుక్తక్షుద్రఘంటికాయుక్తం, ధ్వనో గురుర్లుణో జ్యోతిస్సాః తథో
క్తయా అటన్యా ధనుష్కట్యా కృతః కరాళో భీషణః కోలాహలా యేన తథోక్తం
ధనుర్వితత్య మండలీకృత్య విస్తార్య వా శరానవిరతం కిరతోర్ద్వతోశ్శూరయోర్ద్వ
చంద్రకేతోన్యః.

ప. విజృంభితం చ దివ్యస్య మంగళాయ ద్వయోరపి,
స్తనయిత్తోరివామందం దుందుభేర్ధంధుమాయితమ్. ౨

(౧) తత్ప్రేవర్త్యతామనయోః ప్రవీరయోరనవరతమవిరళమిళితవిక
చకనకమయకమలకమనీయ సంహతిరమరతరుతరుణమణిమయము
కుళనికరమకరందసుందరః పుష్పనిపాతః.

విద్యాధరీ—(౨) 'కింతి పురో ఆఆసం తండ విదుద్దండతరళతడిచ్చఘాకడా
రం అవరంవిల యుత్తి సంపుత్తం?

విద్యాధరః—(౩) తత్కింసు ఖల్వద్య.

ప. త్వప్త్రయంత్రభ్రమిభ్రాంత † మార్తండజ్యోతిరుజ్జ్వలః,
పుటభేదో లలాటస్థనీలలోహితచక్షుషః. 3

ఛా. 1కిమితి పుర ఆకాశం తాండవితోద్దండతరళతడిచ్చటాకడారమపరమివ
రుడితి సంపుత్తమ్?

౨. విజృంభితమితి. స్తనయిత్తోరివ గర్జనైఘ్నేవ అమందం దుందుభేర్ధంధుమ
యితం ధుమధుమశబ్దః విజృంభితం ప్రవృత్తం చ.

౧. ఆనయోర్దవచంద్రకేతోఽః; తదర్థమిత్యర్థః; అవిరళమిళితా కమలకమనీయ
సంహతిరన్యస్తే న తథోక్తః పుష్పనిపాతః పుష్పవృష్టిః.

౨. తడిచ్చటయా విద్యుజ్జ్వాలేన కడారం కపిశం ఆకాశం అన్యదివ జాతమిత్యర్థః.

౩. తత్కింసు ఖల్వద్య కింసు ఇతి పదద్వయం; ఆస్య చ వక్ష్యమాణవాక్యద్వయే
క్రమాదన్వయః;

౩. త్వష్టితి. త్వప్త్రయంత్రభ్రమిభ్రాంతమార్తండజ్యోతిః కిం? ఉజ్జ్వలః
లలాటస్థనీలలోహితచక్షుషః రుద్రలలాటనేత్రస్య పుటభేదో న ఉన్నీలనం న? అథవా;
ఃస్నిత్యేకమేవ పదం; మార్తండజ్యోతిరుజ్జ్వల ఇత్యేకం పదం పుటభేదవికేషణం;
జ్యోతిరివోజ్జ్వల ఇతి తదర్థః.

†విశ్వకర్తాభ్యున్నాతశ్చాకద్యేపే వివస్వతా; భ్రమిమారోఽప్య తలేజ్శాకయా
మాన చ క్రమాదితి మార్కండేయః.

(౧) ఆ జాతక్షోభేణ చంద్రకేతునా ప్రయుక్తమస్త్రమాగ్నేయమ్,
యస్యామగ్నివచ్చరసంపాతః, తథా హి.

ప. అవదగ్ధబర్హరితకేతుచామరై
రపయాతమేవ హి విమానమండలైః,
దహతి ధ్వజాంశుకపటావలీమిమాం
నవకింశుకద్యుతిసనిభ్రమశ్శిఖి

౪

(౨) ఆశ్చర్యం ౨. ప్రవర్తత ఏవాయముచ్చండవజ్రఖండవస్ఫోట
పటురటా స్ఫులింగగురుత్తాలతుములలేలిహానో జ్వాలాసంభా
రభైరవో భగవానుషర్భుధః, ప్రచండశ్చాస్య సర్వతస్సంపాతః,
తద్ద్రియామంశుకేనాచ్ఛాద్య సుదూరమపసరామితి,
(తథా కరోతి.)

౧. జాతక్షోభేణ ప్రకృతివివర్యానవతా; ఆగ్నేయమగ్నిదైవత్యం; శరసంపాతః
ఇషుధారా;

౪. అవేతి; అవదగ్ధాని ప్రాయేణ దగ్ధాని బర్హరితాని శ్లథితాని దాహజలర్హరధ్వని
రముత్తాని వా కేతవః క్షుద్రధ్వజాః చామరాణి వాలవ్యజనాని చ యేమంతైస్తథోక్తైః
విమానమండలైః అపయాతం; భావే క్తః, నవపలాశకుసుమకాంతినదృశః శిఖి అగ్నిః
ధ్వజా మహాకేతవః లేమిమంశుకాని చీనాంశుకాని తాన్యేవ పటాః; సామాన్యవిశేష
శబ్దయోః కర్తృధారయః; లేమిమావళిం; ధ్వజలక్షణకాంతివ్యాజపుంజాంతి వార్ధః;
అస్త్ర ధ్వజాశ్చ లే అంశుకపటాశ్చేతి విగ్రహః; వ్యాజవర్యాయః కపటశబ్దః అంశవ
ఏవ ధ్వజవ్యాజేన వర్తంత ఇతి లాభాత్తేజివృత్తం ధ్వజానాం లభ్యతే; కిం చాయమాగ్నే
యాగ్నిరగ్నిమసి దహతీత్యసంబంధే సంబంధాలిశయోక్తిరీత్యవన్నవేన సహ సంకరః;
యద్వా; గోపతీవర్దన్యాయో బోధ్యః.

౨. వజ్రఖండస్య ఆశనిశకలస్య అవస్ఫోటః స్ఫుటనం తద్వత్ పటు పీఠ్ఠం
యథా తథా రటా స్ఫులింగగురుః కణబహుళః; ఉత్తాలతుములం యథా తథా అతి
శయితసంకులం యథా తథా లేలిహానః భృశం కటశనవరః; లిహాహోర్యజ్ఞుః కానచ్;
జ్వాలాసంభారేణ జ్వాలాతిశయేన భైరవో భయంకరః ఉషర్భుధః అగ్నిః; అన్నాగ్నేః
సంపాతస్సమ్యక్వృతసం ప్రచండః అతిపీఠ్ఠః;

విద్యాధరీ—(౧) ¹దిట్టిత ఏదేని విమలమోత్తానేలసీఅశసిణిధమసిణిమ
సశేణ గావాదేహపుంనేణ ఆణందసందలిదవిఅణో అడ్డోదిదో
ఎవ్వ అందరిదో మే సందావో.

విద్యాధరః—అయి కిమత్ర మయా కృతం? అథవా.

ప. న కించిదపి కుర్వాణస్సౌఖ్యైర్దుఃఖాన్యహోహతి.

తత్తస్య కిమపి ద్రవ్యం యో హి యస్య ప్రియో జనః. ౫

విద్యాధరీ—(౨) శివం అవిరళవిలోలఘుమృంతవిజ్జలదావిలాస మంస
లేహిం మత్తమోరకంఠసామలేహిం ఒత్థరీయది గహంకణం జల
హరేహిం.

విద్యాధరః—(౩) కుమారలవప్రయుక్తవారుణాస్త్రప్రభావః ఖల్వేషః,
కథమవిరళప్రముక్తవారిధారాసంపాతైః ప్రశాంతమేవ సావ
కాస్త్రమ్?

ఛా. ¹దిష్ట్యా విలేన విమలముక్తాశైలశీతలస్నిగ్ధమసృణుమాంసలేన నాథదేహస్సు
రేన అనందసందళితవేదనః ఆర్థోదికపివాంతరితో మే సంతాపః.

ఛా. శివమవిరళవిలోలఘుమృంతావిలాసమాంసలైః మత్తమయూర
కంఠశ్యామలైరవస్తీర్యతే నభాంకణం జలధరైః?

౧. విమలముక్తాశైలవత్ నిర్దోషమూర్తికపర్వతవత్ శీతలేన స్నిగ్ధేన స్నేహ
యుక్తేన మసృణేన చాకచక్యవతా మాంసలేన స్ఫీలేన; సర్వత్ర విశేషణసమాసః. ఆనం
దేన సందళితా నివర్తితా వేదనా యస్మిన్ స తథోక్తః; అంతరితస్తీరోహితః; అడ్డో
దిదో ఇత్యుక్తః శోర్ధరీత్యాదినా సరేఫథకారస్య ధః; మయా కిమత్ర కృతం? న కిమ
పీత్యర్థః;

౫. న కించిదపీత్యాది; పూర్వం వ్యాఖ్యాతమ్.

౨. విలోలా వేపమానాః ఘూర్ణమానా వేప్తమానాః; అవస్తీర్యతే ఆచ్ఛాద్యతే;
అవతీర్యత ఇతి చ సాతః; ఆగ్నేయాస్త్రప్రతిద్వంద్విత్యాద్వారుణాస్త్రం ప్రయుక్తం;
మోరేశ్వత్ర తు మయూరేశ్వత్యాదినా పరేణ సాంజ్ఞలసహాదేరవ ఓత్వమ్;

౩. ధారాసంపాతైర్ధారాణాం సమ్యక్పతతైః ప్రశాంతం నిర్వాణం ప్రమాణాతి
క్రాంతం దోహయః; కల్పత ఇతి శేషః; ప్రళయవాలేన కల్పాంతమారులేన ఉత్క్లిశా
అతిశయితః ధయుక్తా గంభీరా అసల్పా గుళగుళాయమానాః గుళగుళిత్యాకారక
వర్షధ్వనియుక్తా యే మేఘాః తైరేద్యురిలేన సాంద్రిలేన అంధకారేణ నిరంధ్రం అవి

విద్యాధరీ—¹పిలం మే ౨.

విద్యాధరః—హంత భోస్వర్వమతిమాత్రం దోషాయ, యత్ప్రళయ
వాతోత్తోభగుళగుళాయమానమేఘమేదురితాంధకార నీరం
ధ్రనధమివ ఏకవారవిశ్వగ్రసనవిచవికరాళకాలవక్త్రకందరవివర్త
మానమివ యుగాంతయోగనిద్రానిరుద్ధసర్వద్వారనారాయణో
దరనివిష్టమివ భూతజాతం విపద్యతే. సాధు చంద్రకేతో సాధు,
స్థానే వాయవ్యమస్త్రమిరితం, యతః.

ప. విద్యాకల్పేన మరుతా మేఘానాం భూయసామపి,

బ్రహ్మణీవ వివర్తానాం క్వాపి విప్రలయః కృతః.

౬

ఛా. ¹ప్రియం మే ౨.

రళం నధమివ; ఏకేన వారేణ విశ్వస్య గ్రసనే కబళనే; ఏకవార ఇహానావృత్తిః;
వికచం వికసితం వికరాళం విశేషేణ భీషణం యత్కాలవక్త్రం మృత్యుముఖం తస్మిన్
వివర్తమానమివ విఘూర్ణమానమివ; యుగాంతే కల్పాంతే యోగనిద్రయా ధ్యానాత్
కస్యప్నేన నిరుద్ధాని సర్వాణి ద్వారాణి యస్య తత్తథోక్తం యన్నారాయణోదరం
సమస్తవస్తావిధారభూతలక్షీనాయోదరం తస్మిన్ నివిష్టమివ స్థితమివ భూతజాతం సా
ణిసంఘః విపద్యతే వివర్తిం స్రాప్నోతి; వాయవ్యం వాయుదైవత్వం; 'వాయుర్వి'తి
యత్ప్రత్యయః; ఈరితం ప్రేరితమితి యత్ తత్ స్థానే యుక్తం; యతః యస్తాత్.

౬. విద్యేతి. విద్యాకల్పేన తత్త్వమస్యాదివాక్యజనితతత్త్వజ్ఞానసదృశేన మరు
తా వాయునా కర్తా. భూయసాం బహుతరాణాం మేఘానాం క్వాపి క్వచిదపి బ్రహ్మణి
నిర్విశేషే సన్నాత్రే మాటస్థవైతస్యే వివర్తానామివ ఆధిష్ఠానవిషయసత్తాకవ్యావహారిక
ఘటవటాదివికల్పానామివ విప్రలయః నివృత్తిః కృతః; ఇదం చాదైవతమతప్రక్రియ
యా వ్యాఖ్యాతం; పరమార్థస్తు విద్యాకల్పేన దర్శనసమానాకారావిచ్ఛిన్నస్సృజితసతా
నాత్మకసద్విద్యాదినసదృశేన మరుతా బ్రహ్మణి నిఖలచేతనాచేతనకరీరకే సమస్తకల్యాణ
గుణాకరే శ్రీమతి నారాయణే వివర్తానామివ విశేషణీభూతచిదచిద్ద్వారకవిలక్షణ
వికారభూతదేహేంద్రియాదీనామివ విప్రలయః కృతః జగదుపాదానస్య బ్రహ్మణః
కార్యత్వనియతనామరూపప్రహేణలక్షణాత్సంతికలయ ఏవ తదపృథగ్నిధివిశేషణీభూత
జీవస్య మోక్షః; 'స చ తమేవం విదిత్యాదిమృత్యుమేతీ' త్యాదిశ్రుతిభిర్భక్తిసాధ్య
ఇత్యేవముక్తిః; 'బ్రహ్మైవ సక బ్రహ్మేవేతీ' త్యుక్తిః.

విద్యాధరీ—(౧) ¹ణాహాణో దాణిం ఏసో ససంభముక్తి త్తకరబ్బమిదు త్తరి
జ్జంచలో దూరదోఏవ్వ ముహారసిణిద్ధవఅణపడిసిద్ధజ్జువ్యావా
రో ఏదాణం కుమారాణం అందరే విమాణం ఓదారావేది.

విద్యాధరః—ఏష శంబూకవథాత్ప్రతినివృత్తో రఘుపతిః.

౪. శాంతం మహాపురుషసంగదితం నిశమ్య
తద్ధౌరవాత్సముపసంహృతసం ప్రహరః,
శాంతో లవః ప్రణత ఏవ చ చంద్రకేతుః
కల్యాణమస్తు సుతసంగమనేన రాజ్ఞః.
తదితస్తావదేహీతి (నిష్క్రాంతౌ.)

2

(౨) మిశ్రవిష్కంభః

(తతః ప్రవిశతి రామో లవః ప్రణతశ్చంద్రకేతుశ్చ.)

రామః—పుష్పకాదవతరన్.

ఛా. ¹నాథ క ఇదాసిమేష ససంభ్రమోత్తిప్తకరభ్రమితోక్షరీయాంచలో
దూరత ఏవ ముఖరస్సిగ్ధవచనప్రతిషిద్ధయద్ధవ్యాపార ఏతయోః కుమారయోరంతరే
విమానమవతారయతి?

౧. ప్రతిషిద్ధః నివర్తితః యద్ధవ్యాపారో రణవ్యాపారో యేన స తథోక్తః.
అంతరే మధ్యే ప్రతిషేధవాక్యేన తయోర్యుద్ధాదవితరయోస్సతోః మధ్యే రథస్థాపనేన
తన్నివర్తయతీతి భావః; ఓదారావేదిత్యుక్త 'జిజ దేదావావే' ఇత్యనేన జిచ ఆవే ఇత్యా
దేశః; అవేత్యస్య 'తో'దవావోతా' ఇతి ఓ ఇత్యాదేశశ్చ;

2. శాంతమితి. శాంతం కార్మశ్యరహితం మహాపురుషస్య రామస్య సంగదితం
వచనం నిశమ్య తద్ధౌరవాత్ రామవిషయకగరీయస్త్యబుద్ధ్యా సముపసంహృతః నివర్తితః
సాప్రహారో యద్ధం యేన స తథోక్తః లవః శాంతః నివృత్తవ్యాపారోఽభూత్;
చంద్రకేతుశ్చ ప్రణత ఏవ; యత ఏవం తతః సుతాభ్యాం లవచంద్రకేతుభ్యాం సంగ
మనేన సమాగమేన రాజ్ఞో రామస్య కల్యాణమస్తు; విద్యాధరేణ జ్ఞాతత్వాత్సులేత్యుక్తమ్.

౩. మిశ్రవిష్కంభః—లక్షణం తూక్తం ప్రాక్.

ప. దినకరకులచంద్ర చంద్ర కేతో

సరభసమేహి దృఢం పరిష్కృజస్య,

తుహినశకలశీతలై స్తవాంకై

శృమముపయాతు మమాపి చిత్తదాహః.

౮

(ఉత్థాప్య సన్నేహాస్త్రం పరిష్కృజ్య) (౧) అప్యనామయం దివ్యాస్త్రా
యోధనస్య?

చంద్ర కేతుః—(౨) కుశలమత్యద్భుత ప్రియవయస్యలాభాభ్యుదయేన,
తద్విజ్ఞాపయామి మామివ విశేషేణ వా పశ్యతు స్నిగ్ధేన చతు
షాఽముం ప్రవీరమనరాశసాహసం తాతః.

రామః—(లవం నిర్వర్ణ్య) (౩) దిప్త్యాతిగంభీరకల్యాణాకృతిరయం వయ
స్యో వత్సస్య. అయం హి.

ప. త్రాతుం లోకానివ పరిణతః కాయవానస్త్రవేదః

త్రాత్రో ధర్మశ్చిత్ ఇవ తనుం బ్రహ్మకోశస్య గుప్త్యై,

౮. దినకరేతి. దినకరకులచంద్ర సూర్యేణ సహ తదీయస్యాస్త్రద్వంశస్య ఆహ్లా
దకః; ప్రసిద్ధచంద్రస్య సూర్యం ప్రతి చంద్రత్వాభావేనాస్య తం ప్రత్యపి చంద్రత్వ
మాధిక్యే పర్యవస్యతి; అతఏవ మయాపి చిత్తదాహ ఇత్యుక్తిస్సంగచ్ఛతే; మమాపి ఏవ
మత్యంతతప్తస్యాపి; అనేన సహస్రభానుతాపాపేక్షయాపి స్వతాపస్య భూయస్తస్యం
గమ్యతే; శమం నిర్వాణం ఉపయాతు ప్రాప్నోతు.

౧. దివ్యాస్త్రాయోధనస్య అమానుషాస్త్రకరణకయుద్ధస్య; దివ్యాస్త్రైరామో
ధనం యస్యేతి బహుప్రీహిః; తవేతి శేషః; అనామయమారోగ్యం;

౨. అత్యద్భుతస్య ఆశ్చర్యకరస్య ప్రియవయస్యస్య లాభ ఏవాభ్యుదయస్తేన;
స్నిగ్ధేన స్నేహవతా; అనరాశసాహసం అపటిలయుద్ధాదివ్యాపారం అముం లవం;

౩. అతిగంభీరా అక్షోభ్యా కల్యాణా మంగళావహా ఆకృతిరాకారో యస్య
స తథోక్తః; దిప్త్యైత్యానందే;

౯. త్రాతుమిత్యాది. లోకాన్ చతుర్దశభువనాని త్రాతుం రక్షితుం కాయవాన్
మూర్తిమాన్ పరిణతః యః ఆస్త్రవేదః ఆస్త్రమంత్రభాగః తద్వత్ స్థితః; బ్రహ్మకో
శస్య బ్రహ్మధర్మగుప్త్యై రక్షణాయ తనుం మూర్తిం శీతః ప్రాప్తః త్రాత్రో ధర్మ ఇవ
స్థితః కార్యవీర్యాది రూపక్షత్రియ స్వభావ ఇవ స్థితః; సామర్థ్యానామారంభకార్యనిర్వ

సామర్థ్యానామివ సముదయస్సంచయో వా గుణానా

మావిర్భూయ స్థిత ఇవ జగత్పుణ్యనిర్మాణరాశిః.

లవః—(స్వగతం)(౧)అహో పుణ్యానుభావదర్శనోఽయం మహాపురుషః.

ప. ఆశ్వాస ఇవ భక్తీనామేకమాయతనం మహత్,

ప్రకృష్టస్యేవ ధర్మస్య ప్రసాదో మూర్తిసుందరః.

ఆశ్చర్యం ౨.

ప. విరోధో విశ్రాంతః ప్రసరతి రసో నిర్వృతిఘనస్తదౌ

ద్ధత్యం క్వాపి వ్రజతి వినయః ప్రహ్వయతి మామే,

మణశక్తీనాం సముదయ ఇవ సమూహ ఇవ స్థితః గుణానాం ధైర్యాదీనాం సంచయో
వా సమూహ ఇవ స్థితః; 'వా స్వాద్వికః' పమయోరి' లిఖితః; ఆవిర్భూయ ప్రత్యక్షీ
భూయ స్థితః జగత్పుణ్యనిర్మాణానాం జగత్పుణ్యమహానానాం రాశిరివ స్థితోఽయం
వత్సస్య వయస్య ఇతి పూర్వేణ సంబంధః; అభూతోపమోపక్రమోత్పేక్షా.

౧౦. పుణ్యే అనుభావదర్శనే యస్య స తథోక్తః; అనుభావః ప్రభావః; దర్శనం
సాక్షాత్కారః.

౧౦. ఆశ్వాసఇవేతి. భక్తీనాం స్నేహపూర్వకానుభూతానాం ఆశ్వాస ఇవ
దుఃఖవిస్తరణపూర్వకాహ్లాద ఇవ స్థితః; భక్తయోఽన్యత్ర హి క్రియమాణాభిః విష
యదోషేణ దుఃఖయంతి; తాభిః రామే క్రియమాణాభిః విషయసౌష్ఠ్యవేన ఆహ్లాదో
కాయతే; తథేతా తత్త్వారోపః; ఏకమద్వితీయం మహద్విపులం భక్తీనామాయతనం
స్థానం; ఆశ్వాసస్నేహభక్తీనామేకమాయతనం మహదితి పాతాంతరం; ఆశ్వాసో
ద్వైషాభావః; స్నేహః ప్రణయః; భక్తిస్స ఏవ భావనాప్రకర్షేణ ప్రత్యక్షసమానా
కారతామాపన్నః, ఏతాసాం ముఖ్యవిషయభూత ఇత్యర్థః; ప్రకృష్టస్య లోకోత్తరస్య
ధర్మస్య సుకృతస్య మూర్తిసుందరః ప్రసాద ఇవ స్థితః; మహాపురుష ఇతి పూర్వేణా
న్వయః; ఉక్తం చ 'రామో విగ్రహవాన్ ధర్మ' ఇతి; ప్రసాద ఇహ ఫలప్రదానోస్తు
భూతా.

౧౧. విరోధఇత్యాది. విరోధః వైరం విశ్రాంతః విరతః; నిర్వృతిఘనః అనంద
సాంద్రః రస్యతే చర్వ్యత ఇతి రసః ఆపరోహావభాసరూపః ప్రసరతి వ్యాప్నోతి;
తద్విపులం బౌద్ధత్యం దర్పహేతుకాత్తసంభావనారూపం క్వాపి వ్రజతి; వినయః మహా
జనసన్నిధౌ స్వీకృత్యనూనసంధానరూపః మాం ప్రహ్వయతి నమయతి; అస్తిక్
మహాపురుషే దృష్టే సతి సాక్షాత్కృతే సతి కిమితి పరవాన్తి కస్తాదేవోః పరతం

ఝడిత్యస్త్రి దృష్టే కిమితి పరవాసస్త్రి యది వా
మహార్ఘస్తీర్థానామివ హి మహతాం కోఽవ్యతిశయః. ౧౧

రామః-(స్వగతం) (౧)తత్కిమయ మేకపదవివ దుఃఖనిశ్రామం దదాత్సు
పన్నేహయతి చ కుతోఽపి నిమిత్తాదంతరాత్తానం. ఆశ్చర్యం ౨.
అథవా స్నేహశ్చ నిమిత్తసవ్యపేక్షశ్చేతి విప్రతీషిద్ధమేతత్.

ప. వ్యతిషజతి పదార్థానాంతరః కోఽపి హేతు
ర్న ఖలు బహిరుపాధీక్ ప్రీతయస్సంశ్రయంతే,
వికసతి హి పతంగస్యోదయే పుండరీకం
ద్రవతి చ హిమరశ్మాపుద్గలే చంద్రకాంతః. ౧౨

లవః—చంద్రకేతో! క ఏతే?

చంద్రకేతుః—ప్రియవయస్య! నను తాతపాదాః.

లవః—(౨)మమాపి ధర్మతస్తథైవ యతః ప్రియవయస్యేతి భవతోక్తం,
త్రోఽస్తి; యది వా అథవా తీర్థానామివ గంగాదిపావనసలిలానామివ మహతాం
మహాపురుషాణాం మహార్ఘః అమూల్యః క్లాఘు ఇతి యావత్. అతిశయ ఉత్కర్షః
కోఽసి అన్యాదృశ ఇత్యర్థః; ఇమం శ్లోకం బహవో బహుచన్యంతే.

౧. ఏకపదవివ ఏకక్షణ ఏవ దుఃఖనిశ్రామం దుఃఖనివృత్తిం దదాతి; కుతోఽసి
నిమిత్తాత్ అనిధారితాధేవోః అంతరాత్తానం ఉపన్నేహయతి స్నేహయుక్తం కరోతి
చ; అథవా పూర్వోక్తపక్షాభావే నిమిత్తసవ్యపేక్షః హేతుసాపేక్షః స్నేహశ్చ నిమిత్త
సవ్యపేక్షశ్చేతి యత్ ఏతత్ స్నేహత్వనిమిత్తసవ్యపేక్షత్వరూపం విప్రతీషిద్ధం
వ్యాహతమ్.

౧౨. వ్యతిషజతీత్యాది. కోఽపి హేతుః భవిష్యతారూపః; తస్మాంతరత్వమ
తాఃకత్వం; పదార్థాన్ అంతఃకరణప్రభృతి వస్తుజాతం వ్యతిషజతి అన్యోన్యలగ్నాన్
కరోతి; అంతర్యామికణ్యర్థోఽయం ధాతుః; (కర్తవ్యవిహారాభావాన్నాత్మనేపదం);
ప్రీతయః అత్యంతానుకూలత్వజ్ఞానరూపస్నేహః బహిరుపాధీక్ బాహ్యోహేతుః న
సంశ్రయంతే ఖలు; స్వోత్పాదకత్వేన నాపేక్షంత ఇతి ప్రసిద్ధం; దృష్టాంతమాహ వికస
తీత్యాది. పతంగస్య సూర్యస్య; చంద్రకాంతశ్చిలావిశేషః.

౨. ధర్మతః పుణ్యాత్ మిత్రస్య పితా నవస్యాపి పితేతి కాస్త్రస్యాయమర్థః;
నవపితృవివయే యాదృశమనువర్తనం తాదృశం మిత్రపితృవివయకమనువర్తనం మహ

చత్వారః ఖలు భవత ఏవం వ్యవదేశభాగినస్తత్రభవంతో రా
మాయణకథాపురుషాః తద్విశేషం బ్రూహి.

చంద్రకేతుః—జ్యేష్ఠతాత ఇత్యవేహి.

లవః—(సోల్లాసం) (౧) కథం దేవో రఘునందనఏవ, దిష్ట్యా సుప్రభాత
మద్య యదయం దేవో దృష్టః (సవినయకౌతుకం నిర్వర్ణ్య)
తాత! ప్రాచేతసాంతేవాసీ లవోఽభివాదయతే.

రామః—ఆయుష్షన్నే హ్యేహీతి (సన్నేహమాలింగ్య) అయి వత్స
కృతమత్యంతవినయేన, అంగేన మామఃపరిశ్లథం పరిరభస్య.

ప. పరిణతకఠోరపుష్కరగర్భచ్ఛదపీనమస్పృణసుకుమారః,

నందయతి చంద్రచందననిష్యందజడస్తవ స్పర్శః.

౧౩

లవః—(స్వగతం) (౨) ఈదృశో మాం ప్రత్యమిషామకారణస్నేహః,
మయా పునరేభ్య ఏవాభిద్రోగమజ్ఞేన వృథాయుధపరిగ్రహః

లే శ్రీయసే కల్పతే ఇతి; ఏవం చ మద్ధర్మహేతుకపితృత్వనానిత్యర్థః; ఏవం వ్యవదేశస్య
తాతపాదశబ్దస్య భాగినః స్వామినః; భాగో హి స్వం, భాగీ స్వామి; తాతపాదశబ్దస్య
వాచ్యతయా స్వామినః; ఆర్థప్రత్యాయనార్థత్వాచ్ఛబ్దస్య వాచ్యశేషత్వం వాచకస్య;
తత్రభవంతః పూజనీయాః; రామాయణకథాపురుషాః రామాయణనామక కావ్యప్రబంధ
ప్రధాననాయకాః; తద్విశేషం తాతపాదత్వవ్యాప్యరామత్వాద్యన్యతమత్వధర్మవిశిష్టం
బ్రూహి బోధయ.

౧. ప్రాచేతసాంతేవాసీ వాల్మీకిశిష్యః.

౧౩. పరిణలేత్యాది. పరిణతస్య వికసితస్య కఠోరస్య సమగ్రస్య పుష్కరస్య
పద్మస్య గర్భచ్ఛదవత్ ఆతపాద్యనభిహతాంకరపత్రవత్ పీనః మాంసళః మస్పృణః దంతు
రతారహితః సుకుమారః మృదుళః, చందననిష్యందవత్ చందనద్రవపజ్జడః శీతళః అత్ర
ఏకమత్రకష్టవృణస్థానే ప్రణుక్త ఇత్యయమార్యాభేదః.

౨. అమిషాం రామస్యేత్యర్థః; ఈదృశః ఏతత్కాలికస్నేహః; ఆకార
ణకః ప్రతిబంధకాభావరూపకారణేనాపి శూన్య ఇతి భావః; † ఏభ్యఏవ ద్రోగం

† చింతమిదం - ప్రతిబంధకాభావరూపకారణశూన్యత్వేన ప్రతిబంధకత్వ
ప్రతీత్యా ప్రకృతాననుగుణత్వాత్, కింతు, ఆకారణః లోకకాంతృత్వపుత్రత్వాది
కారణరహితః ఇతి వత్తుం యుక్తం.

కృతః. (ప్రకాశం) మృష్యంతామిదానీం లవస్య బాలిశతాం
తాతపాదాః.

రామః—(౧) కిమపరాధం వత్సేన?

చంద్రకేతుః—(౨) అశ్వానుయాత్రి కేభ్యస్తాతప్రతాపావిష్కరణము
పశ్రుత్య వీరాయితమనేన.

రామః—(౩) నన్వయమలంకారః ఊత్రస్య.

ప. న తేజస్తేజస్వీ ప్రసృతమపరేహం విషహతే

స తస్యస్వో భావః ప్రకృతినియతత్వాదకృతకః,

మయూఖైరశ్రాంతం తపతి యది దేవో దినకరః

కిమాగ్నేయో గ్రావా నికృత ఇవ తేజాంసి వమతి? ౧౪

చంద్రకేతుః—(౪) అమర్షోఽప్యన్యైవ శోభతే మహావీరస్య, పశ్యంతు
తాతపాదాః, ప్రియవయస్యవినియుక్తేన జృంభకాస్త్రేణ విక్ర
మ్య సంస్తంభితాని సర్వనైన్యాని.

వీతద్విషయ ఏవావకర్తుం. క్రుధద్రుహేతి చతుర్థీ; బాలిశతాం మూర్ఖతాం; మృష్యం
తాం సహంతామ్.

౧. కిమపరాధం శోఽనిష్టాచారః.

౨. అశ్వస్య మేధాశ్వస్య అనుయాత్రికాః అనుయాత్రాయాం నియుక్తా
స్తేభ్య ఇతి పంచమీ, అవిష్కరణం ప్రకాశనం ఉపశ్రుత్య ఆకర్ణ్య వీరాయితం వీర
వదాచరితమ్.

౩. అయం వీరాయితం; విధేయప్రాధాన్యాత్ పుంస్త్యం; అలంకారః
శోభాకరః.

౧౪. నేత్యాది. ప్రసృతం అపరేహం తేజః పరాభిధవనసామర్థ్యం న విషహతే
న సహత ఇతి యత్ సః ప్రకృతినియతత్వాత్ ఉపాదానకారణవ్యాప్తత్వాత్ అకృ
తకః అనాగంతుకః స్వోభావః ధర్మః; సత్కార్యవాదే కారణగుణాః కాశ్యే ఉపల
భ్యంతే; మయూఖైః కిరణైః అశ్రాంతమవీరతం; అగ్నేయో గ్రావా అగ్న్యైత్వాదక
సూర్యకాంతశిలా నికృత ఇవ పరిభూత ఇవ తేజాంసి కిం కస్తాత్ వమతి ఉద్గిరితి;
దృష్టాంతాలంకారః.

౪. అమర్షోఽపి; న కేవలం తేజః కింతు మఝరసి; శోభతే హృద్యో భవతి;
స్తంభితాని నిర్వాహపారాణి కృతాని.

రామః—(౧) వత్స లవ! సంహ్రియతామస్త్రం, త్వమపి చంద్రకేతో
నిర్వాణపారవిలక్షణే సాంత్యయ బలాని.

లవః—(౨) (ప్రణిధానం నాటయతి)

చంద్రకేతుః—యదాదిష్టమితి (నిష్క్రమింతః)

లవః—తాత! ప్రశాంతమస్త్రం.

రామః—(౩) వత్స జృంభకాస్త్రాణి సరహస్యప్రయోగసంహారాణి సంప
ద్యంతే.

ప. బ్రహ్మాదయో బ్రహ్మహితాయ తప్తవ్య

పరస్పహస్త్రం శరదస్త్రపాంసి,

ఏతాన్యదర్శ్య గురవః పురాణాః

స్వాన్యేవ తేజాంసి తపోమయాని.

౧౫

(౪) తేభ్యః కృతాశ్వస్యాగతాని అస్త్రతామస్త్రమంత్రపారాయణో

పనిషదం భగవాన్ కృతాశ్వః పరస్పహస్త్రపరివత్సరాంతేవాసి

నే కాశికాయ ప్రోవాచ, స చ భగవాన్సహ్యమిత్యేవైష పూ

ర్వానుక్రమః, కుమారస్య కుతస్సంప్రదాయ? ఇతి పృచ్ఛామి.

లవః—(౫) స్వతః ప్రకాశాన్యావయోరస్త్రాణి.

౧. సంహ్రియతాం ఆకృమ్యతాం; జృంభకాస్త్రప్రయుక్తపీడాయా అననుభూ
తత్వాన్నిర్వాణపారతయా విలక్షణే విస్తయాన్వితాని బలాని; సాంత్యయ మధురోక్తిభి
ర్ద్రోదయ.

౨. ప్రణిధానం ధ్యానం.

౩. ప్రయోగో నియోజనం; సంహార ఆర్థణం; సరహస్యో అంగన్యాసాద్యను
ష్ఠానసహితౌ ప్రయోగసంహారౌ యేషాం కథోక్తాని సంపద్యంతే స్థితాని భవంతి.

౧౫. బ్రహ్మాదయ ఇతి; వ్యాఖ్యాతం.

౪. అస్త్రపారాయణోపనిషదం అస్త్రమంత్రమయీముపనిషదం సహస్రాధిక
సంవత్సరపరిచర్యాసీరతాయ కాశికాయ విశ్వామిత్రాయ; స చ భగవాన్ విశ్వామిత్రః;
పూర్వేషాం గురుణాం అనుక్రమః పరంపరా; సంప్రదాయః గురుముఖోపదేశః; కుతః
కస్తాత్.

౫. స్వతః ప్రకాశాని గురుపదేశేన వినా జ్ఞాతాని.

రామః—(విచింత్య) (౧) కిం న సంభావ్యతే, ప్రకృష్టపుణ్యోపాదానకః
కోఽప్యేష మహిమా స్యాత్, ద్వివచనం తు కథమ్?

లవః—భ్రాతరావావాం యమా.

రామః—తర్హి ద్వితీయః క్వః (నేపథ్యే) భో దాండాయనః.

ప. ఆయుష్షతః కిల లవస్య సరేంద్రనైవై
రాయోధనం నను కిమాత్థ సథే కిమాత్థః
అద్యాస్తమేతు భువనేష్వధిరాజశబ్దః
క్షత్రస్య శస్త్రశిఖనశ్శమమద్య యాంతు.

౧౬

రామః—ప. అథకోఽయమింద్రమణిమేచకచ్ఛవి
ర్ధ్వనినైవబద్ధపులకం కరోతి మాం,
నవనీలనరధరగర్జితక్షణ
ప్రతిబద్ధకుట్టలకదంబడంబరం.

౧౭

లవః—(౨) అయమసౌ జ్యాయానార్యః కుశో నామ భరతాశ్రమా
త్ప్రీతినివృత్తః.

రామః—(౩) (సకౌతుకం) తర్హి వత్స ఇతవీవాహ్వాయైతేమాయుష్మంతం.

లవః—ఏవమితి (పరిక్రామతి) (తతః ప్రవిశతి కుశః ౨.)

(౪) (సక్రౌఢం కృతఛైర్యం చ ధనురాస్ఫల్య)

౧. కిం న సంభావ్యతే సర్వం సంభావితమేవేతి భావః; ప్రకృష్టపుణ్యోపాదానకః
అతిశయితసుకృతకారణకః; ద్వివచనం తు అవయోరితి షష్ఠీద్వివచనం తు.

౧౬. ఆయుష్షతః ఇత్యాది. ఆయుష్షతః, అనుజతయా తథోక్తిః; సరేంద్రనైవై
రాజనైనితైః ఆయోధనం నను యుద్ధం కిం; భువనేషు అధిరాజశబ్దః అస్తం నాశం ఏతు
ప్రాచీనతః; క్షత్రస్య క్షత్రియజాతేః శస్త్రాణ్యేవ శిఖనో వహ్నయః శమం నిర్వాణం
యాంతు ప్రాప్నువంతు.

౧౭. అథేతి. ఇంద్రమణిమేచకచ్ఛవి ఇంద్రనీలనీలచ్ఛవి.

౨. జ్యాయాన్ అగ్రజః.

౩. ఇతవీవ అత్రైవ; ఏకం కుశం.

౪. సక్రౌఢం కృతఛైర్యం చ యథాతథా.

౧౮

ప. దత్తేంద్రాభయదక్షిణైర్భగవతో వైవస్వతాదామనో
 ద్భప్తానాం దమనాయ దీపితనిజక్షత్రప్రతాపాగ్నిభిః.
 ఆదిత్యైర్మది విగ్రహా నృపతిభి ర్ధన్యం మమైతఃత్రతో
 దీప్రాస్త్రస్ఫురదుగ్రదీధితిశిఖానీరాజితజ్వం ధనుః.

౧౮

(౧) (వికటం పరిక్రామతి)

రామః—ఆహా ను ఖలు కోఽవ్యస్థీక్షత్రియపాతే పారుమాలిరేకః.

ప. దృష్టిస్తృణీకృతజగత్త్రయసత్త్వసారా
 ధీరోద్ధతానమయతీవ గతిర్ధరిత్రీమ్,

౧౮. దత్తేత్యాది. అభయమేవ దక్షిణా అభయదక్షిణా ఇంద్రస్యాభయదక్షిణా
 దత్తా యైరితి బహువ్రీహిః; భగవతః షడ్గుణ్యవతః వైవస్వతాత్ వివస్వత్పుత్రాత్
 ఆమనోః మనుమారభ్య ద్భప్తానాం దమనాయ శిక్షణాయ దీపితః జ్వలితః నిజః ఆసా
 ధారణః క్షత్రప్రతాపవివాగ్నిరైర్విస్తభోక్తైః; దమానాయేత్యపిపాతః. ఆదిత్యైర్మన్మ
 వంతైర్మది; దిత్వదిత్యైరితి ద్విభిః; నృపతిభ్యోగ్రహా యది విరోధశ్చేత్ తతస్తదాదీప్రాణా
 మస్తాణాం స్ఫురంత్యః తరణా ఉగ్రాస్తీష్టాయా దీధితయః తాసాం శిఖాయా కోట్యా
 నీరాజితా సారా ర్షీకృతా మార్షీయస్య తత్తథోక్తం; మమ ఏతద్ధనుః ధన్యం ప్రశస్తం;
 దీప్రేత్యత్ర నమికంపిత్యాదినారః.

౧. వికటం విషమం.

౧౯. దృష్టిరితి. తృణీకృతః నిరాకృతః అనాదృతః జగత్త్రయసత్త్వసారః లోక
 త్రయబలాత్కర్తో యయా సా; ధీరోద్ధతా, ధీరాచ సా ఉద్ధతా చేతి విగ్రహః;
 కామారకేఽపి బాల్మేఽపి గిరివత్సర్వతః, గిర్హి ఉత్పత్తిప్రభృతి గురుత్వవాన్ వృ
 త్తాదయస్తు నైవం కింతు పరిణామవిశేషేణ గురుత్వవంతో భవంతి; * కిం వీరో రసఇతి;
 శత్రుకృతాపరాధాదినామనఃప్రజ్వలనరూపక్రోధస్థాయికః † స్వసంవేద్యప్రకాశవిశేషః
 ‡ మేలి; రసాలంబనే రసత్వారోపాత్, హేత్వలంకారః; దర్పః యద్ధకంఠూలతా.

* అత్రకేచిత్. “అత్ర వీరోరసఇతి శత్రుకృతాపరాధాదినాప్రజ్వలనరూప
 క్రోధస్థాయికస్వసంవేద్యప్రకాశవిశేషః” ఇతి కేచిదలంకారకాస్త్రసరణాపహర్యంపాలవ
 ముద్గిరంతి; సరైర్విరపాలంకారికైరైకకణ్ఠ్యేనోత్సాహనైర్వివవీరరసస్థాయిభావల్వేంగీకా
 రాత్తదత్యంతముపేక్షణీయమితి స్వాశయముద్ఘాటయన్తి.

† చింత్యమిదం-వీరరసం ప్రత్యుత్సాహనైర్వివస్థాయితేన రసకాస్తప్రసిద్ధేః,
 క్రోధస్తు రాద్రరసం త్రివిధమ్.

కామారకేఽపి గిరివద్గురుతాం దధానో

వీరో రసః కిమయమేత్యుత దర్పవవ.

౧౯

లవః—(ఉపసృత్య), జయత్వార్యః.

కుశః—(౧) ఆయుష్ష౯ కిమియం వార్తా యుద్ధం యుద్ధమితి?

లవః—(౨) యత్కించిదేతత్. ఆర్యస్తు దృప్తం భావముత్సృజ్య వినయేన వర్తతామ్.

కుశః—కిమర్థం?

లవః—(౩) యదత్ర దేవో రఘునందనః సరామాయణకథానాయణో బ్రహ్మకోశస్య గోపాయితా.

కుశః—(౪) ఆశంసనీయపుణ్యదర్శనస్సమహాత్మా, కింతు స కథమస్తాభిరుపగంతవ్యః? ఇతి సంప్రధారయామి.

లవః—(౫) యథైవ గురుస్తథైవోపసదనేన.

౧. ఆయుష్ష౯ ఇతి లవం ప్రతి సంబోధనం; యుద్ధం యుద్ధమితి వార్తా ప్రవృత్తిః యుద్ధమాసీదితి జనవాదశ్చాయతే; సకిం సత్యవిశ్లేషః.

౨. ఏతత్ యుద్ధం యత్కించిత్ ఆల్పకం న ప్రక్షార్మమిత్కర్మకః; ఆర్యస్తు, శ్రేష్ఠబ్రాతృత్వప్రయుక్తపూజ్యతాద్యోతనాయ యుష్మచ్ఛబ్దాప్రయోగః; దృప్తం భావం దర్పాత్కనన్యభావం ఉత్సృజ్య త్యక్తాః; దృప్తమిత్కథావేక్షః; వినయేన నికర్షప్రతిసంధానేన; ఉపలక్షణే తృతీయా.

౩. యత్ యస్తాత్ దేవః పూజ్యః రఘునందనః రామః అత్ర స్థితః తస్తాత్ వినయేన వర్తతామితి పూర్వేణాన్వయః. బ్రహ్మకోశస్య బ్రహ్మాండస్య; గోపాయితా రక్షకః.

౪. మహాత్మా అనన్యసామాన్యస్వభావః సః రామః ఆశంసనీయం అభిలషణీయం పుణ్యం సుకృతమూలం దర్శనం సాక్షాత్కారో యస్య స తథోక్తః భవతీతి శేషః; 'అస్తిర్భవంతీహరోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీ'తి మహాభాష్యైకేః అస్రాప్తస్య ప్రయోజనస్య ప్రాప్తిమిచ్ఛా ఆశంసా; కింతు ఏవంసత్యసి అస్మాభిర్మయా కథముపగంతవ్య ఇతి సంప్రధారయామి కేన ప్రకారేణోపసాతవ్య ఇతి మిమాంసే.

౫. యథైవేతి. యథా గురుః పితా ఉపసదనేన సమీపానుభవనేన, ఉపగంతవ్య ఇతి. పూరణీయమ్, తథైవ ఉపసదనేన, అత్రాప్యుపగంతవ్య విశ్లేషస్య సంబంధః ఏతత్ గురువదుపసదనీయత్వం.

కుశః—(౧) కథం నామైతత్?

లవః—(౨) అత్యుదాత్తస్సుజనశ్చంద్రకేతురార్తిశేయః ప్రియవయ
స్యేతి సఖ్యేన మాముపలిప్తతే తేన సంబంధేన ధర్మతస్తాత ఏ
వాయం రాజర్షిః.

కుశః—(౩) సంప్రత్యవచసీయో హి రాజన్యేఽపి ప్రశ్రయః.

(ఉభౌ పరిక్రామతః)

లవః—(౪) పశ్యత్యేనమార్యో మహాపురుషమాకారామభావగాంభీర్య
సంభావ్యమానవివిధలోకోత్తరసుచరితాతిశయమ్.

కుశః—(నిర్వర్ణ్య)

ప. ఆహో ప్రాసాదికం రూపమనుభావశ్చ పావనః,
స్థానే రామాయణకవిదేవీం వాచమవీవృధత్.

౨౦

౧. కథం కస్తాజ్ఞేతోః.

౨. అత్యుదాత్తః అత్యుచ్చస్వభావః సుజనః సమీచీనజనః సౌజన్యవానితి
యావత్; ఔర్తిశేయః ఊర్తిశాపుత్రః; స్త్రీభ్యోధక్; సఖ్యేన సఖిత్యేన మాముపలిప్తతే
సంక్లిప్త్యుతి; ఉపాదేవేత్యాదిసాతజ్; తేన సంబంధేన చంద్రకేతవ్యభ్యుపగతమైత్రీరూప
సంబంధేన.

౩. సంప్రతి ధర్మతస్తాతత్యేరాజన్యే రామేఽపి ప్రశ్రయో వినయః అవచ
సీయో నిర్దష్టః.

౪. ఆకారః మహాపురుషలక్షణయుక్తవిగ్రహసన్నివేశః; అనుభావః ప్రభావః;
గాంభీర్యమక్షోభ్యత్వం; ఏత్యేనంభావ్యమానోఽనుమితమానః వివిధో నానాప్రకారః
లోకోత్తరోవీశ్వరితయా సుచరితానాం సుకర్తృణాం అతిశయ ఉత్కృష్టో యస్య న
కథోక్తస్తమ్.

౫. ఆహో ఇతి. ప్రసాదః పారుష్యరాహిత్యం తస్మిన్ భవం ప్రాసాదికం
ప్రసాదగుణవివాస్య రూపస్య ఉపాదానకారణమితి భావః; రూపం విగ్రహః; పావనః
స్వసంబంధాదన్యేషామపి శుద్ధిహేతుః అనుభావః వ్యవసాయవిశేషశ్చ; ఆహో విస్త
యసీయావత్కర్మ; రామాయణకవిః రామాయణప్రణేతా వాల్మీకిలక్షణకవిః దేవీం
వాచం వాద్యేవీం అవీవృధత్ ఆవర్ధయదితి స్థానే యుక్తం; 'వృధువృద్ధావ'లి ధాతో
ర్ణిచి లుజి జీచ ద్విత్వం; 'అపప్రథది'లిపాతే 'ప్రథప్రఖ్యానే' ఇతి ధాతుః కేషం
పూర్వపత్.

తాత ప్రాచేతసాంతేవాసీకుశోఽభివాదయతే.

రామః—ఏహ్యాయుష్షః.

ప. అమృతాద్ధాతజీమూత స్నిగ్ధసంహననస్య తే,
పరిష్వంగాయ వాత్సల్యాదయముత్కంఠతే జనః. ౨౧
(పరిష్వజ్య) (౧) తత్కిమయం చ దారకః?

ప. అంగాదంగాత్ప్రసృత ఇవ నిజస్నేహజో దేహసారః
ప్రాదుర్భూయస్థిత ఇవ బహిశ్చేతనాథాతురేకః,
సాంద్రానందక్షుభితహృదయప్రస్న వేనాభిషిక్తో
గాఢాశ్లేషస్స హిమమ హిమశోఽప్యృతమాశంసతీవ. ౨౨

౨౧. అమృతేతి. అమృతాద్ధాతజీమూత ఇవ సుధాపూరితకాశమేఘవత్
స్నిగ్ధం సంహననం గాత్రం యస్య తథోక్తస్య తే పరిష్వంగాయ త్యావూలింగితుం;
ఉత్కంఠతే; సర్వేంద్రియసుఖాస్వాదో యత్రాస్తీత్యభివ్యుతే; తత్ప్రాప్తిచ్ఛాంస
సంకల్పముత్కంఠాం కవయో విమరిత్యుక్తాభిలాషవాత్ భవతీతి; అయం జనశ్శత్రుః
దయనీయత్వరూపవస్తుభవనీ.

౧. కిమిత్థయం చ దారకః.

౨౨. అంగాదంగాదిత్యాది. ఆత్ర గద్యస్థాయంపదస్య పద్యస్థసశబ్దేనైవ సంబంధా
ద్దారకవిశేషణత్వం; ఏవం చ సోఽయం సమస్తవిలక్షణో బుద్ధిసశ్చ దారకః బాలకః
అంగాదంగాత్ సర్వేభ్యోఽంగేభ్యః! ప్రసృతః షరితః స్నేహ మైత్ర్యేవ స్నేహః ద్రవ
ద్రవ్యం కస్తిక్ కాతః; అన్యేభ్యోఽపీతి ద్రవప్రయయః; నిజః నైస్సరికః దేహే రూప
లావణ్యసాందర్యసముదాయాత్తకళరీరే యస్సార ఉత్కృష్టః రూపలావణ్యసాందర్యసము
దాయః సఇవ స్థితః; స్వరసగ్రాహిణో హి జూదిద్రవద్రవ్యం సంయోజ్యైవ స్వరసం
గృహ్ణంతి తద్వత్ ప్రకృతేఽపి స్నేహలక్షణద్రవద్రవ్యసంబంధేన గాఢాశ్లేషరూపసం
ఘట్టనవకాల్ బహిస్సృతిః స్వదేహసార ఇవేత్యుత్పేక్షా, స్నేహజిగ్జృత్త శ్లిష్టరూప
కానుప్రాణితా చ; ఆత్ర అంగాదంగాది మంత్రార్థః ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే; ఏకః చేతనా
ధాతుః చైతన్యైకరసే ఆత్మవస్తువికోఽంశః బహిః ప్రాదుర్భూయస్థిత ఇవ సాక్షా
త్కారార్హస్థిత ఇవ; సాంద్రానందక్షుభితస్య ఘనతరానందేన ఊభం ప్రాప్తస్య
హృదయస్య ప్రస్న వేన ప్రకృప్తవేన అభిషిక్తః ఆర్ద్రీకృతః గాఢః దృఢః అశ్లేషః
యస్య స తథోక్తః; సోఽయం దారకః గాఢాశ్లేషస్సక్ హిమశోఽప్యృతం హిమవర్షం
జలంసతీవ సూచయతీవ; కిమితి విస్తయే.

లవః—(౧) లలాటంతప స్తపతి ఘర్తాంశు స్తదత్ర సాలపచ్చాయే ఆసన
పరిగ్రహం కరోతు తాతః.

రామః—యదభిరుచితం వత్సయ.

(సర్వే పరిక్రమ్య యథోచితముపవిశంతి)

రామః—(స్వగతం)

ప. అహో ప్రశ్రయయోగేఽపి గతిస్థిత్యాసనాదయః,
సామ్రాజ్యశంసినో భావాః కుశస్య చ లవస్య చ. ౨౩

వపురవియుతసిద్ధావవ లక్ష్మీవిలాసాః
ప్రతికలకమలనీయాం కాంతిముద్భేదయంతి,
అమలినమివ చంద్రం రశ్మయస్సేవ యథా వా
వికసితమరవిందం బిందవో మాకరందాః. ౨౪

(౨) భూయిష్ఠం చ రఘుకులకౌమార) స్థాం చ రఘుకులకౌమార
చ్చాయామనయోః పశ్యామి.

౧. లలాటంతప, లలాటం తపతీతి విగ్రహః; 'అసూర్యలలాటయోరి'తి ఖశ్చ
త్యయే ముమాగమః; మధ్యాహ్నసూర్య ఇతి భావః; తదా హి సర్వాసు దిక్షు లలాటతాప
సంయోగోఽపరిహార్యః; అన్యదా తు న తథా; యథోచితం పితృత్వపుత్రత్వానుగుణం.

౨౩. అహో ఇతి. ప్రశ్రయయోగేఽపి వినయసంబంధేఽపి సామ్రాజ్యశంసినః
సార్వభౌమత్వసూచకాః గతిస్థిత్యాసనాదయః; ఆపిశబ్దేన ఉక్తిపీఠాదాదిపరిగ్రహః;
భావాః క్రియాః సంలి; అహో విప్లవసీయమ్.

౨౪. వపురితి. అవియుతసిద్ధాః అపృథక్సిద్ధాః లక్ష్మీవిలాసాః లావణ్యలిశయాః
ప్రతికలకమనీయామనుష్యణరమణీయాం కాంతిం చారుతాం వపుః శరీరం ఉద్భేదయంతి
ప్రావయంతీత్యర్థః; ద్వికర్తృకం; సేవ స్వీయా మయూఖాః అమలినం నిష్కళంకం
చంద్రమివ మాకరందా మకరందసంబంధినః బిందవః కణాః వికసితం త్యక్తముఖభావ
మరవిందమివ చ వపుః కాంతిముద్భేదయంతీతి యోజనా.

౨. అనయోః కుశలవయోః భూయిష్ఠం అలిశయేన ఖమా రఘుకులకౌమారం
రమువంశసంబంధి బాలతల్లం.

ప. కఠోరపారావతకంఠమేచకం

వపుర్యృషస్కంధసుబంధురాంసమ్,

ప్రసన్నసింహస్తిమితం చ వీక్షితం

ధ్వనిశ్చ మాంగల్యమృదంగమాంసలః.

౨౫

(౧) (నిపుణం నిరూపయన్) అయే న కేవలమస్తద్వంశసంవాది
న్యాకృతిః.

ప. అపి జనకసుతాయాస్తచ్చ తచ్చానురూపం

స్ఫుటమివ శిశుయుగ్లే నైపుణోన్నయమస్తి,

నను పునరివ తస్థే గోచరీభూతమట్లే

రభినవశతపత్రశ్రీమగాన్ధ్యం ప్రియాయాః.

౨౬

౨౫. కఠోరేతి. వపుః కఠోరపారావతకంఠవత్ ప్రాప్తకూపనకచాతగళవత్
మేచకం నీలం; వృషస్కంధవత్ వృషభకఠుదవత్ సుబంధురా సుందరా అంసా భుజ
శిఖరా యస్య తత్తథోక్తమ్; వీక్షితం ప్రసన్నసింహవత్కార్మశ్యరహితసింహవీక్షిత
వత్ స్తిమితం అతరళం; ధ్వనిః మాంగళ్యమృదంగవత్ మంగళార్థమృదంగధ్వనివత్
మాంసలః స్ఫీతః; హితాధికారీయత్ప్రత్యయే ప్రజ్ఞాద్యణి చాదివృద్ధా మాంగళ్య
శబ్దసిద్ధః.

౧. నిపుణం నిరూపయన్ సమ్యగ్విలోకయన్ ; ఆకృతిరస్తద్వంశసంవాదినీ
కేవలం న భవతి; అస్తద్వంశసంవాదః అస్తత్కులసాదృశ్యం సోఽస్యా ఆస్తితి
విగ్రహః.

౨౬. అపీతి. తచ్చుతచ్చ అవయవాదికంగుణజాతం చ; ఏవం చ జనకసుతాయా
స్సీతాయా అనురూపం సదృశం తచ్చ అవయవాదికంక్షహ శిశుయుగ్లే కుశలవయోః
స్ఫుటం వ్యక్తం; తచ్చ గుణజాతం చ నైపుణేన ఆవహితతయా ఉన్నేయం నిశ్చయార్థం
ఆస్తి విద్యతే; శ్రీయాద్యయాన్వయానైకకేమః; అభినవశతపత్రస్య నూతన
కమలస్య శ్రీరవ శ్రీరస్మాస్తీతి తథోక్తం; ప్రియాయాస్తదాద్యం మే అట్టోః పునర్గో
చరీభూతమివ నను భూయోఽపి చక్షుర్విషయాభూతమివ సంభావ్యతే. ద్వాదశసంవత్స
రేష చక్షురగోచరం అద్య గోచరతాం గతమితి ద్విప్రత్యయేన లభ్యతే.

ప. శుక్లాచ్చదంతచ్ఛసిసుందరేయం నైవౌష్ఠముద్రా స చ కర్ణపాశః,
 నేత్రే పునర్యద్యసి రక్తనీలే తథాపి సౌభాగ్యగుణస్సవ. ౨౭
 (విచింత్య) (౧) తదేతత్ప్రచేతసాధ్యుపితమరణ్యం; యత్ర కిల
 దేవీ పరిత్యక్తా; ఇయం చాకృతిరసయోర్వయోఽనుభావశ్చ;
 యదపి స్వతఃప్రకాశాన్యస్తాణీతి తత్రాపి విమృశామి; అపిఖలు
 చిత్రదర్శనే ప్రాసంగికం శస్త్రాభ్యనుజ్ఞానం ప్రబుద్ధం స్యాత్?
 నహ్యసాంప్రదాయికాన్యస్తాణి పూర్వేషామపీతి శుశ్రుమ (య
 దయం విస్తయపరిష్టవమానస్సుఖదుఃఖాతిశయో హృదయస్య
 విప్రలంభః, యమావితచ భూయిష్ఠమాత్మసంవాదః, జీవద్య
 యాపత్యచిహ్నోఽపి దేవ్యాగర్భిణీభావఆసీత్)

౨౭. శుక్లేతి. శుక్లాచ్చదంతచ్ఛసిసుందరా ఇయం ఓష్ఠముద్రా అభరోత్తరోష్ఠ
 సన్నివేశః నైవ సీతాయా ఏవ; కర్ణపాశః పాశాయాధసదృశకర్ణసన్నివేశశ్చ + సవిత
 సీతాసంబంధ్యేవ; నేత్రే పునః అనయోస్సీతాయాశ్చ దృశా తు రక్తనీలే యద్యపి
 అనయోరక్తే; సీతాయా నీలే ఏవ తథాపి సౌభాగ్యగుణః సవిత ఏకరూపఏవ.

౧. ప్రాచేతసాధ్యుపితం వాల్మీకికర్తృకవాసాధికరణం; యత్ర అరణ్యే
 ఆకృతిరవయవసంస్థానవిశేషః ఇయం ఈదృశీ; వయః ఇదం ద్వాదశవత్సరపరిమిత
 మిత్యర్థః; అనుభావశ్చ ప్రభావశ్చ అయం ఈదృశ ఇత్యర్థః; అస్త్రాణి జృంభకాణి
 స్వతః ప్రకాశాని గురూపదేశేన వినా జ్ఞాతానీతి యత్ తత్రాపి చిత్రదర్శనే ప్రాసం
 గికం ప్రసక్తానుప్రసక్తం శస్త్రాభ్యనుజ్ఞానం సర్వథా త్వత్ప్రసవముపస్థాస్యంతీత్యత్ర
 కృతం ప్రబుద్ధం స్యాత్ ప్రకటం భవేదీతి విమృశామిత్యన్వయః; హి యస్తాదసాం
 ప్రదాయికాని గురూపదేశక్రమరహితాని అస్త్రాణి పూర్వేషామపి మనుప్రభృతీనామపి
 నేతి శుశ్రుమ; తస్మాత్ప్రబుద్ధం స్యాదీతి తత్రాపి విమృశామితి పూర్వేణ సంబంధః;
 విస్తయే వ్యవమానః అనుజ్ఞా సుఖదుఃఖాలిశయః హృదయస్య విప్రలంభః విప్రయోగ

+ చింత్యమిదమ్; కింతు, పాశస్తు మృగపక్ష్యాదిబంధనే; కర్ణాంతే శోభసార్థ
 స్సాస్త్రిత్యుచాంతే నికరార్థకః; ఇత్యాదిశోకవశాత్ ప్రశస్తః కర్ణ ఇత్యర్థవివరణం
 యుక్తమ్.

మూలే కుండలితగ్రన్థస్థానే ప్రాచీనపాత ఏవం దృశ్యతే. “అయం చ సంక్షప్త
 మానమాత్రానం సుఖాలిశయో హృదయస్య విప్రంభయతే; భూయిష్ఠం చ మయా

సాస్త్రమ్—ప. పరాం కోటిం స్నేహే పరిచయవికాసాదధిగతే

రహో విస్త్రభాయా అపి సహజలజ్జాకులదృశః,

మయైవాదౌ జ్ఞాతః కరతలపరామర్శకలయా

ద్విధా గర్భగ్రంథిస్తదను దివసైః కైరపి తయా.

౨౮

(రుదిత్వా) (౧) తత్కిమేతౌ పృచ్ఛామి కేనచిదుపాయేన?

లవః—కిమేతత్?

ప. బాష్పవర్షేణ సీతం వో జగన్తంగశమాననం,

అవశ్యాయావసీక్తస్య పుండరీకస్య చారుతామ్.

౨౯

శృంగారః; ప్రాయేణ హి స్వరూపసంతాపేన ప్రియజనసంయోగవిప్రయోగౌ సుఖదుఃఖ హేతు భవతః; విస్తయే వ్యవమాన ఇత్యనేన విస్తయస్య ప్రవాహోత్తకత్వం ధ్వన్యతే; అజలే వ్యవనానంభవాత్; యమావలి ద్వావలి అత్తసంవాదః ప్రకృతానుభూయమానః యమత్వానరూపస్వపూర్వానుభవః భూయిష్టం విహుతరమిత్యర్థః; సామాన్యే క్షీణం; జీవద్వయం యదవత్యం తస్య చిహ్నం సూచకం యస్మిన్ స తథోక్తః.

౨౮. పరామితి. స్నేహే పరిచయస్య సంతతసాక్షాత్కారస్య వికాసాదధిగత్యా త్వరాం కోటిం అపకర్తాసమానాధికరణోత్కర్షం అధిగతే ప్రాప్తే సతి రహో విస్త్ర భాయా అపి లజ్జావిరోధినై ర్విస్థిత్యాపాదకదళావిశేషవ్యాయా అపి (అర్హేక్షః) నహ జలజ్ఞాజడదృశః అపరిహరణీయలజ్జాగుణాధీరలోచనాయాః; ఆదౌ ప్రథమం; కరతల పరామర్శకలయా పాణ్యుదరపరిమార్జనవిద్యయా; కలాశద్వేన సూక్ష్మదర్శనం ధ్వన్యతే; గ్రంథిః భస్మికా; ద్విధా అవత్యద్వయరూపప్రకారద్వయయుక్త ఇత్యర్థః; జ్ఞాతః నిశ్చితః తదను మజ్జానానంతరం కైరపి దివసైః కలిపయదివసైః తయా జ్ఞాతః సీతయా వ్యవగతః.

౧. కేనచిదుపాయేన అనిర్ధారణీయేన వ్యాజేన.

౨౯. బాష్పేతి. జగదభ్యుదయహేతుభూతం వః అననం అవశ్యాయేన హిమేన అవసీక్తస్య పుండరీకస్య సీతాంభోజస్య; విరహపాండిమా పుండరీకతోక్షిః; చారుతాం శోభాం సీతం ప్రాసీతం; నిదర్శనాలంకారః.

ద్విధా ప్రతిపన్నో దేవ్యా గర్భభార ఆసీత్ ఇతి. అయమేవ పాతస్సరసతయాశ్చేతి.

కుశః—ప. వినా సీతాదేవ్యా కిమివ స చ దుఃఖం రఘుపతేః

ప్రియానాశే కృత్స్నం కిల జగదరణ్యం హి భవతి,

స చ స్నేహస్తావానయమపి వియోగో నిరవధిః

కిమేవం త్వం పృచ్ఛస్యనధిగతరామాయణ ఇవ.

30

రామః—(స్వ) (౧) అయే తటస్థ అయే తటస్థ ఆలాపః కృతం ప్రశ్నేన,
ముగ్ధహృదయ! కుతోఽయమాకస్తికస్తే సంప్లవాధికారః? ఏవం
వినిర్భిన్నహృదయోద్వేగశ్శిశుజనేనాప్యనుకంపితోఽస్మి, భవతు
తావదంతరయామి(ప్రకాశం) వత్స! రామాయణం రామాయ
ణమితి శ్రూయతే వాల్మీకేస్సరస్వతీనిష్యందః ప్రశస్తిరాదిత్యవం
శస్య తత్ర కాతూహలేన యత్కించిచ్ఛోతుమిచ్ఛామి.

కుశః—(౨) కృత్స్నవీవ సందర్భోఽస్తాభిరావృత్తః, స్మృతిం ప్రత్యు
పస్థితౌ తావదిమా బాలచరితస్యాంతే ద్వాన్లోకౌ.

30. వినేతి. సీతాదేవ్యా వినా సీతావియోగే రఘుపతేః కిం వా దుఃఖం న? సర్వం దుఃఖాత్తకం; కృత్స్నం జగత్ ప్రియానాశే ప్రియాయా అదర్శనే అరణ్యం భవతి హి; స చ స్నేహస్నేహావిషయకః ప్రణయః తావాత్ అవధిమితః; నిరవధిరవసాన శూన్యః; అనధిగతరామాయణ ఇవ అనధీతరామాయణ ఇవ.

౧. తటస్థ ఆన్తజ్ఞాసితసీతాపుత్రత్వాస్పృశ్యనేన ఉక్త ఇత్యర్థః; ఆకస్తికః నిష్కారణకః సంప్లవాధికారః పుత్రగమనాన్వయః; దుర్లభవిషయమనోరథాయాసః కిమర్థ ఇతి యావత్; అంతరయామి ఛాదయామి; సరస్వత్యా వాణ్యా నిష్యందః ద్రవః; ఆదిత్యవంశస్య ప్రశస్తిః ప్రఖ్యాతిపేహతుః రామాయణం రామాయణమితి శ్రూయతే; శ్రవణహుత్వాభిప్రాయకం ద్విరుక్తం; తత్ర యత్కించిత్ శ్రోతుమిచ్ఛామి కాతూ హలం వార్హః;

౨. కృత్స్నవీవ సకలవీవ సందర్భః గ్రంథః ఆవృత్తః ఉపాధ్యాయానవాకా రేణ ఉచ్చారణానుకూలావృత్తివిషయః కృతః స్మృతిం ప్రత్యుపస్థితౌ అద్య స్మృతి విషయాభూతో బాలచరితస్య బాలకాండస్య అంతే అంశ్యసర్గాంతే ద్వాన్లోకౌ ద్వే వద్యే;

రామః—(౧) ఉదీరయేతం వత్స.

కుశలవౌ. ప. “ప్రియా తు సీతా రామస్య దారాః పితృకృతా ఇతి,
గుణై రూపగుణైశ్చాపి ప్రీతిర్భూయోఽభ్యవర్ధత.
తత్రైవ రామస్సీతాయాః ప్రాణేభ్యోఽపి ప్రియోఽభవత్,
హృదయం చైవ జానాతి ప్రీతియోగం పరస్పరం.” † ఇతి. *

రామః—(స్వగతం) (౨) కష్టమతిదారుణో హృదయమర్హోద్ధాతః, హా
దేవి! ఏవం కిత్తైతదాసీత్; అహో నిరన్వయవిపర్యాసవిప్రలంభ
స్మృతిపర్యవసాయిస్తావకాస్సంసారవృత్తాంతాః.

౧. వత్సావీతి సంబోధనద్వితీయతనం; ఉదీరయేతం వదేతం; విధౌ లిజ్ మధ్యమ
ద్వితీయతనం;

* ప్రియేతి. సీతా పితృకృతా దారా ఇతి రామస్య ప్రియా; గుణైశ్శీలాదిభిః
రూపగుణైః అభూషితేష్వప్యంగేష్యైః లక్షణలక్షితరూపప్రభృతిగుణైః ప్రీతిర్భూయో
ప్యభ్యవర్ధత; తత్రైవేతి; తత్రైవ యథా రామస్య సీతా ప్రియా తథా రామస్సీతాయాః
ప్రియోఽభవత్; హృదయం చైవ ఏవకారేణ సీతారామయోరపి స్వప్రీతిజ్ఞానవ్యాప్తి
త్వే; ప్రీతియోగం ప్రీతేరుత్తరోత్తరవృద్ధిసన్నాహం; యోగస్సన్నహనేత్యాద్యుక్తేః;

౨. హృదయమేవ మర్హ తస్యోద్ధాతః ప్రహరః దారుణః దుస్సహః. హా దేవి
త్యాది. ఏతత్ వత్సమాణం ఏవమాసీత్, వత్సమాణప్రకారేణాసీత్; యద్వా ఏతత్;
ప్రియాత్విత్యాదిష్టోకద్వయోక్తమ్ ఏవమాసీత్ యథోక్తమభూత్; హా దుఃఖ్యతే.
అహో ఇత్యాది. నిరన్వయవిపర్యాసే నిరన్వయవినాశే “అయం తు ప్రవిలయ” ఇత్యు
క్తేః విశ్లేషస్య నిరన్వయవినాశత్వోక్తిః; దీపస్య నిర్వాణజన్యో ధ్వంసః నిరన్వయవినాశః
తస్మైస్వినోత్తరోత్తరదశాసంక్రమణలింగానుమేయో ధ్వంసోఽన్వయః; సీతాయాః

† ఇమా ణ్డోకా ఉపలభ్యమానేషు ముద్రితరామాయణపుస్తకేషు కుత్రాపి బాల
కాండాంతే న దృశ్యేతే.

“కలికాతాపురముద్రితపుస్తకాః పాఠస్తు “ప్రకృత్యైవ ప్రియాసీతా రామ
స్యాసీద్వహత్తనః, ప్రియభావస్స తు తయా స్వగుణైరేవ వర్ధితః” ఇతి; క్రిమతి రామా
యణే తు. నైకద్వయమస్తి అపి తు. “కస్యాశ్చ భర్తా ద్విగుణం హృదయే పరివర్తతే,
అంతర్జాతమభి వ్యక్తమాఖ్యాతి హృదయం హృదా” ఇత్యేవాస్తి. ఇత్యుక్త్వా యథార్థ
పాఠం కవిరేవ జానీయాది”తి కేచిద్వాచిత్రః.

ప. క్వ తావానానందో నిరతిశయవిస్రంభబహుళః?

క్వ చాన్యోన్యప్రేమ? క్వచన గహనాః కౌతుకరసాః?

సుఖే వా దుఃఖే వా క్వను ఖలు తదై క్యం హృదయయోః?

తథాప్యేష ప్రాణస్ఫురతి న తు పాపో విరమతి.

30

కష్టం భోః కష్టం.

మరణరూపేఽస్మిన్ నిరన్వయవినాశే విప్రలంభస్త్వైవిధ్యవసాయినః విప్రలంభశ్చ స్మృతిశ్చ విప్రలంభస్త్వైవీ; విప్రలంభో వంచనం తచ్చ పరేచ్ఛాగ్నిద్రమః; స్మృతి ర్భూతిపూర్వవిషయకం జ్ఞానం; తత్పర్యవసాయినః తద్విషయతామాత్రవంతః దైవవంచనాస్తరణమాత్రవిషయాః. సంసారవృత్తాంతాః ప్రణయభోగాదయః; న తు వస్తు సత్యావంత ఇతి భావః; యద్వా నిరన్వయవివర్యాసాత్త్వో యో విప్రలంభః అన్యతరవాకాత్కవరహహేతుకవిప్రలంభశృంగారః తస్మిన్ స్మృతిపర్యవసాయినః స్మృతి విషయతామాత్రవంతో భవంతీత్యర్థః; అభిలాషేర్హృదయవాసవిరహకాపహేతుక త్వేన విప్రలంభశృంగారస్య పంచవిధత్వాత్; “సంభోగో విప్రలంభశ్చ శృంగారో ద్వివిభో మతః; సంయుక్తయోస్తు సంభోగో విప్రలంభో వియుక్తయోః” త్యాదికమిహానుసంధేయమ్; యుక్తశ్చాయమేవార్థః; నాటకస్థవిప్రలంభపదస్య విప్రలంభశృంగారపరత్వ స్వారస్యాత్; కేచిత్త అన్వయశ్చ వివర్యానశ్చ అన్వయవివర్యాసౌ అన్వయవ్యతిరేకా విత్యర్థః; తే న విద్యేతే యేషాం తే నిరన్వయవివర్యాసాః; అన్వయవ్యతిరేకకూన్యా ఇత్యర్థః; విప్రలంభంతే ద్రమంత్యేభిరితి విప్రలంభాః; కరణే ఘణో ప్రత్యయః; అన్వయవ్యతిరేకకూన్యత్వేన నదసద్విలక్షణతయా తుచ్ఛత్వేన విషయతాసంబంధేన భ్రమమాత్ర హేతవః స్మృతిపర్యవసాయినః స్మృతిమాత్రవిషయాః అతీతఘటాదివదర్శక్రియాకారిత్య విధుర్వా ఇతి యావత్. ఇతి వ్యాచక్షతే.

30. శ్లోచి. నిరతిశయేన అనవకృష్టేన విస్రంభేణ భోగదశాయాం నైర్వరస్థిత్వపరాదకలజ్జావిరోధిజ్ఞానవిశేషేణ బహుళః స్ఫూరః తావాన్ అపరిమేయః ఆనందః క్వ?; గత ఇతి శేషః; అన్యోన్యస్య ప్రేమ పరస్పరవిషయకం పరస్పరాధికరణకం చ ప్రేమ ప్రణయః క్వ? గహనా అగాధాః కౌతుకరసాః భోగాభిలాషాః క్వ? హృదయయోః మమ తస్యాశ్చ మనసోః సుఖే వా దుఃఖే వా సుఖదుఃఖానుభవకాలే తత్ తాదృశం విశ్యం అభిన్నత్వం క్వ? తచ్చదైవ హృదయైక్యస్య దౌర్లభ్యం దోశ్యత్యతే; తథాపి ఏలేషు నర్వేషు గతేషుపి పాప మరణప్రతిబంధకపాపవాన్; పాపగుణసాధకత్వాత్ పాప త్యవ్యవదేశః ఏషః ప్రాణః ఆత్మా స్ఫురతి న తు విరమతి న నశ్యతి.

ప్రియాగుణసహస్రాణాం క్రమోన్మీలనతత్పరః,
య ఏవ దుస్సహః కాలస్తమేవ స్థారితా వయం.

3౨

ప. యదా కించిత్కించిత్యతపదమహోభిః కలిపయై
స్తదీషద్విస్తారి స్తసముకుళమాసీన్మృగదృశః,
వయస్నేహోహూతవ్యతికరఘనో యత్ర మదనః
ప్రగల్భవ్యాపారస్సురతి హృది ముగ్ధశ్చ వపుషి.

3౩

లపః—(౧) అయం తు చిత్రకూటవర్తని మందాకినీవనవిహారే సీతా
దేవీముద్దిశ్య రఘుపతేః స్లోకః.

3౨. ప్రియేతి. ప్రియాగుణసహస్రాణాం సౌందర్యసౌజన్యాద్యనంతగుణానాం;
సంఖ్యాయాం ద్వివిహుల్యే స్త ఇత్యుక్తేర్వచువచనం; క్రమేణ ప్రకాశనానక్తః యః
కాలో దుస్సహః తమేవ స్థారితాః తద్విషయకస్వరణవంతః కృతాః.

3౩. యదేతి. కృతపదం సూచితరేఖాకారసన్నివేశం తత్ మృగదృశః
స్తసముకుళం కర్తృ; కలిపయైరహోభిర్దిశైరీషద్విస్తారి యదా యుస్మిన్ కాలే ఆధ
వత్ (యతస్నేహేతి పాతే స్నేహోహూతయోరనురాగాభిప్రాయయోర్వ్యతికరస్య
సంపర్కస్య ఘనః మేసురతా యతః యాదృశకాలహేతుక ఇత్యర్థః); వయస్నేహో
హూతేతి పాతే తు యత్ర కాలే వయసః తారుణ్యస్య స్నేహస్య అనురాగస్య ఆహూ
తస్య అభిప్రాయస్య చ వ్యతికరేణ ఘనః సౌందర్యః; ధర్మపరో ధర్మపరశ్చాయం శబ్దః,
ఇదం చ మదనవిశేషణం; మదనః మన్మథః కర్తా; హృది ప్రగల్భవ్యాపారస్య మనస్య
తిశయిత శరపాతనాదిచేష్టాయుక్తస్య వపుషి ముగ్ధశ్చ సత్ అప్రకటస్య స్ఫురతి
వర్తతే † తమేవ కాలం స్థారితా వయమిత్యన్వయః; అనేన స్లోకేన ముగ్ధాలక్షణం
సోఽపీతం; పాదత్రయేణ ఉదయద్భావనేతి దళముక్తం; తురీయపాదేన చ లజ్జావిజిత
మన్మథేతి దళముక్తం.

౧. చిత్రకూటవర్తని చిత్రకూటపర్వతమార్గే మందాకినీవనవిహారే గంగాతీరసీర
క్రీడాయాం; సీతాముద్దిశ్య సీతాబోధేచ్ఛయా.

† అత్ర, మదనః హృది ప్రగల్భవ్యాపారః ఉత్కటరంసాజనకః వపుషి ముగ్ధః
నవోఽధాత్వప్రయుక్తలజ్జావశాదాలింగనసంభాషణాదిబాహ్యవ్యాపారవికలశ్చేత్కర్తృవర్ణనం
సరసతయా ప్రతిభాతి.

“త్వదర్థమివ విన్యస్తశ్శిలాపట్టోఽయమగ్రతః,
యస్యామభితః పుష్పైః ప్రవృష్ట ఇవ కేసరః” ఇతి.

రామః—(౧) (సలజ్జాస్థితన్నేహకరుణం) అతిహి నామ ముగ్ధశ్శిశుజనః,
విశేషత స్త్వరణ్యాచరః, హా దేవి స్మరసి వా తస్య తత్సమయ
విస్రంభాతిప్రసంగస్య. భోః కష్టం.

ప. శ్రమాంబుశిశిరీభవత్ప్రసృతమందమందాకీనీ
మరుత్తరళితాలకాకులలలాటచంద్రద్యుతి,
అకుంకుమకళంకితోజ్జ్వలకపోలముత్ప్రేక్ష్యతే
నిరాభరణసుందర శ్రవణపాశముగ్ధం ముఖమ్.

38

త్వదర్థమితి. ఆయం కేసరః పరుశ్వుక్షః యస్యాభితః యదీయచతుః
పార్శ్వేషు ప్రవృష్ట ఇవ పుష్పకరణకప్రవృష్టనకరైవేత్యుత్ప్రేక్ష్యతే; సోఽయమా
యతశిలాపట్టః త్వదర్థం విన్యస్త ఇవేత్యుత్ప్రేక్ష్యద్వయం; (యద్వా అయమభితః కేసరః
పరితో పర్తమానః కేసరపుక్షః యస్య ప్రవృష్ట ఇవ భవిష్యత్త్వదుపవేశమాలకాఘా
మాలకయదధికరణకపుష్పపుష్పికరైవేత్యుత్ప్రేక్ష్యతే); ఆయం త్వదర్థం విన్యస్త
ఇవ.

౧. లజ్జారహస్యప్రకాశనాత్ హృదయసంకోచః; స్థితం విన్నయాత్; శిశుజనః
అతిమగ్ధో హి నామేతి యోజ్యం; అరణ్యచరస్తు విశేషతో ముగ్ధః; తస్య పూర్వాప
భూతస్య తస్మిన్ సమయే త్వదర్థమిత్యాది శ్లోకోక్తిసమయే యో విస్రంభః లజ్జాప్రతి
ఘాతేన నైవ్విరస్థిత్యాపాదకత్వానవిశేషః; తేన యః అతిప్రసంగః భోగాతిమాత్రతా
తస్య; తమిత్యర్థః; ‘అధీగర్థదయేకామి’తి కర్తృణి వక్షి.

౩౪. శ్రమాంబుశి. శ్రమాంబుశిశిరీభవదితి భిన్నం పదం ముఖవిశేషణం; సురత
కాలజన్మదసలీలన శిశిరీభవత్; అలకాకులాచార్యకుంతలైర్వ్యతావృత్తా చంద్రసదృశ
లలాటద్యుతిర్యస్య తత్తథోక్తం; సంజాతః కళంకోఽస్య కళంకితః కురుకుమేన కళంకితో
న భవతిత్యకుంకుమకళంకితః అతవివోజ్జ్వలః లావణ్యాతిరోధానైవ ప్రకాశమానః
కపోలా యస్య తత్తథోక్తం; కుంకుమస్య కళంకితోఽస్యా న కేవలమాభరణస్యా

అత్ర “భితః” ఇత్యుక్త్య “ఉభయతః” ఇతి కైశ్చిద్వాప్యఖ్యాతం. తద్విజంతు
“పర్యభిఖ్యాంచే”తి సూత్రశేషతయా ప్రవృత్తేన “సర్వోభయాధ్ధాభ్యామేవే”తి వాఙ్మ
నేన విరోధోద్భావనమేవేతి త్తేయమ్.

స్తంభితభవ స్థిత్యా (సకరుణం) అహో ము ఖలు భోః.

ప చిరం ధ్యాత్వా ధ్యాత్వా నిహిత భవ నిర్తాయ పురతః
ప్రవాసే చాశ్వాసం న ఖలు న కరోతి ప్రియజనః,
జగజ్జీర్ణారణ్యం భవతి చ కళత్రవ్యుపరమే
కుకూలానాం రాశౌ తదను హృదయం పచ్యతే భవ. 3౫

(నేపథ్యే) ప. వసిష్ఠో వాల్మీకిర్దశరథమహిష్యోఽథ జనక
స్పృహోవాసుంధత్యా శిశుకలహమాకర్ణ్య సభయాః,
జరాగ్రస్తైర్దాత్రైరథ ఖలు సుదూరాశ్రమతయా
చిరేణా గచ్ఛంతి త్వరితమనసో విశ్లభజటాః. † 3౬

భరణం కింతు ఆభరణాసమామితి చ వ్యుజ్యతే; నిరాభరణః తాటంకహక్తికగుచ్ఛాని
భూషణరహితోఽసి సుందరో యశ్య)వణపాశః కర్ణపన్నివేశః * తేన ముగ్ధం సుందరం;
ఉత్పేక్ష్యతే సంభాష్యతే.

3౫. చిరం ధ్యాత్వేత్వాని. ఆత్ర ఖ్లోకే స్థితస్య జనస్యేత్యధ్యాహర్యం; ప్రియ
జనః కర్తా; ప్రవాసే దేశాంతరగమనే చిరం ధ్యాత్వా ధ్యాత్వా స్థితస్య జనస్య పురతో
నిర్తాయ నిహిత భవ అనవరతభావనాప్రకర్షయిత్వస్య జనస్య పురస్తాత్ తేన
భావనాప్రకర్షేణ సృష్ట్యా స్థాపిత భవ ఆశ్వాసం న కరోతీతి న స్వస్య పునరాగమనేన
సంతోషం కరోత్యేవ, ప్రియజనే ప్రాప్తేన ధ్యాయంతి సతి తదానీమాగతః ప్రాప్తేః
తేన ధ్యానేన సృష్ట ఇవేత్యుత్పేక్షార్థ ఇతి భావః; కళత్రవ్యుపరమే చ కళత్రనాశే
తు జగత్ కర్తృ; జీర్ణారణ్యం భవతి; తత్కల్పం భవతి తద్వచ్ఛాస్యం భవతీత్యర్థః;
ప్రవాసవత్సునరాగమనప్రత్యాశాఽభావేన భావనాప్రకర్షస్యాభికత్వాన్నాశ్వాసహే
తుత్వమితి భావః; తదను జగతో జీర్ణారణ్యత్వానంతరం హృదయం కర్తృ; కుకూ
లానాం రాశౌ తుహగ్నీనాం సముదాయే పచ్యతే పక్వం భవతి; కర్షకర్షరి లకా
రోఽయం; ఆతిదేశికా యగాదయః.

3౬ వసిష్ఠఇతి. దశరథమహిష్యః కౌసల్యాప్రభృతయః; శిశోః లవచంద్ర
కేశోః కలహం యుద్ధం; జరయా వార్ధకప్రయుక్తశిశువై గ్రస్తైః వ్యాధైః

† ఆత్ర యద్వక్తవ్యం తత్సూర్యం 'శుక్లాచ్ఛపసంతచ్ఛవి' ఇతి ఖ్లోకవ్యాఖ్యాన
టిప్పణ్యాముక్తమ్.

* త్వరితమనసాఽపి శ్రమజడా ఇతి సాంప్రదాయకః పాఠః.

రామః—(౧) కథం భగవత్వరుంధతీ వసిష్ఠోఽంబాస్తాతజనకశ్చాత్మైవ,
కథం ను ఖలు ద్రవ్వవ్యాః? (సకరుణం విలోక్య) అహమా తాత
జనతోఽప్యత్మైవాగత ఇతి వశ్రేణేవ తాడితోఽస్మిమందభాగ్యః.

ప. సంబంధస్పృహణీయతాప్రముదితైర్బుష్టే వసిష్ఠాదిభి
ద్వప్తాప్యవత్సవివాహమంగళవిధౌ తత్తాతయోస్సంగతం,
వశ్యన్నీదృశమిదృశః పితృసఖం వృత్తే మహావైశనే
దీర్ఘే కిం న సహస్రధాహమథవా రామేణ కిం దుష్కరం? 32
(నేపథ్యే) కష్టం భోః కష్టం.

ప. అనుభావమాత్ర సమవస్థితశ్రియం
సహసైవ వీక్ష్య రఘునాథమిదృశం,

గాత్రైరుపలక్షితాః; నుదూర ఆశ్రమా యస్తాద్రణరంగాత్ తత్తథోక్తం తస్య భావః
నుదూరాశ్రమతా తయా; చిరేణ బహునా కాలేన.

౧. కథం ద్రవ్వవ్యాః కేన ప్రకారేణ ద్రవ్వవ్యాః; తాతజనతోఽపీతి; భార్యాపి
తృత్యాత్ స్వపితృత్వోపచారః; వశ్రేణేవ అశనినిర్ధానేనేవ; తాడితోఽస్మి విద్ధోఽస్మి.

32. సంబంధేతి. సంబంధస్య అపత్యసంబంధస్య స్పృహణీయతయా క్షాఘ్య
తయా ప్రముదితైః ప్రకృప్తమోదయైః వసిష్ఠాదిభిః ఆవినా గౌతమకాశికాది
పరిగ్రహః; ఋష్టే ప్రీతివిషయాకృతే అపత్యవివాహమంగళవిధౌ మమ తస్మాత్పాపాని
గ్రహణశర్తణి తాతయోః జనకదశరథయోః తల్ తథావిధం సంగమం దృష్త్వా మహా
వైశనే వృత్తే సీతాత్యాగరూపమహింసాయాం జాతాయాం ఈదృశం ఆత్మంత
దుఃఖితం పితృసఖం జనకం ఈదృశః వైశననిమిత్తభూతః పశ్యన్ అహం కిం కుతః సహ
స్రధా అనంతభాగతయా న దీర్ఘే? విదీర్ఘో న భవామి; అథవా రామేణ దుష్కరం
కిం? న కిమపి రామేణ దుష్కరం; దరణాభావో వా ఇతోఽప్యన్యద్వా సర్వం నుకర
మితి భావః.

3౩. అనుభావేతి. అనుభావమాలేచన అనితరసాధారణమహాపురుషత్వేన సమ
వస్థాద్వా నిశ్చయార్థా శ్రీరైశ్వర్యం యస్య తం తథోక్తం (అహ్నేక్షః) ప్రథమప్రముఖేన
కానల్యాద్యపేక్షయా పూర్వోత్పన్నప్రత్యభిజ్ఞానేన జనకేన ప్రబోధితాః ప్రత్యభిజ్ఞా
వితాః మాతరః అనుభావమాత్ర సమవస్థితశ్రియం ఈదృశం రఘునాథం వీక్ష్య సహసా

శ్రీః.

శ్రీభవభూతివిరచితం

శ్రీమదుత్తరరామచరితనాటకమ్.

సప్తమో ౭ జ్ఞః.

తత్రాదౌ లక్షణః ప్రవిశతి ౨. భోః కింను ఖలు భగవతా వాల్మీకినా సబ్రహ్మక్షత్రపౌరజానపదాః ప్రజాస్సహస్థాభిరావళాయ కృత్స్న ఏవ సదేవాసురతిర్యగురగనాయకనికాయస్సచరాచరో భూతగ్రామః స్వప్రభావేన సన్నిధాపితః, ఆదిష్టశ్చహమార్యేణ,

అథ సమగ్రప్రయోజనలోడీకారరూపనిర్వహణసంధిం సప్తమేన వక్ష్యే చమత్కృతివిశేషలాభాయ పరిత్యాగానంతరభావినీం సీతాయాః దశామంతర్నాటకేన + వివక్షుః తదుపక్షేపికాం లక్షణప్రవేశవలీం రచనామాహ-తతః ప్రవిశతి లక్షణ ఇతి; తతః షష్ఠాంకప్రయోగానంతరం; భోః కిం ను ఖల్విత్త్యాది. భో ఇతి హృదయం ప్రతి సంబోధనం; కిన్ను సన్నిధాపిత ఇతి యోజనా; భగవతా హెద్గుణ్యవతా; బ్రహ్మ బ్రహ్మణః క్షత్రం క్షత్రియాః పౌరాః ఆవశిష్టాః పురవాసిజనాః; జానపదాః దేశవాసిజనాః ఏతైస్సహితాః ప్రజా అస్తాభిస్సహచరాయ కృత్స్న ఏవ అఖండఏవ;

+ అంతర్నాటకమితి లాకికం నామ లక్షణకాస్త్రే తు గర్భాంక ఇతి వ్యవహారః- గర్భాంకలక్షణం తు సాహిత్యదర్శనే “అంకోదరప్రవిష్టో యః రంగద్వారాముఖాదిమాన్, అంకోపరస్ప గర్భాంకస్సబీజః ఫలవానపి” ఇతి. రసార్థపసుధాకరే చ. “అంక ప్రసంగాధగర్భాంకలక్షణం వక్ష్యతే మయా, రసనాయకవస్తూనాం మహోత్కర్ణాయ కోవిదైః, అంకమధ్యే తు యోగంకస్సాన్వీదయం గర్భాంక తరితః, వస్తుసూచకనాం దీర్ఘో దిక్షాత్రముఖసంగతః, ఆర్థోపక్షేపకైర్హీనశ్చాచలికాబరివర్జితః, అనేవ్యదవస్తు విషయః పాత్రైస్త్రిచతురైర్వృత్తః; నాలిప్రపంచేవృత్తస్సాన్వీధారాంకాంగకోభితః, ప్రస్తుతార్థానుబంధీ చ పాత్రసిమ్క్రీతుణావధిః ప్రథమాంకే న కర్తవ్యస్సోఽయం కావ్యవికారదైః; సోఽయముత్తరరామే తు రసోత్కర్ణాయ లక్ష్యతామ్, నేతురుత్కర్ణ కోక్షేయో బాలరామాయణే త్వయమ్; ఆమోఘరాఘవే సోఽయం వస్తూత్కర్ణైకకారణమ్” ఇతి.

వత్స లక్ష్మణ! భగవతా వాల్మీకినా స్వకృతిమప్పురోభిః ప్రయుజ్య
మానాం ద్రష్టుముపనిమంత్రితాస్తస్య, గంగాతీరమాతోద్య
స్థానముపగమ్య క్రియతాం సమాజసన్నివేశ ఇతి, కృతశ్చమ
ర్త్యమర్త్యస్య భూతగ్రామస్య సముచితస్థానసన్నివేశో మయా
అయం చ.

ప. రాజ్యాశ్రమనివాసేపి ప్రాప్తకష్టమునివ్రతః,
వాల్మీకిగౌరవాదార్యితవవాభివర్తతే.

౧

దేవా ఇంద్రాదయః; ఆసురాః నిర్బతిప్రభృతయః; తిర్యంచః పక్ష్యాదయః; ఏలేషాం
నికాయః వర్గః లేన సహితః సచరాచరః సస్థావరజంగమః భూతానాం ప్రాణీనాం
గ్రామః సమూహః స్వప్రభావేన స్వతపశ్చక్త్యులిశయేన కిం న సన్నిధాపితః; కిన్నితి
విస్తయే; ఆర్యేణ రామేణ; ఆదిప్తః ఆజ్ఞప్తః; స్వకృతిం స్వగ్రంథం; అప్పురోభిః
ఉర్వశీప్రభృతిభిః ప్రయుజ్యమానాం అభిసేయమానాం ద్రష్టుముపనిమంత్రితాస్తస్య
అవశ్యకతేనాపమాతా భవామః; గంగాతీరం గంగామూలం; ఆతోద్యస్య సృతగీత
వాద్యసముదాయస్య స్థానం ప్రవర్తనాధిరణం ఉపగమ్య ప్రాప్య సమాజస్య సదసః
సన్నివేశః యథోచితస్థానవిభాగః క్రియతామిత్యాదిప్తశ్చామితి పూర్వేణాన్వయః;
సీతాయాః గంగాజలాదుద్గమనసౌకర్యాయ గంగాతీరస్య రంగత్వకల్పనం; 'సలిలా
దువైతీ'తి హి వత్సలే; మర్త్యో మరణార్హః అమర్త్యస్తదనర్హః (మర్త్యశ్చాసావ
మర్త్యశ్చైతి విశేషణసమాసః; నిత్యానిత్యాత్మకస్యేత్యర్థః; భూతగ్రామస్య పృథివ్యాది
భూతసముదాయస్య సముచితస్థానస్య అధికారానురూపస్థానస్య సన్నివేశః ప్రతిష్ఠాపనం)
† పూర్వమాజ్ఞాపనప్రకారకథనం అద్యత్వానుష్ఠానకథనమితి న పునరుక్తిః.

౧. రాజ్యేతి. రాజ్యం భూమిపరిపాలనరూపం రాజకర్త తదేవ ఆశ్రమః నైవర
చారప్రతిబంధకనియమాచరణస్థానవిశేషః; సుఖాల్పత్వం క్షయభూయస్త్యాభ్యామాశ్రమక్వ
రూపణం; ప్రాప్తం కష్టం దుఃఖరూపం మునివ్రతం యేన స తథోక్తః; వాల్మీకా వాల్మీ
కేర్వా గౌరవాత్ గురుత్వప్రతిపత్త్యా పూజనీయత్వానుసంధానేన.

† కుండలితో వ్యాఖ్యానగ్రంథః ప్రామాదిక ఇతి ప్రతిభాతి కింతు మర్త్యశ్చా
మర్త్యశ్చానయోస్యమాహారః, తద్రూపస్య భూతగ్రామస్య ప్రాణిజాతస్య సముచితః తత్త
దనుగుణః స్థానసన్నివేశః స్థానవిభాగః కృతః ఇతి వ్యాఖ్యా యుక్తా.

విజయతామార్యః. (తతః ప్రవిశతి రామః)

రామః—(౧) వత్స లక్ష్మణ అపిస్థితారంగ (ప్రేక్షకాః) ప్రాశ్ని కాః?

లక్ష్మణః—(౨) అథ కిం.

రామః—(౩) ఇమా పునర్వత్స కుమారచంద్ర కేతుసమాం ప్రతిపత్తిం
లంభయితవ్యో.

లక్ష్మణః—(౪) ఆర్య! ప్రభుస్నేహప్రత్యయాత్తతైవ కృతం, ఇదం చా
స్తీర్ణం రాజాసనం ఉపవిశత్వార్యః, (సర్వే యథోచితముపవిశంతి)

లక్ష్మణః—(౫) ప్రస్తూయతాం భోః.

ప్రవిశ్య సూత్రధారః—(౬) భగవాన్ భూతార్థవాదీ ప్రాచేతసః స్థా
వరజంగమం జగదాజ్ఞాపయతి, యదిదమస్తాభిర్నార్హేణ చక్షుషా

౧. రంగస్య నాట్యస్థానస్య ప్రాశ్ని కాః సామాజికాః రంగస్థలే రాజ్ఞా సమా
ద్రష్టార ఇత్యర్థః; ప్ర శ్నం జ్ఞాతవ్యార్థజ్ఞానాం అర్హంతీతి ప్రాశ్ని కాః; తదర్హంతీతి తత్త్వే;
సమస్తకాస్త్ర నిష్ఠాతహృదయా ఇతి భావః;

౨. అథ కిమిత్యంగీకారే;

౩. ఇమా వత్స కుశలవాచిత్యర్థః; కుమారశ్చాసౌ చంద్రకేతుశ్చ తేన సమాం
ప్రతిపత్తిం లాలసీయత్వాదిధియం లంఘయితవ్యో ప్రాపయితవ్యః;

౪. ప్రభోః రాజ్ఞః తవ స్నేహేన కుశలపరిచయకప్రీత్యా యః ప్రత్యయః
తదైవ కార్యమితి వ్యవసాయః తస్మాత్తతైవ కృతమిత్యన్వయః; ఇదం చాస్తీర్ణం రాజా
సనం; సింహాసనస్సాస్తరణాసంభవేఽపి అన్యత్తద్వ్యంగ్యమాసనమాస్తీర్ణమితి మంతవ్యం;
కృక్ష్నవిప సదేవాసురేత్యనేన బ్రహ్మాంద్రాదీరామసి తత్ర సన్నిధాపితోఽక్రైః, తదైవ
రూపాయ సింహాసనానిరేకేణాస్తరణార్హాసనస్యైవ యుక్తత్వాత్; ఏలేనాత్ర కవేః
ప్రమాద ఇతి వచనం ప్రత్యుక్తం; అతఏవ; “సచాపి రామః పరివద్గతశ్చనైర్ముఖూష
యా నక్తమనా బభూవ హ” ఇతి బాలకాండలోకే శస్త్రైః పరివద్గత ఇతి సింహాసనాద
వరుహ్యై పరివది జనానాముత్థానాశంకయా శస్త్రైః స్థిత ఇతి వ్యాఖ్యాతమస్తదాచార్యైః;
సర్వే రామాదయ ఇత్యర్థః;

౫. ప్రస్తూయతాం; ఆభినయ ఆరభ్యతామిత్యర్థః;

౬. ప్రవిశ్య సూత్రధార ఇతి. అంతర్నాటకీయసూత్రధారః ప్రవిశ్యాహే
త్యర్థః; భగవాన్ జ్ఞానాదిషాద్గుణ్యసంపూర్ణః. భూతార్థం సత్యమభిధేయం వదంతీతి
భూతార్థవాదీ; సుఖ్యుతాతానితి తివిః; ‘భూతం త్వదావృతే’ ఇతి శాశః; ప్రచేతసా

సముద్రీత్య సావనం వచనామృతం కరుణాద్భుతరసం చ కించి
దుపనిబద్ధం తత్ర కావ్యగౌరవాదవధాతవ్యమితి.

రామః—(౧) ఏతదుక్తం భవతి, సాక్షాత్కృతధర్మాణో మహర్షయః
తేషామమృతంభరాణి భగవతాం పరో రజాంసి ప్రజ్ఞానాని
క్వచిదపి నవ్యాహస్యంత ఇత్యనభిశంకనీయానీతి.

వరుణస్వావత్యం స్రాచేతసః స్థావరం చ జంగమం చానయోస్సమాహారః; తద్రూపం;
ఆజ్ఞాపయతి; ఆకరణే దండప్రయోజకవిధిరాజ్ఞా; తాం కరోతీత్యర్థః; ఆన్వేణ అతా
కినేన చక్షుషా దృష్ట్యా యోగజప్రత్యాసత్తినహకృతపరిశుద్ధాంతకరణేన సముద్రీత్య
సమ్యగతిశయేన సాక్షాత్కృత్య, అత్ర “రహస్యం చ ప్రకాశం చ యథావత్సృప్తశ్శసి”
ఇత్యాదికం ద్రవ్యవ్యం; పావనం స్వదర్శనాదస్మేషా శుద్ధిజనకం; అనేన కామ్యల
పాంశ్చ వర్ణయేదితి నిషేధోఽన్యపర ఇతి సూచితమ; వచనాత్కమమృతం సుధా
యస్తి తత్తథోక్తం; భోగ్యత్వేన సాదృశ్యాద్రూపణం; కరుణశ్చ అమృతశ్చ కరు
ణామృతౌ రసౌ యస్తి తత్తథోక్తం; ఇష్టజనవియోగజన్యదుఃఖాతిభూమి
రూపశ్శోకః సహకారిభూతవిశిష్టదేశకాలకావ్యనిపుణనటచేష్టాదివకాల్ సామాజికైర్భా
వ్యమానో నిరతిశయస్వప్రకాశానందమయరసతాం ప్రతిపద్యత ఇతి రసవిదాం
సంప్రదాయః; అమృతశ్చ తథావిధో విస్దయః; గంగాప్రవాహవతన తత్రత్యప్రసవవర్ణ
నాదినాఽద్యుతరసయుక్తత్వం; కించిత్ రూపకమిత్యర్థః; ఉపనిబద్ధం గ్రథితం; తత్ర
రూపకే కావ్యగౌరవాల్ కావ్యస్య రూపకరూపస్య గౌరవాల్ మహనీయత్వాల్
అవధాతవ్యం మనసో విషయాంతరాసంచారరూపమవధానం కర్తవ్యమిత్యాజ్ఞాపయతీతి
సంబంధః;

౧. సాక్షాత్కృతో ధర్మోఽలౌకికశ్రేయస్సాధనరూపో యైషధోక్తాః; మహాం
తశ్చ తే ఋషయశ్చ మహర్షయః; ఋషయస్సత్యవచసః అమృతం భరాణీతి; ఇదం
చ పదద్వయం. చిధర్మీతి భరః పచాద్యల్ త్రిలింగత్వాల్ నపుంసకబహువచనోత్పత్తౌ
భరాణీతి భవతి; అమృతమితి కర్తణి ద్వితీయా; అమృతకర్తకభరణకర్త్రాణీత్యర్థః;
“కర్తృకర్తృణో కృతీ” తస్మానిత్యత్వాన్న వక్త్రీ; తజ్జాపకం తు ‘తదర్హం’ ‘అంతర్థాయే
నాదర్శనమిచ్ఛతి’ ఇతి నిర్దేశద్వయమితి స్పష్టం వ్యాకరణపరిశీలనకాలినాం; ‘ధాయైరా
మోదముత్తమమి’ తి భట్టిప్రయోగాన్నాప్రయుక్తత్వశంకా; ఏలేనామృతం భరాణీతి
కవే ప్రమాద ఇతి పదక్ వ్యాఖ్యాతా నిరస్తః; అమృతభరణకర్తృత్వం చేహ మోక్ష

(నేపథ్యే) (౧) ¹హా అయ్యపుత్ర కుమార లక్ష్మణ ఏ ఆశ్రమం అసరణం
అసంజ్ఞాప్తసవ వేదాణం హదాసం సావదా అహిలసంతి, హాదాణి మం
దభామిణి భాశరహీ. ఏ అత్తాణం ణిక్కివామి.

లక్ష్మణః—(స్వగతం) కష్టం బతాన్యదేవ కిమపి

సూతః—స విశ్వంభరాత్తజా దేవీ రాజ్ఞా త్యక్తా మహావనే,

ప్రాప్తప్రసమాత్తానం గంగాదేవ్యాం విముంచతి. ౨

(ఇతి నిష్క్రంతః) (౨) ప్రస్తావనా,

రామః—(౩) (సావేగం) దేవి లక్ష్మణమవేక్షస్వ ౨.

లక్ష్మణః—(౪) ఆర్య నాటకమిదం.

ఛా. 1 హా అయ్యపుత్ర కుమార లక్ష్మణ ఏ కాశీనిమశరణామానస్సు ప్రసవవేదనాం
హతాశాం క్వాపదా అభిలషంతి, హా ఇదానీం మందభాగినీ భాగీరథ్యామాత్తానం
నిక్షిపామి.

సాధనత్వరూపం; రజనః పరాణి పరో రజాంసి పరిశుద్ధానీత్యర్థః; శుద్ధమరజస్కం 'పరో
రజ' ఇతి శోశః; తాదృశాని లేమం భగవతాం ప్రజ్ఞానాని ప్రమాదరహితాని జ్ఞానాని
న వ్యాహస్యంలే అయథార్థాని న భవంతీత్యేతదుక్తం భవంతి పూర్వేణాన్వయః; న హి
శంకసియాని అప్రామాణ్యశంకానర్హాణీత్యర్థః.

౧. నేపథ్యఇతి. ఇదం చ అంకాభినేయసీతాప్రవేశాద్యుపక్షేపకం; ఏ కాశీనిం
ఏకికాం; అసన్నప్రసవవేదనాం; సమీపాగత ప్రసూతివ్యథాం; హతాశాం వ్యర్థమనో
రథాం; క్వాపదాః దుష్టమృగాః అభిలషంతి భక్షితుమిచ్ఛంతి; భాగీరథ్యాం గంగాయాం
నిక్షిపామి పాతయామి.

౨. విశ్వంభరేతి. విశ్వంభరాత్తజా భూమేస్సుతా దేవీ కృతాభిషేకా; రాజ్ఞా
లక్ష్మణేన; ప్రాప్తః ప్రసవోయం నః ప్రాప్తప్రసవః తం; గంగా చ సా దేవీ చ తస్యాం.

౩. ప్రస్తావనేతి. అంతర్నాటకీయ ప్రస్తావనా పుల్లైక్కర్థః;

౪. సావేగం సభయం లక్ష్మణమవేక్ష్య ౨. మయి సావరాధేఽపి త్వత్సుత్రం
లక్ష్మణం దృష్ట్వా గంగాయాం న పతితవ్యమిశ్యర్థః;

౫. నాటకమిదం; ఇదం ఉచ్యమానం గంగాపతనం నాటకం నాటకప్రయో
జ్యాభినయాత్తకం న వాస్తవమిశ్యర్థః;

రామః—(౧) హః దేవి దండకారణ్యవాస ప్రియసఖ ఏష తే రామా ద్విపాకః.

లక్ష్మణః—(౨) ఆర్య ఆశ్వస్య దృశ్యతాం ప్రబం (ధస్తావ్విః) (ధాఠః) రామః—(౩) ఏష సజ్జోఽస్మి వజ్రమయః.

(౪) (తతః ప్రవిశత్యత్సంగితైకైకదారకాభ్యాం గంగాపుష్పీ భ్యామవలంబితా ప్రముగ్ధా సీతా.)

రామః—(౫) వత్స అసంవిజ్ఞాతపదనిబంధనే తమసీవాహమాంధ్యం ప్రవిశామి ధారయ మాం.

దేవ్యా—ప. సమాశ్వసిహి కల్యాణి దిప్త్యా వై దేహి వర్ధసే, అంతర్జలే ప్రసూతాసి రఘువంశధరా సుతా. 3

సీతాః—(౬) (ఆశ్వస్య) 1దిప్త్యాదారవపసూదప్తి, హః అయ్యపుత్ర, (ఇతి మూర్ఛతి)

ఛా. 1దిప్త్యా దారకా ప్రసూతాస్మి, హః ఆర్యపుత్ర.

౧. రామాద్విపాకః రామహేతుః దుఃఖానుభవ ఇశ్వర్థః; దండకేతి విశేషణం తు సాభిప్రాయం-మత్సుఖం క్షౌద్రధీనం త్వద్దుఃఖం మదధీనమితి;

౨. ఆశ్వస్య దుఃఖం లఘూకృత్య; ఆర్షః ఋషిప్రణీతః; దర్శనాభావే మునిః కుప్యేదితి హృదయం;

౩. వజ్రమయః అత్యంతకఠినః; సజ్జోఽస్మి సీతావిపత్తినాటకం ద్రష్టుం అర్థపరి కరోఽస్మి త్యర్థః.

౪. ఉత్సంగిత ఉత్సంగేన గృహీత ఏకైకో దారణో యాభ్యాం తథోక్తాభ్యాం; అవలంబితా ధారితా; ప్రముగ్ధా ప్రకృష్టమూర్ఛావతీ;

౫. అసంవిజ్ఞాతం అవిదితం పదనిబంధనం స్థానసంబంధో పాదన్యాసో వా యస్మిన్ తథోక్తే; ధారయ పఠనప్రతిఘాతం కురు.

౬. సమాశ్వసిహి. కల్యాణి మంగళవతి; సంబుద్ధియం; వర్ధసే శ్రేయస్విహి భవసి; దిప్త్యా; అనందేయం శబ్దః; అంతర్జలే జలే అంతః ప్రసూతాసి ఉత్పాదితవత్ససి; రఘువంశధరా రఘు (సంతానైకదేశా) వంశప్రతిష్ఠాపకా.

౭. దిప్త్యా దైవేన దృష్టపాదనసంపత్త్యభావేన ప్రసూతిప్రతిబంధకసద్భావాత్ దైవమేవాత్ర కారణమితి భావః; సుందరకాండస్థదిప్త్యేతి పదస్య దైవేనేత్యుదాలినార్థో వర్ణితః;

లక్షణః—(౧) పాదయోగ్ని పత్య ఆర్యా ర్యదిష్ట్యా వర్ధామహే కల్యాణ,
ప్ర రోహో రఘువంశః, (విలోక్య) హా కథం తుభిత బాష్పోత్పీడని
ర్భరః ప్రముగ్ధ ఏవార్యః. వీజయతి.

దేవ్యా—వత్సే సమాశ్వసిహి ౨.

సీతా—(సమాశ్వస్య) ¹భలవదీట కా తుమ్మె.

పృథివీ—(౨) ఇయం తే శ్వశురకులదేవతా భాగీరథీ.

సీతా—భలవదిణమోదే.

గంగా—(౩) చారిత్రోచితాంకల్యాణసంపదమధిగచ్ఛ.

లక్షణః—(౪) అనుగృహీతాస్తన్యః.

గంగా—(౫) ఇయం తే జననీ విశ్వంభరా

సీతా—(౬) కింబవరిసీతహంతువదిట్టా.

పృథివీ—(౭) ఏహి పుత్ర ఏహి వత్సే (ఉభే ఆలింగ్య మూర్ఛతః)

లక్షణః—(౮) సహర్షం, దిష్ట్యా గంగాపృథివీభ్యామభ్యుపపన్నా ఆర్యా.

ఛా. ¹భగవత్యే కే యువాం?

ఛా. ²భగవతి నమస్తే.

ఛా. కింబ ఈదృశ్యహం త్వయా దృష్టా.

౧. కల్యాణః శుభకరః ప్ర రోహోఽంకురో యస్య సతథోక్తః;

౨. శ్వశురకులస్య పరిపితృవంశస్య దేవతాయోగక్షేమనిర్వాహకా; భాగీరథీతి
సాభిప్రాయం నామేహ నిర్దిష్టం;

౩. చారిత్రస్య పాతివ్రత్యరూపసచ్చరితస్య ఉచితామనురూపాం కల్యాణ
సంపదం శ్రేయస్సంపత్తిం;

౪. అనుగృహీతాస్తన్యః; సీతారామోఽహం చ క్షేమోపధాయకాశీర్విషయా
కృతా ఇత్యర్థః; సీతాక్షేమే సర్వక్షేమ ఇతి హృదయం;

౫. జననీ మాతా విశ్వంభరేతి సాభిప్రాయం; పుత్ర్యం, త్వయి ఏవమశీకవాది
నోఽపి జనాన్ బిభర్తీతి త్నమాతికయవ్యంజనాత్;

౬. ఈదృశీ ఏవమశీకపారవాదేన తృక్తా వివద్యమానా చ సతీ దృష్టా.

౭. ఉభే సీతాపృథివ్యా;

౮. అభ్యుపపన్నా అనుగృహీతా;

రామః—(దృష్ట్యా), (౧) కరుణాంతరం ఖల్వేతద్వర్తతే.

గంగా—(౨) తత్ర భవతీ విశ్వంభ రాపి వ్యభత ఇతి జితమపత్యన్నే హేన
యద్యా, సర్వసాధారణో హ్యేష మనసో మోహగ్రంథిరాంత
రశ్చేతనావతాముపప్లవస్సంసారతంతుః, సఖ భూతధాత్రి వత్సే
వై దేహి సమాశ్వసితమ్.

పృథివీ—(ఆశ్వస్య) దేవి సీతాం ప్రసూయ కథమాశ్వసిమి?

ప. సోధశ్చిరం రాక్షసమధ్యవాస

ప్ర్యాగో ద్వితీయస్తు సుదుస్సహోఽస్యాః,

గంగా—కో నామ పాకాభిముఖస్య జంతు

ద్వారాణి దైవస్య పిథాతుమిష్టే!

౪

౧. ఏతత్ మాతాపుత్ర్యైరాలింగ్య మూర్ఖరూపం వస్తు కరుణాంతరం మద్భుః
ఖాలిరిక్తం దుఃఖమ్;

౨. తత్ర భవతీ పూజ్యః విశ్వంభరా క్షమాప్రధానా భూమిర్వ్యభిరతే దుఃఖ్య
తీరి హేతోరపత్యన్నే హేన జితం ఆభిధవః కృతః; అపత్యన్నేహో బలవాన్ ధీరా
నవ్యభిభవతీత్యర్థః. యద్యేతి పూర్వకల్పాలిరిక్తకల్పద్యోతకమిదం; మనసో హృదయస్య
మోహగ్రంథిర్హేతత్ కో విభాగాభావప్రయోజకసంపర్కజనకః చేతనావతాం ప్రాణి
నాం అంతరక్షపప్లవః ఆభ్యంతర ఉపద్రవః సంసారతంతుః సంసారసంధాయకః ఏషః
అపత్యన్నేహః సర్వసాధారణః న కేవలం విశ్వంభరాయాః కింతు సర్వేషాం సమానః;
దధాతీతి ధాత్రీ పోషయత్రీత్యర్థః. భూతానాం ప్రాణినాం ధాత్రీ, ఇదం చ సంబో
ధనం పృథివీం ప్రత్యభిప్రాయగర్భం; సీతాం ప్రసూయ కథమాశ్వసిమి? కథం కేన
ప్రకారేణ ఆశ్వసిమి తీణదుఃఖా భవామి; మత్పుత్రా సంపన్నప్రజేతి వా స్వాధీన
పరికేతి వా కేన హేతునా తీణదుఃఖా భవామిత్యర్థః.

౪. సోధశ్చి. రాక్షసమధ్యవాసః చిరం సోధః భూయాంసం కాలమనుభూత
ఇత్యర్థః; సుదుస్సహ ఇతి; అస్యాః ద్వితీయః త్యాగస్తు ఆశీజనవాదప్రయుక్తత్యాగస్తు
సుదుస్సహః పూర్వపత్సహనానర్హ ఇత్యర్థః; ఇదిమంశం పృథివీవాక్యం అనంతరం గంగా
వాక్యమ్;

గంగేతి; అహేతి కేషః; పాకాభిముఖస్య ఫలావధానప్రవృత్తస్య దైవస్య
సుకృతదుష్కృతాత్మకభాగ్యస్య ద్వారాణి అనుభవమార్గాన్ పిథాతుం రోద్ధం కో
నామ కో వా జంతుః ప్రాణి ఈష్టే సమర్థో భవతి? న కోఽపీత్యర్థః.

పృథివీ—(౧) భగవతి భాగీరథి! యుక్తమేవైతత్సర్వం వో రామభద్రస్య
ప. న ప్రమాణీకృతః పాణిర్బాల్యే బాలేన వీడితః,
నాహం న జనకో నాగ్నిర్ను చ వృత్తిర్ను సంతతిః. ౫

సీతా—(౨) ¹హా అయ్యవుత్తమమరేసి?

పృథివీ—ఆః కస్తవార్యపుత్రః?

సీతా—(సలజ్జాస్రం) ²జహ అంబా భణది.

రామః—అంబ పృథివి! ఈదృశోఽస్తి.

గంగా—(౩) ప్రసీద భగవతి వసుంధరే శరీరమసి సంసారస్య, తత్కిమ
జానానేన జామాత్రే కుప్యసి?

ప ఘోరం లోకే వితతమయశో యా చ వహన్నా విశుద్ధి
ర్లంకాద్వివేకభమివ జనస్తామిహ శ్రద్ధధాతు?

ఛా. ¹హా ఆర్యపుత్ర స్తరసి?

ఛా. ²యథాంబా భణతి.

౧. వో రామభద్రస్య యుక్తస్సంబంధినో రామభద్రస్య; అనేన స్వసంబంధః
పరిహృత ఇతి ధ్వనితగ; ఏతత్ వక్ష్యమాణం యుక్తం సంకతమ్.

౫. సేతి. బాల్యే సీతాసంబంధిని బాలేన స్వేసేతి శేషః; వీడితః ఉద్వాహ
కర్తృణి గృహీతః పాణిః న ప్రమాణీకృతః యుక్తాయుక్తచిచారే నిర్ణయహేతుర్ను
కృతః; గృహీత ఇత్యనుక్త్యా వీడిత ఇత్యుక్తేరయం భావః, సామూద్రికతంత్రవేత్తా
స్వయం రామో మత్సుతాపాణిస్థం సాధీత్యసిక్చాయకం రేఖావిశేషం దృష్ట్వా నిర్దో
షేయం చిరానుభవహ్నేతి సూచనాయ దృఢం పాణిం గృహ్ణాన్నద్య తద్విసస్తారేతి;
ఆన్యథా పాణిగ్రహణస్య దోషవత్త్వాస్త్యాగాప్రతిబంధకత్వాదితి మంతవ్యం; ప్రమాణీ
కృతః ఇత్యేతదుత్తరత్ర యథాలింగం విపరిణమయితవ్యం; వృత్తిశీలం; సంతతి
ర్వంశః.

౨. యథాంబా భణతితి; తథైవేతి శేషః; ఈదృశోఽస్తి ఆనార్యపుత్రోఽస్తి;

౩. సంసారస్య దంపతిమాతృపుత్రస్వస్పదుహిత్రాదికుటుంబసంబంధస్య శరీరమసి
శరీరవత్ప్రవృత్తినివృత్తినిబంధనభూతాసి; కిం జామాత్రే కుప్యసి జామాతృవిషయకప్రతి
కూలప్రతిసంధానరూపమసి ప్రజ్వలనవలీ భవః; 'కుఢద్రుహే'తి చతుర్థీ.

౬. ఘోరమితి. ఆయశః దోషవత్తా ప్రధా; లంకా చాసౌ ద్వీపకృ లంకా

ఇత్వోక్తాణాం కులధనమిదం యత్సమాసాధనీయః

కృతోన్మి లోకస్తవిహ విషమే కిం స వత్సః కరోతుః

౬

లక్ష్మణః—(౧) అవ్యాహతాంతఃప్రకాశా హి దేవతాస్తత్త్వేషు.

గంగా—(౨) తథాప్యేష తేంజలిః.

రామః—(౩) అంబ భాగీరథి! అనువృత్తస్తవ్యయా భగీరథకులప్రసాదః.

పృథివీ—(౪) దేవి నిత్యం ప్రసన్నాస్మి తవ, కింత్యసావాపాతదుస్సహస్నే

హసంవేగః, న పునర్న జానామి సీతాస్నేహం రామభద్రస్య.

ప. దవ్యామానేన మనసా దైవాద్యత్సాం విహాయ సః,

లోకోత్తరేణ సత్త్వేన ప్రజాపుణ్యైశ్చ జీవతి.

౭

ద్వీపస్త్యై, ద్వీర్గతా అపా యస్మిన్ స ద్వీపః; 'ద్వ్యంతరుపసర్గేభ్య' ఇత్యకారస్య ఈకారః; లంకాద్వీపే యా వహ్నా విశుద్ధిస్తామిహ జనః కథమివ శ్రద్ధధాతు ప్రత్యేతు? కృతోన్మి లోకః సమరాధనీయ ఇతి యత్ ఇదం ఇత్వోక్తాణాం కులధనం కులక్రమాగతం ధనం; తత్ తస్మాత్ ఇహ విషమే అస్మిన్ ధర్మసంకటే స వతో రామః కిం కరోతు.

౧. అవ్యాహతః అకుంతితః అంతఃప్రకాశః అపరోక్షజ్ఞానరూపః యాసాం తాస్తథోక్తాః తత్త్వేషు పదార్థేషు; పృథివ్యసి జానాత్యేవేతి భావః.

౨. తథాపి ఏవం సత్యసి విహంజలిస్తే "అంజలిః పరమా ముద్రా క్షీరం దేవ ప్రసాదినీ" ఇతి న్యాయేన ప్రసాదన ఇత్యర్థః;

౩. అంబ భాగీరథీతి సంబుద్ధిః; అనువృత్తః భగీరథప్రభృతిమత్పర్యంతం సంఘం ధిక ఇత్యర్థః.

౪. తవ నిత్యం ప్రసన్నాస్మి; నిత్యం త్వదీయవిషయకమనఃకాలుష్యరహితాస్మి; కిమర్థోంజలిరిత్యర్థః; కింతు ఏవం ప్రసన్నత్వేఽపి స్నేహస్య సంవేగస్తవరా ఆపాతే శ్రవణోత్తరక్షణే దుస్సహః సోఘమశక్యః; 'దర్శనక్షణఆపాతస్తథైవాకర్షణక్షణ' ఇతి కోశః; స్నేహేన పుత్రీవిషయకప్రేక్షా సంవేగస్తరళత్వం వా; 'ఓవిజీ భయచలనయో' రిత్యస్తాదృశేషే ఘోరే ప్రత్యయః; చక్షోరితి కుత్సం చ. రామభద్రస్య సీతావిషయకం స్నేహం పునః ప్రేమ తు న జానామితి న అసి తు జానామ్యేవ.

౫. దవ్యామానేన. దవ్యామానేన భస్మీక్రియమానేన మనసా కరణేన దైవా జ్ఞేహః వత్సాం సీతాం విహాయ త్యక్త్వా లోకోత్తరేణ సత్త్వేన ధైర్యేణ ప్రజానాం పుణ్యైః సుకృతైశ్చ జీవతి ప్రాణాః ధారయతి.

రామః—(౧) సకరుణా హి గురవో గర్భయావేషు.

సీతా. (రుదతీ కృతాంజలిః) (౨) ¹జేదు మం అత్తణో అంగేసు విలలం
అంబా.

గంగా—(3) కిం బ్రవీషి? శాంతం పాపం ౨, అవిలీనా వత్సరసహస్రాణి
భూయాః.

పృథివీ—(౪) వత్సే ఆవేక్షణీయా తే వత్సే

సీతా—²కిం ఏదేహిం అణాహేహిం?

రామః—(౫) హృదయ! వజ్రమసి.

గంగా—కథం వత్సే సనాథావప్యనాథా?

సీతా—(౬) శిశిహింపుణలహణ్ణావ సణాహ త్తణం?

దేవ్యా—ప. జగన్తంగళమాత్మానం కథం త్వమవమన్యసే?

ఆవయోరసి యత్సంగాత్పవిత్రత్వం ప్రకృప్యతే.

౮

లక్ష్మణః—ఆర్య! శ్రూయతామ్.

ఛా. ¹నయతు మామాత్మనోఽంగేషు విలయమంబా.

ఛా. ²శిశిమేతాభ్యామనాథాభ్యాం?

ఛా. శిశుత్ర పునరథన్యాయాస్సనాథత్వం?

౧. గర్భాణామివ రూపం యేషాం తేషు తథోక్తేషు అస్థాస్థితి శేషః; గర్భస్య
యథా స్వరక్షణాన్వర్తత్వం మాత్మరక్షణీయత్వం చ తద్వద్గురూణాం వయమిత్యర్థః.

౨. విలయమదర్శనమ్.

౩. కిం బ్రవీషితి. కిమితి క్షేపే; వత్సరసహస్రాణి; సహస్రశబ్దోఽనంతవాచీ;
అత్యంతసంయోగే ద్వివీచిత్యా;

౪. ఆవేక్షణీయా కటాక్షణీయా తదర్థం స్థాతవ్యమితి భావః.

౫. వజ్రమసి తద్వదతికతనమసి;

౬. అథన్యాయాః పుణ్యరహితాయాః సనాథత్వం నాథవత్త్వం.

౮. జగదితి. జగన్తంగళం జగతాం మంగళం యస్మాదితి బహుప్రీతీః; అవమన్యసే పరిభవసి; యస్య త్వదాత్మనః సంగత్సంపర్కాల్ ఆవయోరసి జగత్పవిత్రత్వేన
ప్రసిద్ధయోరసి పవిత్రత్వం స్వసంబంధాదన్యేషామపి దోషావనోదకత్వం ప్రకృప్యతే.
స్వయమేవ పూర్వాపేక్షయా అతిశయితం భవతి; కర్తృకర్తృ తత్త్వే.

రామః—(౧) లోకశృణోతు.

(౨) (నేపథ్యే కలకలః.)

రామః—అద్భుతతరం కిమపి.

సీతా—(౩) కింతి ఆబద్ధకలకలం పజ్జలిదంవిల అంతరిక్ష్టమ్

దేవ్యా—జ్ఞాతం ౨.

ప. కృశాశ్వః కాశిణో రామ ఇతి యేషాం గురుక్రమః,

ప్రాదుర్భవంతి తాన్యేవ శస్త్రాణి సహ జృంభకైః.

(నేపథ్యే.) ప. దేవి సీతే నమస్తేస్తు గతిర్నః పుత్రకామితే,

ఆలేఖ్యదర్శనాదేవ యయోద్ధాతా రఘూద్వహః. † గం

సీతా—(౪) దిట్టిత అత్తదేవదాట వదాట, అయ్యపుత్తలజ్జవిదే పనాదా

పరిష్కరంది. [తీతి,

లక్షణః—(౫) ఉక్తమాసీదార్యేణ, సర్వదైతాని త్వత్ప్రసవముపస్థాస్యం

ఛా. 1 కిమిత్యాబద్ధకలకలం ప్రజ్వలితమివాంతరక్షమ్.

ఛా. 2 విష్ణుః ప్రదేవతా ఏతాః ఆర్యపుత్రాద్యాపి తే ప్రసాదాః పరిష్కరంతి.

౧. లోకశృణోతు; మమ హి సీతాయాః శుద్ధతా వ్యతా కాలీనవాద్యే జనవిపశృణోత్విత్పర్యః.

౨. నేపథ్యే ఇతి. జృంభకాస్త్రాణాం ప్రయోగాయోగ్యత్వేన తదాగమనశ్చ సూచనార్థం నేపథ్యే ఇత్యుక్తమ్;

౩. ప్రజ్వలితం ప్రకాశవత్.

౪. కృశాశ్వ ఇతి. గురుక్రమః ఆచార్యానుపూర్వీ; జృంభకైస్సహ శస్త్రాణి వారుణాదీని ప్రాదుర్భవంతి ప్రకటిభవంతి.

౧౦. దేవీతి. పుత్రకామో గతిః అస్తాకం ప్రాప్త్యా; ఆలేఖ్యదర్శనాత్ ప్రథమాంశోక్తచిత్రదర్శనాత్ యయోః పుత్రయోః దాతా అస్తదాతా.

౪. దిష్టేతి. ఏతా అస్తదేవతా ఆనందమేతవ ఇత్యర్థః; ఆద్యాపి ఏవం దోషవదప్రయుక్తపరిత్యాగకారేషి తే ప్రసాదాః త్వదనుగ్రహః పరిష్కరంతి ప్రకాశంతే.

౫. ఉక్తమాసీదితి; ప్రథమాంశ ఇతి శేషః.

† 'ఆలేఖ్యదర్శనే దేవో యథానా రఘునందనః' ఇతి ప్రాచీనః పాఠః.

దేవ్యా.

ప. నమో వః పరమాస్త్రేభ్యో ధన్యాస్త్యో వః పరిగ్రహాత్,

కాలే ధ్యాతైరుపస్థేయం వత్సయోర్భద్రమస్తు వః. ౧౧

రామః—ప. త్సభితాః కామసి దశాం కుర్వంతి మమ సంప్రతి,

విస్తయానందసందర్భజ్ఞురాః కరుణోర్తయః. ౧౨

దేవ్యా (౧) మోదస్య వత్సే! రామభద్రతుల్యపుత్రావిదాసీం సంవృత్తే.

సీతా—(౨) ¹దేవీట కో ఏదాణం ఖత్తిచిదం విహిం కరిస్సది?

ఛా. 1దేవ్యా క వితయోః క్షత్రియోచితం విధిం కరిష్యతి?

౧౧. నమఇతి. వః పరిగ్రహాత్ యుష్మత్కర్తృకస్వీకారాత్ ధన్యాః స్తః శేషులాభయుక్తా భవానుః; కాలే యద్ధాదిసమయే ధ్యాతైః ఆగంతవ్యమితి చింతితైః వత్సయోరుపస్థేయం సన్నిధాతవ్యం: యష్టాభిరితి శేషః.

౧౨. త్సభితాఇతి. త్సభితాః క్షోభం ప్రాప్తాః; విస్తయః ఆపూర్వవస్తుదర్శన జన్యాంతఃకరణవికాసవిశేషః; స చాత్ర గంగావతన తత్రత్సప్రసవజృంభకప్రాప్త్యాది మూలకః; ఆనందః స్వసంబంధసంభావనార్హతాప్రయుక్తప్రీతివిశేషః; ఏతాభ్యాం సహ సందర్భసంబంధః తేన జన్మరాః వ్యాకులితాః కరుణస్య సీతావియోగజన్యదుఃఖా లిశయస్య ఊర్తయః తరంగాః కామసి దశాం ఆనిర్వాచ్యమవస్థాం కుర్వంతి ఉత్పాదయంతి; ఊర్తివదేన కరుణస్య సముద్రత్వం వ్యజ్యతే.

౧. మోదస్య మోదం ప్రాప్నుహి; ఇదాసీం జృంభకాస్త్రలాభే; సంవృత్తే సంజాతే;

౨. క్షత్రియోచితం క్షత్రియత్వజాత్యనురూపం విధిం ఉపనయనసంస్కారాది కాస్త్రార్థం.

† కేచిత్పరమశబ్దస్య “పరోమా ఏభ్యః ఇతి పరమాణి నిరతిశయోత్కర్షణాలీని. ఇతి వ్యాఖ్యానం పరోక్తార్థే విప్రతిపద్యంతే యథా—

“ఆమరసుధాదిప్రామాణ్యేన కేచిత్పరమశబ్దస్య పరం మాతీతి పృథక్ప్రతిహత ఉతే. తస్మి ఉత్కృష్టవస్తుపరిచ్ఛేదకతాలక్షణస్య శక్యతావచ్ఛేదకస్య ప్రకృతేఽనుప వద్యమానతయా లక్షణయోత్కర్షణాశ్రయత్వం వాచ్యమితి క్షేళః. పూర్వప్రతిపాదితవృత్తుప్రకారస్తు శ్రీపరాశరభట్టాచార్యః. భగవద్గుణదర్శనే. “పరద్భిః పరమః” ఇత్యుక్త భాషితః ఇత్యుక్త” మితి.

రాముః—ప. ఏమా వసిష్ఠశిష్యాణాం రఘూణాం వంశవర్ధినీ,
కష్టం సీతాపి సుతయోస్సంస్కర్తారం న విందతి. ౧౩

గంగా—(౧) భద్రే కిం తవానయా చింతయా? ఏతో హి వత్సో స్తస్య
త్యాగాత్పరేణ భగవతో వాస్తీ కేరృపయిష్యామి.

ప. వసిష్ఠ ఏవ హ్యచార్యో రఘువంశస్య సంప్రతి,
స ఏవ హ్యనయోర్భిష్టా ఊత్రకృత్యం కరిష్యతి + ౧౪

ప యథా వసిష్ఠాంగిరసావృషీ ప్రాచేతసస్తథా,
జనకానాం రఘూణాం చ వంశయోరుభయోర్ధురుః. ౧౫

రాముః—సువిచింతితం భగవత్యా.

లక్ష్మణః—(౨) ఆర్య సత్యం విజ్ఞాపయామి, తైస్తైరుపాయైర్వత్స
కుశలవాప్తుత్యేక్షే.

౧౩. ఏషేతి. వసిష్ఠశిష్యాణాం రఘూణాం వంశస్య సంతతేర్వర్ధినీ అవిచ్ఛేద
హేతుః ఏమా సీతాపి సుతయోః సంస్కర్తారం ఉపనయనాదినంస్కారకాచార్యం
న విందతి న లభతే; కష్టం దుఃఖ్యత ఇత్యర్థః.

౧. భద్రే మంగళవతి; ఏతో వత్సో; ద్వితీయాంతం; స్తస్యత్యాగాత్పరేణ
పరస్మాత్ స్తస్యత్యాగకాలానంతరకాలే అర్పయిష్యామి, విద్యాగ్నిప్రదానార్థమితి కేవలః;
ఏతేన ద్వితీయాంకవిష్కంభస్థం కేనాపి దేవతావిశేషేణేతి వాక్యం వ్యాఖ్యాతమ్.

౧౪. వసిష్ఠవివేతి. స ఏవ వాస్తీకరేవ; బ్రహ్మ చ ఊత్రం చ బ్రహ్మక్షత్రే
తయోరుచితం కృత్యం బ్రహ్మజ్ఞాత్వజాత్యనుగుణత్రయధ్యాపనం ఊత్రియత్వేచిత
ధనుర్వేదాధ్యాపనం చ.

౧౫. యథేతి. జనకానాం రఘూణాం చోభయోర్వంశయోః యథాక్రమాత్
వసిష్ఠాంగిరసో వసిష్ఠశతానందో ఋషీ గురూ తథా ప్రాచేతస ఋషిర్ధురుః.

౨. తైస్తైరుపాయైర్వచుభిః; కుశలవా వత్సావభి నేయశిశువ్యయత్యేన సంభావ
యామి;

+ పుస్తకాంతరేవ్యస్య పద్యస్య స్థానే “స ఏతయోః ఊత్రకృత్యం కరిష్యతి”
ఇతి వాక్యమేవ దృశ్యతే, అయం వాక్యపాఠఏవ ఋక్షః ప్రతిభాతి, పూర్వం సీతా
వాక్యే ఊత్రకృత్యనైర్వివ ప్రస్తుతత్యేన తనైర్వివ ఇథనోచిత్యాత్, కుశలవయోర్భిష్ట
కృత్యానర్హత్వాచ్చ ఏతేన క్యాచిత్కం పద్యపాఠమాశ్రిత్య తదనుగుణం క్లిప్తం
వ్యాఖ్యానం ప్రామాదికం బోధ్యమ్.

ప. ఏతా హి జన్మసిద్ధాస్తా ప్రాప్తప్రాచేతసాపుభౌ,
 ఆర్యతుల్యాకృతీ వీరౌ వయసా ద్వాదశాబ్దకా. † ౧౬
 రామః. (౧) వత్స ఇత్యేవాహం పరిష్ట వమానహృదయః ప్రముగ్ధోఽస్మి.
 పృథివీ—(౨) ఏహి పుత్ర! పవిత్రీకురు రసాతలమ్
 రామః—(౩) హః ప్రియే లోకాంతరం గతాసి.
 సీతా—(౪) ¹జేదు మం అత్తణో అంగేసు విలలం అంబా, ణ సహిస్సం
 అణుహవిదుం జీవలోఅస్స పరిహవమ్.
 లక్ష్మణః—(౫) కిము త్తగం స్యాత్ ?
 పృథివీ—(౬) వత్సే మన్ని యోగతః స్తన్యత్యాగం యావత్పుత్రయో

శా. 1వయతు మామాత్మనోఽంగేషు విలయమంబా, న సహిష్మేఽనుభవితం
 జీవలోకస్య పరిభవమ్.

౧౬. హేతునానా—ఏతా హి త్యాదినా తంత్రేణాయం క్షోకచతుష్టయపరః;
 అభినేయశిరోః కుశలవయోశ్చ జన్మసిద్ధాస్త్రత్యాదికం సమానం రూఢ్యం; వయసా
 ద్వాదశాబ్దకా వయసా జీవనకాలేన హేతునా ద్వాదశాబ్దకా ద్వాదశసంఖ్యాకసంవ
 త్సరయుక్తా; అభినేయశిరోవీరవృత్తినయకాలాపేక్షయా ద్వాదశాబ్దకత్వం బోధ్యమ్.

౧. ఇత్యేవ త్వద్వక్తరీత్యైవ; పరిష్టవమానహృదయస్తరళహృదయః ప్రము
 గ్ధోఽస్మి ముగ్ధోఽస్మి;

౨. రసాతలం ఆధోభువనమ్;

౩. లోకాంతరం అన్యం లోకం;

౪. విలయం తిరోహితత్వం; జీవలోకస్య పరిభవం జీవలోకకర్తృకచిర
 స్కారమ్;

౫. ఉత్తరం పృథివ్యాః ప్రతివచనం కిం స్యాత్? ఉత్తరమనంతరభావి వా;

౬. మన్నియోగతః మదాదేశేన; స్తన్యత్యాగం యావత్ స్తన్యత్యాగమభి
 వ్యాప్య పుత్రయోగపేక్షస్య పుత్రే పశ్యేత్సర్థః ‡ పరేణ తు పరస్తాత్తు తే యథా రో
 చివ్యతే యేన ప్రకారేణ రుచిగ్భవిష్యతి తథాహం కరిష్యామిత్సర్థః;

† అస్య పద్యస్య ద్వితీయ తృతీయ చరణౌ పుస్తకాంతరేష్వేవం దృశ్యేతే
 “ఉభౌ ప్రాచేతసాస్తు నేః, వీరా సంప్రాప్తసంస్కారా”. ఇతి.

‡ అత్ర యోగక్షేమావిశ్మయభావృత్తయో పుత్రయోః యోగక్షేమా పశ్యేత్సన్య
 యో యుక్తః.

రవేక్షస్వ, పరేణ తు తే యథా రోచిష్యతే తథా కరిష్యామి.

గంగా—(౧) ఏవం తావత్. (నిష్క్రాంతే దేవ్యా సీతా చ.)

రామః—(౨) ప్రతిపన్న మేతావత్ హాచారిత్ర దేవతే హాదండకారణ్య
వాసప్రియసఖి లోకాంతరే పర్యవసితాసి.

(ఇతి మూర్ఛతి)

లక్ష్మణః—(౩) హా భగవన్త హానుభావ వాల్మీకే పరిత్రాయస్వ ౨ ఏష కిల
తే కావ్యార్థః.

(నేపథ్యే) (౪) అపసీయతామాతోద్యం, భో భో జంగమస్థావరాః
ప్రాణభృతః మర్త్యామర్త్యాః పశ్యంత్యిదానీం వాల్మీకినా ప్రతి
జ్ఞాతం పవిత్రమాశ్చర్యమ్.

౧. ఏవం తావత్ ఏవమేవ; దేవ్యా గంగావృథివ్యా; నిష్క్రాంతే; రంగస్థా
నాదితి శేషః;

౨. లోకాంతరే పర్యవసితాసి; పర్యవసానం విక్రాంతిః లోకాంతరమేవ గతాసీతి
ప్రతిపన్నం నిశ్చితమ్; ప్రస్యత్యాగాత్పరత్ర రసాతలగమనస్య పృథివ్యాఽభ్యుపజ్ఞాత
త్వాత్ ఆద్య చ ద్వాదశానాం వత్సరాణామతీతత్వాచ్చ లోకాంతరం గతాసీత్యే
తావన్నిశ్చితమితి భావః.

౩. ఏష తే కావ్యార్థః; పర్యాప్తం దృష్ట ఇతి శేషః; ఇతః పరం నివృత్తవ్య
మితి హృదయమ్. ‡

౪. ఆతోద్యం సృతగీతవాద్యసముదాయః అపసీయతాం వివర్త్యతాం; మర్త్యా
మర్త్యాదేవమనుష్యాత్త కాః; జంగమస్థావరాత్త కాశ్చ ప్రాణభృతః; వృక్షాదీనామపి
ప్రాణితావత్ స్థావరోక్తిరవిరుద్ధా; వాల్మీకినా ప్రతిజ్ఞాతం పూర్వం కరుణాదృఢ
తరసమిత్యత్రాదృఢతరసపదేన ప్రకాశ్యతేన బోధితం పవిత్రం నిర్దోషమాశ్చర్యం
పశ్యంతు.

‡ తే కావ్యార్థః కావ్యప్రయోజనం ఏష కిల రామస్య మూర్త్యైవేతి సంభావ
యామిత్యర్థః, ఉద్దేశ్యప్రాధాన్యవివక్షయా ఏష ఇతి పుంస్త్యమ్, త్యాగానంతరకాలిక
సీతావృతాంతప్రదర్శనపూర్వకం తద్విరహదుఃఖస్ఫోర్భోధనేన రామన్వేషవంధిభావస్థా
సంపాదనార్థమేవ త్వయామం దృశ్యప్రబంధః పరికల్పితః నతు తాదృశదుఃఖస్యాప
నోదార్థమిత్యహం సంభావయామితి తాత్పర్యవర్ణనం యుక్తమ్.

లక్షణః—ప. మంథాదివ త్సుభ్యతి గాంగమంభో

వ్యాప్తం చ దేవర్షిభిరంతరిక్షమ్,

ఆశ్చర్యమార్యా సహ దేవతాభ్యాం

గంగామహిభ్యాం సలిలాదుదేలి.

౧౭

(నేపథ్యే)ప అరుంధతి జగద్వంద్యే గంగాపుణ్యో జుషస్వ నా,

ఆర్పితేయం తవావాభ్యాం సీతా పుణ్యప్రతా వధూః.

౧౮

లక్షణః—(౧) అహో ఆశ్చర్యం ౨. ఆర్యే ౨. ఆః కష్టమద్యాపి నో

చ్చస్తితార్థ్యః (తతః ప్రవిశత్యరుంధతీ సీతా చ)

అరుంధతీ—ప త్వరస్వ వత్సే వై దేహి ముంచ శాలీనశీలతాం,

ఏహి జీవయ మే వత్సం సౌమ్య స్పర్శేన పాణినా.

౧౯

సీతా—(ససంభ్రమం పృథుశంతీ) ¹సమాససిదు అయ్యవత్తో.

రామః—(౨) (సమాశ్విస్య) సానందం భోః కిమేతత్? (దృష్ట్వా సహ

ర్వాద్భుతం) కథం దేవీ జానకీ? (సలజ్జం) అయే కథమంబా అరుం

ధతీ? కథమృశ్యశృంగాదయోస్తద్గురవః?

[సన్నా.

అరుంధతీ—(౩) వత్స ఏమా భాగీరథీ రఘుకులదేవతా దేవీ గంగా సుప్ర

ధా. ¹సమాశ్విస్తితార్థ్యపుత్రః.

౧౭. మంథాదితి. గాంగమంభః మంథాదివ మథనాదివ త్సుభ్యతి ఊర్భం ప్రాప్నోతి; అంతరిక్షం దేవైః ఋషిభిశ్చ వ్యాప్తం దర్శనకౌతుకాదితి భావః; ఆర్యా సీతాదేవతాభ్యాం గంగామహిభ్యాం సహ సలిలాదుదేలి ఉద్గచ్ఛతి.

౧౮. అరుంధతీతి. నావతి ద్వితీయాద్వివచనం; గంగాపుణ్యో జుషస్వ జానకీ; తవ వధూః స్మృతా ఇయం సీతా ఆవాభ్యాం తవార్పితా.

౧౯. ఆర్యే ఇత్యరుంధతీం ప్రతి సంబోధనం; నోచ్చస్తితి ఉచ్చాప్తం న ప్రాప్నోతి.

౧౯. క్షరస్వేతి. శాలీనశీలతాం అధృష్టస్యభావత్వం ముంచ త్యజ; సౌమ్యస్మ ర్శేన చంద్రవత్ శీతశేన పాణినా మే వత్సం జీవయ సప్రాణం కరు.

౨. ఏతత్ సీతాస్వర్ణవరూపం; కిం కిం హేతుకం? కథం దేవీ జానకీతి; విస్తయద్యోతకః కథంశబ్దః; లజ్జా మనస్సంకోచః స చేహరుంధతీదర్శనాత్;

౩. భాగీరథీ భగీరథానీతా రఘుకులదేవతా రఘువంశయోగక్షేమనిర్వాహికా దేవీ దీప్తికాలినీ గంగా సుప్రసన్నా అనుగ్రహం కృతవతీ;

(నేపథ్యే) (౧) జగత్పతే రామభద్ర స్త్యతామాలేఖ్యదర్శనే
మాం ప్రత్యాత్మవచనం, సా త్వమంబ స్నుషాయామదుంధతీవ సీ
తాయాం శివానుభానా భవేతి, తదనృణాన్తి.

అరుంధతీ—ఇయం తే శ్వశ్రూర్భగవతీ వసుంధరా

(నేపథ్యే) (౨) ఉక్తం చ పూర్వమాయుష్వతా వత్సాయాః పరి
త్యాగే, భగవతి వసుంధరే జ్ఞాన్యాం దుహితరమవేక్షన్వ జాన
కీమితి, తదధునా కృతవచనాన్తి వత్సాయాం ప్రభోర్వత్సస్య

రామః—(౩) కృతాపరాధోఽపి భగవతి త్వయానుకంపితవ్యః (ఇతి
ప్రణమతి.)

అరుంధతీ-(౪) భోభోః పారజానపదాః ఇయమధునా వసుంధరాజామ్న
వీభ్యామేవం ప్రశస్యమానా మయాఽరుంధత్యా చ సమ
ర్పితా, పూర్వం భగవతా వైశ్వానరేణ నిర్ణీతపుణ్యచారిత్రా,
సబ్రహ్మకైశ్చ దేవైశ్చస్తతా సవితృకులవధూర్దేవయజనసం
భవా జానకీ పరిగృహ్యతాం ఇహ కథం భవంతోమన్యంతే? ౨౫

లక్ష్మణః—ఏవమంబయాఽరుంధత్యా నిర్భర్తిస్తాః పారజానపదాః
కృత్స్నశ్చ భూతగ్రామ ఆర్యాం నమస్కుర్వంతి, లోకపాలా
సప్తర్షయశ్చ పుష్పవృష్టిభిరుపతిష్ఠంతే.

౧. ఆలేఖ్యదర్శనే చిత్రదర్శనకాలే ఆత్మవచనం; త్వద్వచనం; అన్యతాన్తి
నిర్భాతికముతాన్తి; ఋణం హి ఆవశ్యం ప్రతిదేయమితి సాదృశ్యాదేవముక్తం;

౨. ఆయుష్వతా త్వయేతి కేవలః; జ్ఞాన్యామవేక్షన్వ జానకీమితీదం వస్తు ఉక్త
మితి పూర్వేణాన్వయః; కృతవచనాన్తితి; ఉచ్యత ఇతివచనః ఉక్తార్థః; కృతః అనృ
తః వచనః ఉక్తార్థః యయా తథోక్తాన్తి;

౩. దయావిషయాకర్తవ్యః ఇతి ప్రణమతి ప్రకర్షణ నమస్కృతి;

౪. పారాః పురవాసినః; జానపదాః దేశవాసినః; ఏవం ప్రశస్యమానా “ఆవ
యోరసి యత్సంగాత్పవిత్రత్వం ప్రకృవ్యతే” ఇత్యభిప్రాయః; పూర్వం రామణపదా
నంకరకాలే వైశ్వానరేణ అగ్నినా నిర్ణీతపుణ్యచారిత్రా నిశ్చితపాలిత్రత్యా; పరిగృ
హ్యతాం రాజ్ఞీత్యేన స్వీక్రియతాం; ఇహ అస్మిన్నర్థే భవంతః కథం మన్యంతే?
౩౦ వో మతమితి భావః; భూతగ్రామః గోవిందద్వన్యాయేన పారజానపదాదిరిక్తా
గ్రాహ్యః; ఆర్యాం సీతాం; లోకపాలా ఇంద్రాదయః; సప్తర్షయః ఆత్ర్యాదయశ్చ పుష్ప
వృష్టిభిః కరణైః ఉపతిష్ఠంతే పూజయంతి ఆర్యామిత్యన్యాయమంగః,

అరుంధతీ—రామభద్ర!

ప. నియోజయ యథా ధర్మం ప్రియాం తే ధర్మచారిణీం,

హిరణ్మయాః ప్రతికృతేః పుణ్యాం ప్రకృతిమధ్వరే. ౨౦

సీతా—(స్వగతమ్) ¹జాణాది అయ్యవుత్తో సీదా దుఃఖం పమజ్జిదుమ్.

రామః—(౧) యథా భగవత్పాదీశతి.

లక్ష్మణః—(౨) కృతార్థోఽస్మి.

సీతా—(౩) ²పచ్చుజ్జీవిదమ్మి.

లక్ష్మణః—ఆర్యే! లక్ష్మణశ్చిరసా ప్రణమతి.

సీతా—(౪) ⁴చచ్చ ఏరిసో చిరంజీవ.

అరుంధతీ—(౫) భగవన్వాల్మీకే! రామభద్ర సోఽప్సయేదాసీం సీతాగర్భ సంభవా కుశలవా. (ఇతి నిష్క్రంతా.)

ఛా. ¹జానాత్యార్యపుత్రస్సీతాదుఃఖం ప్రమాణితుమ్.

ఛా. ²ప్రత్యుజ్జీవితాస్మి.

ఛా. ³ఈదృశశ్చిరం జీవ.

౨౦. నియోజయేతి. తే ప్రియాం త్వద్విషయప్రీతియుక్తాం ధర్మచారిణీం ధర్మానుష్ఠానశీలాం అధ్వరే యాగే హిరణ్మయాః ప్రతికృతేః ప్రతిమాయాః పుణ్యాం పావనీం ప్రకృతిం ప్రతిమేయాం సీతాం యథా ధర్మం నియోజయ ఆజ్ఞాపయ; పుణ్యామిత్యనేన “యస్య భార్యా విమూరస్థా పతితా వ్యాధితాపి వా; అనియ్యః ప్రతి కూలా వా” † ఇత్యాదివృద్ధానః.

౧. యథా భగవత్పాదీశతి; తథాస్మితి కేవలః;

౨. కృతార్థోఽస్మి; సీతారామయోస్సమాగమరూపప్రయోజనసిద్ధిమానస్య; త్యాగస్య స్వద్వారకత్వాదేవముక్తం;

౩. ప్రత్యుజ్జీవితాస్మి; ‘యత్త్వయా నమా న స్వర్గ’ ఇత్యుక్తరామనమాగమాత్ ప్రకపునరుజ్జీవనవతీ కృతాస్మి;

౪. ఈదృశస్సక్ చిరం జీవ మమ పత్యుశ్చ నమాగమం పరమశ్రేయో మన్వా నస్సక్ చిరంజీవ;

౫. రామభద్రసోఽప్సయ రామభద్రస్య సమీపం ప్రాపయ;

† ఏకచ్ఛేషస్తు ‘తస్యాః ప్రతినిధౌక్రియా’ ఇతి.

రామలక్ష్మణౌ—(౧) దిష్ట్యా తథైవైతత్.

సీతా—(౨) కహిం మే పుత్రృ.

(తతః ప్రవిశతి వాల్మీకిః కుశలవా చ.

వాల్మీకి—(౩) వత్సో ఏష వాం రఘుసతిః పితా, ఏష లక్ష్మణః కనిష్ఠ పితా, ఏషా సీతా జననీ. ఏష రాజర్షిర్జన్మకో మాతామహః.

సీతా—(సహర్ష కరుణాద్భుతం విలోక్య) (౪) కహం జాదా కుశలవా?

కుశలవా—(౫) హా తాత! హా అంబ! హా మాతామహా!

రామః—(౬) (సహర్ష మాలింగ్య) నను వత్సో యువాం ప్రాప్తౌ స్థః.

సీతా—(౭) ఏహి జాదకుస ఏహి జాదలవ చిరస్య పరివర్జేహ లోఅంద రాదో ఆందం జణణిం.

కుశలవా—(౮) తథా కృత్వా ధన్యో న్మః.

సీతా—⁴భలవం పణమామి.

ఛా. ¹పుత్ర మే పుత్రకౌ.

ఛా. ²కథం జాతౌ కుశలవా?

ఛా. ³ఏహి జాతకుశ ఏహి జాతలవ చిరస్య పరివర్జితం లోకాంతరాదాగతాం జననీం.

ఛా. ⁴భగవన్ ప్రణమామి.

౧. దిష్ట్యా తథైవైతత్; ఏకత్ కుశలవాత్పుత్ర్యాదికం తథైవ పూర్వమున్న చ్చింతితప్రకారేణైవ; ఆసీదితి శేషః;

౨. క్వ మే పుత్రకౌ? ఇదం వాల్మీకిప్రవేశసూచకం.

౩. మాతామహః మాతః పితా;

౪. కథం జాతౌ కుశలవా; జాతౌ పుత్రై; కథమితి చిత్తవికాసే.

౫. హా తాతేత్యాది. సర్వత్ర హాశబ్దో హర్ష ద్యోతకః;

౬. నను వత్సో యువాం ప్రాప్తౌ స్థః; నను వత్సానితి సంబోధనం;

౭. చిరస్య పరివర్జితం అనుకూలమాలింగతం; న తు యత్కించిత్క్షణాలింగనే తృప్తిరితి భావః; పరివర్జితమితి లోటి మధ్యమద్వివచనం; లోకాంతరాత్ రసాత లాత్;

౮. తథా కృత్వా ఆలింగ్య; ధన్యో న్మః ప్రశస్తౌ భవావః;

వాసంతీ—(౧) వత్సే! ఏవమేవ చిరం భూయాః.

సీతా—¹అమ్మ! హే, తాదోకుల గురూ అజ్ఞాఅణో సభ త్తఅజ్ఞాసంతా
దేఈ సలక్ష్మణా సుప్పసణ్ణా అజ్ఞప్రత్తచలణా కుసలవావి సమం దీ
సంది తాణిబ్బరమ్మి ఆణందేణ.

(నేపథ్యే కలకలః)

[ప్రాప్తః.

వాసంతీ—(౨) (ఉత్థాయావలోక్య చ) ఉత్థాతలవణో మధురేశ్వరః
లక్ష్మణః—(3) సానుషంగాణి కల్యాణాని.

రామః—(౪) సర్వమిదమనుభవన్నపి న ప్రత్యేమి, యద్వా ప్రకృతిరి
యమభ్యుదయానాం.

వాసంతీ—(౫) రామధర్మ! ఉచ్యతాం కిం తే భూయః ప్రియముపహరామి?

భా. 1 హంత; తాళః కులగురురార్యాజనస్సర్వర్పకా ఆర్యా శాంతా దేవీ
సలక్ష్మణాస్సుప్రసన్నా ఆర్యపుత్రచరణాః కుశలవాపసి సమం దృశ్యంతే తన్నిర్భరా
స్యానందేన.

౧. ఏవమేవ చిరం భూయాః; ఏవమేవ పశ్యవత్సృభ్యాం సంగతైవ చిరం
బహుకాలం భూయాః;

౨. ఉత్థాతః ఉత్థాతలవణో లవణో లవణనామకాసురో యేన స తథోక్తః; మధు
రాయాః తన్నామకలవణనగర్యాః ఈశ్వరః స్యామి శత్రుఘ్న ఇత్యర్థః; ఆర్యాసి
ప్రథమాంకార్థప్రయోజనత్వాన్నిర్వహణే నివేశః;

౩. కల్యాణాని కళత్ర సమాగమాదిశ్రేయాంసి సానుషంగాణి; అనుషజ్యతే అను
సంబధ్యతే ఇశ్యనుషంగం మంగళాంతరం; కర్మణి ఘోషః; “సంబంధమనువర్తిష్యతే”
ఇత్యాచార్యధగవత్పతంజలిప్రయోగాన్నాప్రయుక్తత్వం; “సంపత్సంపదమనుబద్ధాతీతి”
న్యాయేన మంగళాంతరసహితానీత్యర్థః; శత్రువధతద్రాజ్యప్రాప్తీశ్చ శ్రేయస్త్యాత్;

౪. అనుభవన్నపి సాక్షాత్కుర్వన్నపి న ప్రత్యేమి నియతమితి న విశ్వసిమి;
యద్యేతి; న మద్దోష ఇతి భావః; ఇయం సయితమిత్థప్రత్యయః; విధేయప్రాధాన్యాత్
స్త్రీత్వం; అభ్యుదయానాం శ్రేయసాం ప్రకృతిః స్వభావః;

౫. భూయః ప్రియం పుత్రకళత్ర సమర్పణాత్పరమిచ్ఛం కిముపహరామి ఉపహరి
కరోమి; ఇదమేవ సర్వధా ఋషయశ్చేయో విధ్యాన్యంతీతి ప్రథమాంకే సూచితం;
అతఃపరమసి ఉక్తాదన్యదపి; తథాపీదం భరతవాక్యమస్తు; ఏవం సత్యసి వత్సమాణాం భరత
వాక్యమస్తు భవనార్హం; అక్లే లోటః; ఇయం చ ప్రశస్తీ.

రామః—కిమితఃపరమపి మే ప్రియమస్తి?

తథాపీదమస్తు.

భరతవాక్యం—

ప. పాప్తభ్యశ్చ పునాతి వర్ధయతి చ శ్రేయాంసి నేయం కథా
మంగల్యా చ మనోహరా చ జగతో మాతేవ గంగేవ చ,
తామేనాం పరిభావయంత్యభినయైర్విన్యస్తరూపాం బుధా
శృబ్దబ్రహ్మవిదః కవేః పరిణతాం ప్రాజ్ఞస్య వాణీమిమామ్. ౨౧
(నిష్కా)ంతాస్సర్వే

ఇతి సప్తమో ౭ జ్ఞః.

శ్రీమహాకవిభవభూతివిరచితము త్తర రామచరితనాటకం

సమాప్తమ్

౨౧. భరతవాక్యమాహ—పాప్తభ్యఇతి. సా ప్రసిద్ధా ఇయం బుద్ధిస్థా కథా రా
మాయణాత్మకవాక్యప్రబంధః; 'కథవాక్యప్రబంధే' ఇతి ధాతుః; పాప్తభ్యః దురితేభ్యః
జగత్పునాతి విభజతి; జగత ఇతి ప్తవ్యంతం ద్వితీయాంతతనూ విపరిణమ్య యోజనీయం;
తామేనాం పరిభావయంత్యభినయైర్విన్యస్తరూపాం బుధా శృబ్దబ్రహ్మవిదః కవేః పరిణతాం ప్రాజ్ఞస్య వాణీమిమామ్. ౨౧
అథా ధాతుర్వద్యపి దురితవిభజనాత్మకదోషనిర్మూలకవాచీ; తథాపి పాప్తభ్యః పునా
తీతి "సకీచక్తెరాయతపూర్వరంధ్రైః" ఇతీతిపద్వ్యాఖ్యేయం; జగతః శ్రేయాంసి పుత్ర
మిత్రాదీని వర్ధయతి మోక్షచర్యంతామ్యుత్తరోత్తరమధికాని కరోతి; అత్ర; కుటుంబ
వృద్ధిం ధనధాన్యేత్యాది క్లౌకద్వయముసంధేయం మాతేవ గంగేవ చ మంగల్యా మనో
హరా చ; మాతా హి దుఃఖవిసర్జకారిణీ సుఖదా చ భవతి; గంగా చ పాపనాశిణీ
మోక్షదా చ భవతి; తద్వద్రామాయణకథాపీతి భావః; శృబ్దబ్రహ్మవిదః శబ్దవివ బ్రహ్మ;
అపరిచ్ఛిన్నత్వానందహేతుత్వాభ్యాం పరబ్రహ్మసామ్యద్రువణం, తద్విదంతీతి శబ్ద
బ్రహ్మవిదః సహృదయాః; అభినయాః సాత్త్వికాంగికాహార్యవాచికభేదేన చతుర్విధాః;
అభినయైరితి ఇత్థంభూతలక్షణే తృతీయా; అభినయవిశిష్టో యో విన్యాసో రచనా;
వైశిష్ట్యం చ ప్రతిపాదకత్వరూపం; విన్యస్తం విన్యాసేన నిష్పన్నం; చతుర్విధాభినయ
ప్రతిపాదకరచనానిష్పాదికం రూపం శరీరం యస్యాస్తఫోక్తాం; శరీరం చేహుశుభూర్వి;
ప్రాజ్ఞస్య సర్వజ్ఞశిరోమణేః కవేః భవభూతకవేః ఇమాం వాణీం పరిణతాం ఉత్తరరామ
చరితనాటకరూపవాగాత్ నాయక పరిణామః తద్వతీం తామేనాం శ్రీరామాయణాత్మక
కథాం పరిభావయంతు పరితశ్చింతయంతు; 'భూ అవకల్మషే' అవకల్మషం చింతన

మిశ్మక్తం; ఇయం కథా శ్రేయాంసి వర్ధయతి ఏనాం పరిభాషయంత్యిత్వన్వాదేశాదేనా
దేశః; వాల్మీకివాగేవ భవభూతివాగాత్తనా పరిణలేత్యుక్త్యా. ఉత్తరరామచరితస్య
గాంభీర్యమాధుర్యే వ్యక్త్యే; పరిభాషయంత్యిత్వనేన “బద్ధాయ దర్పణరసేన విమర్ద
పూర్వమ్” ఇతి శ్లోకార్థో ధ్వనితః; పరిపూర్వకస్య ‘భూసత్తాయామితి’ పరితస్యైవావ
త్కార్థకత్వమితి నాస్య తత్ర ప్రసక్తిః; శబ్దబ్రహ్మవిదో బుధాః అభినయైస్సహ విన్యస్త
రూపాం ప్రాజ్ఞస్య కవేరీమాం వాణీం పరిణతాం తామేనాం పరిభాషయంత్యితి
యోజనా; ఏతేన ఏనామిమామిత్యనయోర్న పానరుక్త్యం; అభేదసంబంధేనాన్వయ
వాచకయోరివ ప్రకృతివికృతివాచకయోరపి సమానవిభక్తికత్వనియమాదుభయోర్ద్వితి
యాంతత్వమ్; ఏవం సాంగం నాటకం వృత్తమ్.

ఋ. యదత్రోచ్ఛృంఖలం కించిత్కవినానేన బధ్యతే;
నిరంకుశతయా తత్తు సమాధేయం మనీషిభిః.
కోశవ్యాకరణేనాత్ర లిఖితే గ్రంథగౌరవాత్;
భావస్య తు గభీరత్వాత్ కల్పితకృతితో మయా;
భవభూతేః కవీంద్రస్య క్వ గంభీరో గిరాం భరః?
క్వ మన్తతిరివ్వల్పా సహోయోఽత్ర హయానసః;

అనవరతభావనాభిర్యోఽర్థః శ్లేశాన్తయా లభ్యః;
తస్య ప్రకాశనీయం వ్యాఖ్యా విదధాతు కౌతుకం సుధిమామ్.
దాశరథి (వాధూల) వంశజనుషో భూసారనివాసిరాఘవాద్యస్య;
ఉత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానాయాం సప్తమోంకకః ప్రాయాత్.

ఇతి వాధూలవీరరాఘవవిరచితాయాం భవభూతిభావతలస్పర్శినీ
సమాఖ్యానాయామి త్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానాయాం
సప్తమోంకకః.

